

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

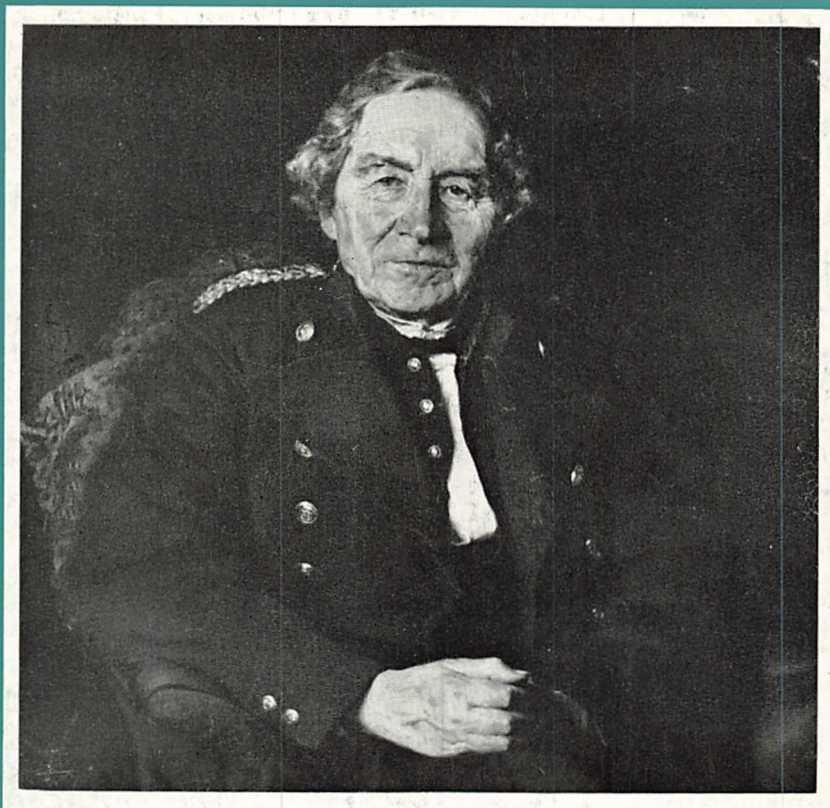
Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

HOLGER HJELHOLT
A. REGENBURG

SKRIFTER, UDGIVNE AF
HISTORISK SAMFUND FOR SØNDERJYLLAND
NR. 48

A. REGENBURG
(1815-1895)

† HOLGER HJELHOLT

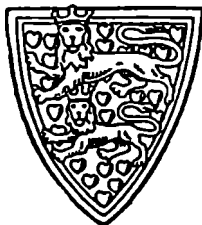
A. REGENBURG

(1815-1895)

En dansk embedsmand

*O – kunde vi vinde folket for danskheden!
Tænk Dem, at historien skulde sige engang:
at dansk atter høres til Slien, det skyldes een
mands mod, udholdenhed og klogskab, og
denne ene mand var – De havde dog lyst til
denne krands!*

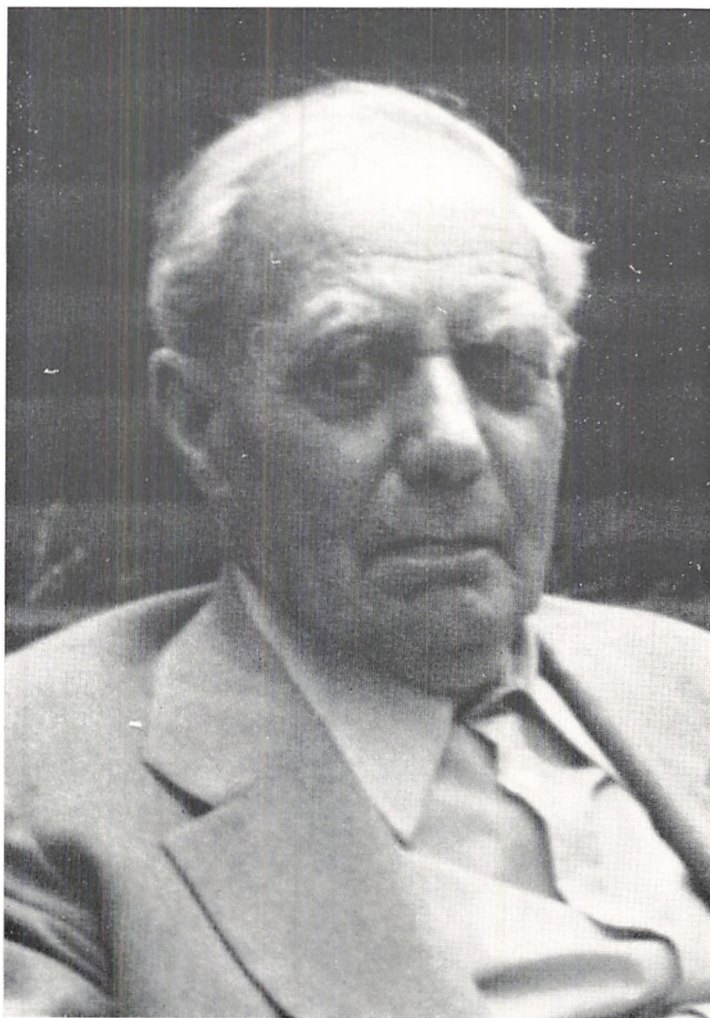
(C. F. Wegener til Regenburg 27/1 1852).

SKRIFTER, UDGIVNE AF
HISTORISK SAMFUND FOR SØNDERJYLLAND

Nr. 48

ÅBENRÅ 1978

Holger Hjeltnet.

Holger Hjelholt in memoriam

Det var planen, at nærværende bog i samarbejde med Dansk Historisk Fællesforening, Den danske Historiske Forening, Selskabet for Udgivelse af Kilder til Dansk Historie og Det Kgl. Danske Selskab for Fædrelandets Historie forfatteren uafvidende skulle have været overrakt ham som et festskrift til hans 90-årsdag d. 12. november 1977. Bogen forelå ved hans bratte død d. 21. maj 1977 i ombrudt korrektur, og der ville have været god tid til at få den trykt og udsendt sammen med en gratulationsliste fra venner og fagfæller i ind- og udland. Endvidere skulle selve bogen om A. Regenburg suppleres med en bibliografi over jubeloldingens store historiske forfatterskab, udarbejdet af svigersønnen, oberst Nils Berg.

Ved dr. Hjelholts død blev imidlertid andre opgaver af Historisk Samfund for Sønderjylland prioriteret højere end udgivelsen af Regenburg-bogen, bl.a. også fordi man af praktiske grunde gerne ville udsende bogen samtidig med ligeledes afdøde overarkivar Aage Rasch' ufuldendte manuskript om Ejderkanalen.

Dr. Hjelholt fik læst korrektur på Regenburg-bogen, men nåede kun at få skrevet nogle linier af det forord, som skulle følge bogen. Disse linier lyder:

»Måske skulle jeg have givet bogen undertitlen »Nogle bidrag til en levnedsskildring af Regenburg«. Der er i det følgende adskillige forhold, jeg kunne have ønsket at have undersøgt og skildret grundigere. Det har min alder dog afholdt mig fra. Iøvrigt knytter biografien sig naturligt til emner, hvormed jeg har syslet gennem næsten 60 år.«

Hertil kom en blyantsnotits om, at der skulle indflettes en tak til Carlsberg-Fondet.

Det var meningen, at bogen skulle have været indledt med en hyldest til arkivmanden, historikeren og mennesket Holger Hjelholt. I stedet bliver det nu en nekrolog, og det bliver en gentagelse af de mindeord, som undertegnede har skrevet i Nordisk Arkivnyt.

Næsten 90 år gammel er fhv. overarkivar ved rigsarkivet, dr. phil. *Holger Hjelholt* død den 21. maj på en ferierejse til Schweiz. Kun få er den

lykke beskåret i så høj alder at bevare sin arbejdskraft til forskning og udgivervirksomhed, som det har været tilfældet for dr. Hjelholts vedkommende. Endnu i dette forår har han indtil flere gange om ugen kunnet træffes travlt beskæftiget på rigsarkivets læsesal, hvis chef han var i næsten 20 år fra 1938 til 1956. Han ansattes kort efter embedseksamen som assistent ved rigsarkivet 1913, blev 1914 udnævnt til underarkivar, 1931 til arkivar og 1946 til overarkivar for 1. afdeling. I besættelsestidens trange år fra oktober 1943 til maj 1945 var han under rigsarkivar Axel Linvalds ophold i Sverige konstitueret i rigsarkivarembetet.

Som arkivmand vil Holger Hjelholt især blive mindet som 1. afdelings meget, om ikke al-vidende chef, og for de besøgende var han en imødekomende vejleder. Rodfæstet i et grundtvigiansk livssyn lagde han stor vægt på det folkeligt historiske arbejde og var med til at hjælpe amatørhistorikere dels ved en række vejledende artikler i *Fortid og Nutid* og dels ved sine gotiske skriftprøver, der er udsendt i mangfoldige oplag. Privatarkiverne, der dengang hørte under 1. afdeling, havde hans store interesse. Der blev af hans medarbejdere udsendt to bind *Vejledende arkivregistraturer* over disse arkiver, og selv udarbejdede han retningslinier for deres ordning og registrering, som delvis endnu er gældende.

Hans store historiske forfatterskab vedrører med enkelte undtagelser næsten helt Sønderjylland. Det begynder med hans disputats 1923 om »Den danske Sprogordning og det danske Sprogstyre i Slesvig mellem Krigene« (1850–64) og slutter med en biografi af sprogordningens ophavsmænd A. Regenburg, der ved hans død foreligger i korrektur, og som det, ham uafvidende, var hensigten at udsende som et festskrift til hans 90-årsdag. Mellem disse to bøger ligger et forfatterskab, der ikke blot vidner om faglig kunnen, men også om stor kærlighed til den efter hans opfattelse med urette delte landsdel. Hans mest skarpsindige analyse er utvivlsomt »Inkorporationen af den gottorpske Del af Sønderjylland i Kronen 1721«, udsendt i bogform 1945, hvori han korrigerer sin læremester Kr. Erslev. Et større publikum har han fået i tale gennem *Sønderjyllands Historie I–V*, 1930–43, hvis medredaktør han var, og hvortil han skrev det vigtige afsnit om tiden 1660–1805. Han har endvidere været bidragyder til de tre købstadshistorier, *Tønder* 1943, *Flensborg* 1953–55 og *Sønderborg* 1960–67, ved de to sidste var han tillige redaktør. I de senere år beskæftigede han sig navnlig med treårskrigen og dennes umiddelbare følger. I store, lærde værker, hvoraf flere bind på engelsk, fremlægges her fra inden- og udenlandske arkiver et vældigt materiale, som alle, der arbejder med denne tids historie, bestandig må vende tilbage til. Selv om Sønderjylland var hans hovedinteresse, har

han dog også leveret bidrag til kongerigsk lokal- og almindelig dansk historie. I de unge år skrev han Falsters Historie I–II, og han var medredaktør af det store jubilæumsværk Den danske Rigsdag 1848–1949, I–IV, til hvis 1. bind han skrev afsnittet Under Junigrundloven 1849–1866.

Holger Hjelholt var flittig medarbejder ved flere historiske tidsskrifter, og hans store viden udnyttedes i de historiske organisationer. I sine yngre dage var han medlem af bestyrelsen for Dansk historisk Fællesforening og senere for Den danske historiske Forening (i 8 år formand). I Selskabet for Udgivelse af Kilder til dansk Historie var han sekretær i 26 år, og i Det kgl. Danske Selskab for Fædrelandets Historie var han en lang år-række kasserer og 1960–65 dets forstander. Medlem af Videnskabernes Selskab var han fra 1952 og fra 1957 af Kungl. Samfundet för Utgivande av Handskrifter rörande Skandinaviens Historia. For sin udforskning af Sønderjyllands historie modtog han 1959 Christian Paulsen-medaljen.

Han opnåede den højeste officielle videnskabelige anerkendelse, noget han vel forstod at sætte pris på, men i sin daglige færd var han stadig den beskedne og hjælpsomme rådgiver, for unge som ældre, for faghistorikere som amatørhistorikere.

Fagfæller vil holde arkivmanden og historikeren Holger Hjelholts navn i taknemmelig erindring.

Peter Kr. Iversen

Forord.

Måske ^{skulde} havde jeg have givet
Bogens bogen undertitlen „Nogle bi-
drag til en levnedsskildring af
Regenbue“. Der er i det følgende
edskellige forhold, som jeg kunde
have ønsket at have undersøgt og
skildret grædeligere. Det har min
alder/afholdt mig fra.

Jeg er i forholdet biografien
sig naturligt til smær, kvæmed jeg
har sydet gennem næsten 60 år.

Til dig

+ kærter

Tak til Færø
og Carlberg.

Faksimile af Holger Hjelholts udkast til forord, jvfr. s. 5.

Første afsnit

1. *Det danske monarki (omkring 1815).*

Den nulevende russiske forfatter *Alexander Solsjenitsyn* giver i sit store værk »Gulag øhavet« udtryk for den overbevisning, at folk og stater har større behov for nederlag end for sejre. Det forholder sig med dem ligesom med det enkelte menneske, der kun modnes gennem modgang og lidelse.

Nederlag og modgang var, hvad den danske stat havde døjet en rigelig del af, siden Sverrig i det 17. århundrede erobrede Østdanmark (Skåne, Halland, Blekinge) og afviste senere danske forsøg på at genvinde det. I det følgende århundrede lykkedes det dog Danmark at erhverve den gottorpske del af Slesvig og i de sidste årtier at gennemføre et mageskifte (1773) med Rusland, så hele Holsten kom under kongen. I disse forhandlinger møder vi for resten et familienavn, *Saldern*, fra den slesvigske købstad Åbenrå, som vi senere i vor skildring ligeledes vil træffe på. *Caspar v. Saldern* (f. i Åbenrå 1710, d. på godset Schierensee i Holsten 1786) trådte i gottorpsk-russisk statstjeneste, tog 1761 til Petersborg, vandt yndest og indflydelse ved hoffet dør og bidrog til det mageskifte, hvorved den gottorpske del af Holsten erhvervedes mod afståelse af Oldenburg og Delmenhorst.

Tidsrummet efter den franske revolution (1787) indtil Wien-kongressen (1814–15) karakteriseres af krigerske hændelser over næsten hele Europa, af Napoleons kamp for overherredømmet og hans – forgæves – forsøg på at få bugt med hovedmodstanderen England. I denne tvekamp kom ulykkeligtvis Danmark på taberens side. Englands brutalitet i 1807 ved Københavns bombardement og dets ran af den danske flåde førte Danmark ind i krigen på Napoleons side. Medens Sverrigs kongevalg af en af Napoleons generaler, Bernadotte, ved skæbnens lunefuldhed bragte Sverrig på sejrherrens side. Ved freden i Kiel den 14. januar 1814 måtte Danmark afstå »tvillingeriget« Norge til Sverrig. Frederik VI.s »betroede mænd« søgte – i overensstemmelse med Solsjenitsyns opfattelse – at trøste sig med, at »ofte ligger sæden til sandt og varigt gode i ulykkerne selv«.

Fredstraktaten bestemte, at Sverrig – skal man kalde det for et slags vederlag – til Danmark afstod sin gamle tyske besiddelse »Svensk Pom-

mern«. Det var Preussen imidlertid ude efter – fik det også, medens Danmark til gengæld modtog det lille hertugdømme Lauenborg.

Tager man indbyggerantal og territorium i betragtning, er det naturligvis urimeligt at tale om »vederlag«. Lauenborgs var ca. 19 kvadratmil. Yderligere var nordmændene nationalt set en afgørende styrkelse for det danske monarki. En af vore betydelige politikere efter 1864, lensgreve Frijs til Frijsenborg, konstaterer i en udtalelse fra 1872, hvor uerstattelig i åndelig forstand adskillelsen fra Norge var: Vi havde så hårdt brug for blandingen af de norskes energi og tillidsfuldhed med vor blødhed og besynderlige sejhed.

Da det tyske kejserrige opløstes under Napoleons sejrstogt, søgte Danmark (1806) at knytte Holsten statsretligt fastere til monarkiet som en »uadskilt« del af dette. Men under Wien-kongressen (1815) tiltrådte Frederik VI det nyoprettede tyske forbund for Holstens og (senere) Lauenborgs vedkommende. En dansk forbundsgesandt fik herefter sæde i forbundsforsamlingen i Frankfurt. Hvor uheldsvangert dette medlemskab blev for det danske monarki, viste de følgende årtier.

I sit store værk fra omkr. midten af det 19. årh. »Den danske stats statistik« kalder A. F. Bergsøe det danske monarki en »fællesstat«; mere almindelig er vel ellers udtrykket »helstat« (Gesamtstaat). Fællesstatens grænse er Elben. Han fremhæver den fælles indfødsret, de mange fælles regeringsmyndigheder med sæde i hovedstaden og yderligere en række fælles institutioner. »Danmarks« grænse (kongeriget og det danske hertugdømme Slesvig) er Ejderen, kongerigets Kongeåen. Men hver af »fællesstatens« dele besad en egen, provinsiel selvstændighed.

Det skæbnesvangre var, at skønt Slesvig havde beholdt et vist lovfællesskab (Jydske Lov) med Nørrejylland, havde tiderne medført et stedse større administrativt fællesskab med Holsten. Tillige var det danske sprog, skønt det endnu var modersmål for over halvdelen af befolkningen, trængt stærkt tilbage som »kultursprog« (i skole og kirke, for retten og i forvaltning). I omtale sloges begge hertugdømmer sammen til »Slesvig-Holsten«, ja ofte Slesvig udeladt, så »Holsten« gik på begge – evt. hvis talen var om Nordslesvig kaldet »dansk Holsten«. Således hedder det i en rejsedagbog, at vedkommende rejste til »en købstad i Dansk Holsten, som hedder Apenrade«, og at man holder for, at »Danske Holsten« begynder fra Kolding.

2. I Åbenrå.

Fra vor summariske oversigt over helstaten dykker vi ned i en beskeden del af denne, den lille nordslesvigske købstad Åbenrå med dens berømmelige skibsfart på de fjerne have. Her fødtes i 1815 den mand, *A. Regenburg*, hvis levnedsløb og virksomhed i det følgende skildres. For eftertiden lyser han som et af de ædleste mennesker, vort land har fostret. Det fortælles om den engelske dronning Maria (d. 1558), under hvilken England mistede sin sidste fastlandsbesiddelse, byen Calais, at dette navn var indskrevet i hendes hjerte. Hos Regenburg, der skulde opleve Preusens erobring af hertugdømmerne, var Sønderjyllands danskhed prentet med uudslettelig skrift.

Af slægten Regenburg træffes i Åbenrå flere, der fik borgerskab som skipperne. Disse hørte til borgerne af 2. klasse: der var to klasser (3. og 4.) under dem. Regenburgs farfader, Jes R. (d. 1802) havde borgerskab som skipper. Hans søn, Jacob R., slog ind på den studerte vej. Et par år var han rektor i Garding (i Ejdersted), men i 1802 valgtes han til andenpræst (diakon) i sin fødeby. Medens hovedpræsten besørgede den tyske gudstjeneste, holdt diakonen dansk eftermiddagsgudstjeneste tre søndage i træk, den 4. søndag tysk katekisation. Undervisningssproget var dengang i alle nordslesvigske købstæder det fine tyske.

Pastor R. giftede sig i 1805 med en præstedatter, Anna Theodora Barbara Wetche. Hendes moder var født von Saldern; en søster til hende blev gift med en officer, levede siden som enke af sin pension i Haderslev. Hun omtales i den Regenburgske familie som tante Saldern. Familierne, navnlig præsternes, var dengang børnerige. Der fødtes i alt 9 børn, hvoraf nogle dog må være døde som små. Theodor August Jes Regenburg, som han døbtes, fødtes den 20. april 1815. Allerede i januar 1821 afgik pastor R. ved døden, knap halvhundredede år gammel. Fremtiden så broget nok ud for enken, men alt skulde føjes til det bedste.

Amtmandsstillingen i Åbenrå og Løgumkloster amter beklædtes i årene 1808 til slutningen af 1829 af Otto Johann Stemann; han blev derefter administrator i grevskabet Rantzau. Han var yngre broder til den betydelige statsmand Poul Christian St. (1764–1855), i tidsrummet 1798–1827 amtmand i Sorø amt, derpå gehejmestatsminister og præsident for Danske Kancelli.

Ordentlige familier plejer med omhu at vælge faddere til deres børn. Det har Regenburgs også gjort. Højdepunktet kom, da kammerherre Stemann sammen med kaptajn v. Saldern og postmesterinde Petersen stod fadder ved Augusts dåb. En enkelt gang var fru borgmester Schow fad-

der; ved R.s yngre broder, Frederik Carl Jacob, der kom til at gå officersvejen, var oberstløjtnant v. Heinen fadder.

Når vejen banedes for præsteenken med den 6-årige August som familiens mandlige overhoved til kår ud over det sædvanlige, skyldtes det amtmandsfamilien.

Større forbindelse mellem de to familier har der vist næppe været, medens pastor R. levede. I den brevveksling mellem Stemanns og fru R., der er bevaret fra tiden efter St.s flytning til Rantzau, findes et brev fra 1849, hvori St. omtaler forbindelsen: 40 års bekendtskab, mange års nøje kendskab og venskabelige forhold. I et brev 15 år tidligere nævner han fru R.s gode skæbne, som havde ført hende ad en forunderlig vej: »fra diaconatboligen i Apenrade, fra den liden bolig i Slotsgaden – på ansøgning om pension, indgiven på det forsvundne Frederikslyst – til palaiet, kort! For Dem havde jeg nu egentlig ingen ønske mer!«

Bemærkningen om palæet (Amalienborg), slutstillingen, vender jeg siden tilbage til. Forud lå altså pensionsansøgningen, indgiven på »Frederikslyst«, et søbad og selskabshus, der bestod i årene 1820–26. Ansøgningen kunde altså synes drøftet med eller inspireret af Stemann under dennes sammentræf med fru R. på »Frederikslyst«.

Det være, som det være vil. Hvad der skete, er følgende.

I febr. 1821 indgav amtmænd, borgmester og provst ansøgning til kongen om en understøttelse til fru R. på grund af hendes sørgelige økonomiske tilstand efter mandens død. Den 6. marts bevilgede et kgl. reskript hende en understøttelse på 100 rbdl. sølvmønt.

Dette vilde dog ikke forslå meget til betryggelse af hendes og hendes børns fremtid. Den 16. marts indgav hun så – tilskyndet af Stemann? – ansøgning til den almindelige pensionskasse om en årlig pension af 128 rbdl. for sig og 32 for hvert barn (indtil den pågældendes 18. år).

Af den betænkning, som kirkevisitatorerne (amtmand og provst) afgav om ansøgningen, får man syn for sagn om præsteenkens dårlige økonomiske stilling. Fordringerne på boet beløb sig til 3-400 rbdl. mere end aktiverne. Hendes afd. mand og faderen havde undladt at sørge for understøttelse fra den almindelige enkekasse, og med sikkerhed kunde hun ikke regne med hjælp fra formuende slægtninge og venner.

Hendes svækkede sundhed (brystsvaghed og hemiplexia) gjorde, at hun ikke kunde tjene noget til sit underhold, men tværtimod havde brug for en pige til de 6 børns pleje.

Pensionskassens forslag, billiget 24. maj 22, gik ud på at bevilge 140 rbdl., dog således at heraf 60 rbdl. bortfaldt, når det yngste barn fyldte sit 18. år. Det oplystes, at hun af andre fonds nød 96 rd.

I dec. 1825 indgav fru R. ansøgning om at få pensionen forhøjet med 48 rbdl., indtil hendes yngste, nu 5-årige søn havde nået sit 18. år. At fru R. må have fået nogen hjælp fra forskellige, fremgår af en privat udtalelse af præsten, da vidnesbyrdet om hendes forhold skulle afgives. Han havde, skrev han, efter lang kamp med sig selv undladt at omtale de små gaver, som fru R. fik fra fru Saldern, sin søster og nogle velgørere: thi de er usikre og ikke store!

Kirkevisitatoriets anbefaling af ansøgningen er holdt i de mest indtrængende vendinger: den var udsprunget af den største nød, fru R. hørte til de værdigste enker, som de kendte, og til de bedste mødre, der sørgede for børnenes kristelige opdragelse. Det var klart, at hun ikke selv kunde fortjene noget ved håndarbejde, da hun skulde sørge for tøj til 6 børn. Hendes ældste datter hjalp hende her på det kærligste.

Direktionen for pensionskassen »vovede«, skriver den 1827, trods anbefalingen ikke at indstille hende til det ansøgte tillæg. I forhold til mandens stilling havde hun nemlig allerede en meget betydelig pension fra kassen. Fra andre fonds fik hun 157 rd., noteres det.

Men allerede det følgende år indtraf der en afgørende vending, økonomisk som socialt, i den fattige præsteenkes tilværelse.

Stemanns bemærkning i det førnævnte brev: til palæet! sigter til, at fru R. på amtmandindens anbefaling antoges som kammerfrue hos prinsesse Wilhelmine Marie ved dennes giftermål i efteråret 1828 med prins Frederik (VII). Ægteskabet blev ulykkeligt og faktisk opløst i 1834 (retsligt 1837). Fra 1828 til 34, udtaler fru R., var jeg et dagligt vidne til de sorger og lidelser, som et ulykkeligt ægteskab giver. Der opstod et nært og fortroligt forhold mellem den ældre præsteenke og den unge, ulykkelige prinsesse. Da denne i 1838 giftede sig med hertug Carl af Glyksborg, fulgte fru R. med sit nye herskab. Nogle år tidligere havde hun fået sin ældste datter, Conradine, ansat i prinsessens hofstab som syjomfru; hun avancerede til kammerjomfru.

I de pensionsforslag, der billigedes ved resolution 7. juni 39, hedder det, at fru Regenburg som kammerfrue hos hertuginde Wilhelmine for sin person ikke er kvalificeret til pension. Men da hun har flere sønner, hvis uddannelse i København koster hende betydeligt, foreslås, at hun endnu i 3 år må beholde de 60 rbdl., som hun hidtil har haft som opdragelseshjælp til børnene, indtil det yngste af dem fyldte 18 år. Som fru R.s opholdssted anføres Kiel, og det nævnes, at hun af andre fonds nyder 173 rbdl.

Men ved denne omtale af moderens flytning fra Slotsgade til Amalienborg og Kiel er vi kommet bort fra hovedpersonen, den ved faderens død 6-årige August.

Det må hurtigt ved dennes skolegang have vist sig, at han var fremragende egnet til at gå den studerte vej. Moderen lod ham også få privatundervisning – for øvrigt sammen med andre – hos pastor Joh. H. Prehn i det nærliggende Bjolderup sogn. Prehn fremhæves i en visitatsberetning som en udmærket prædikant, og hans »stille og fromme virksomhed« roses. – 1. sept. 1829 optoges R. som elev – med friplads – i Sorø akademi. Et nyt og spændende afsnit i hans tilværelse tog sin begyndelse for den 14-15-årige dreng.

R. har i en meget senere udtalelse hævdet, at han fra sit 15. år havde sit udgangspunkt klart udformet i »den slesvigske sprogsag«. Gjaldt dette før afrejsen fra Åbenrå eller efter ankomsten til Sorø, vil man altså kunne spørge – og vist næppe få svar på. Det er først efter den franske julirevolution 1830, at de liberale og nationale bevægelser i hertugdømmerne og kongeriget tager fart.

I præsteenens hjem i Åbenrå kom i hvert fald i R.s drengeår en våbendrager for det sønderjydske sprog, nemlig Nis Hanssen (f. 1808) fra Tønder-egnen. Han blev 1834 student fra Haderslev skole og nævner engang, at han om mandagen var middagsgæst ved madam Salderns bord. Som student skrev han mange artikler om sprogsagen, men i et nærmere forhold til den 7 år yngre August ses han ikke at være kommet.

3. I Sorø (1829–37).

Havde R.s hu stået til søen og de fjerne, lokkende kyster, kunde overgangen fra den mod omverdenen åbne by, Åbenrå, til det langt mindre Sorø, lukket inde af søen og skovene, let være følt smerteligt. Men R.s sind var indstillet på erobringer i kundskabens vidtstrakte rige og af attrå efter at opfylde moderens forventninger til hendes ældste søn. I ferier kunde han besøge hende i rigets hovedstad, København, hvis handel i 1830'erne atter var i stigen.

Hvad Sorø med rette kunde prale af var dets store historiske minder og dets skole og akademi. I efteråret 1826 kunde den nogle år før genåbnede skole dimittere studenter. Til skolen føjedes et slags studenterkollegium, hvor studenterne opholdt sig i 1½ år, hørte forelæsninger og forberedtes til »anden eksamen«, der skulde have samme værd som den filosofiske eksamen ved universitetet. Som lærere virkede her en række betydelige mænd og skønånder, som vilde man lade byen i videnskab og digtning kappes med hovedstaden.

Kort efter at R. var kommet til Sorø, blev rektorstillingen besat med

historikeren H. F. J. Estrup. Han havde været lektor i geografi, historie og statistik; skoleundervisningen i historie og geografi overgik nu til andre (bl.a. til Wegener). Derimod fulgte han undervisningen gennem klasserne ved ugentlige eksaminationstimer i alle skolefag. Allerede i 1837, det år, da R. forlod Sorø, tog Estrup sin afsked. Et rigt giftermål havde sat ham i stand til at købe herregården Kongsdal.

Af Estrups historiske arbejder, der i 1833 gjorde ham til medlem af Videnskabernes Selskab, skal nævnes hans afhandling fra 1832 om den påståede uadskillelighed mellem Slesvig og Holsten. I et indlæg fra ham i »Dansk Ugeskrift« 1843 hedder det: Måske vil den tid komme, da dansk igen har nået det gamle Dannevirke. Er det virkelig af så stor vigtighed for denne kolos, Tyskland, at vælte sig over et lille naboland med et par hundrede tusinde dansk- og frisisk-talende mennesker? Og vil slesvigerne for at hænge fast ved Holsten rive sig løs fra rod og stamme, fra et moderland, hvis konger hyldedes på Urnehoved ting, længe før der var tale om tyske herrer i dette land.

Omkring et halvt år før R.s studentereksamen (juli 35), henvendte hans moder sig til rektoren for at få en udtalelse om ham og gav tillige udtryk for sine økonomiske bekymringer for et fortsat ophold i Sorø. Estrups svar (14. dec. 34) må have tilfredsstillet selv et moderhjertes forventninger, »Deres søn er, skriver han, en i alle henseender ved flid, opførsel og skolekundskaber udmærket discipel«. »Han vil altid for mig gælde som en af mine kæreste, bedste og mest udmærkede dimittender«. Til det efter studentereksamen fortsatte ophold i Sorø for som akademist at tage »anden eksamen« vilde R. kunne beholde et legat, han havde. Estrup var evt. villig til at hjælpe ham til at tjene noget ved privat information i byen.

Foruden Estrup havde Sorø som lærer en anden betydelig historiker, den senere historiograf og gehejmearkivar C. F. Wegener. Han var i 1826 ansat som adjunkt med kalligrafi som hovedfag, blev 1830 overlærer og fik året efter overdraget tilsynet med disciplene uden for skoletiden. Wegeners og Regenburgs navne skal vi senere se tæt forbundne på et skæbnesvangert tidspunkt af Slesvigs historie.

Den første forbindelse mellem W. og R. havde nu ingen særlig hjertelig karakter. W. sad og underviste i historie i 1. klasse, hvor R. var blandt de nye elever. Pludselig var der en af dem, der lo. W. troede, det var R., fo'r ned, greb ham ved begge øren, dunkede i sin hidsighed hans hoved mod bordet, så blodet flød ud af næse og mund. Drengen måtte ud til en længere behandling under pumpen.

Men da W. senere opdagede, at han havde gjort R. uret, tog han sig af ham, læste privat med ham, så han kom gennem 1. og 2. klasse i eet år

hvert sted. Han slap derved med et 6-årigt i st.f. et 8-årigt kursus til studentereksamen.

Der kunne nok være grund til at nævne flere af lærerne. Tysklæreren, forfatteren P. Hjort, er kendt for sin tyske grammatik og læsebog samt for sin forbindelse med sin velynder, hertugen af Augustenborg. Græsklæreren Chr. Wilster var en fremragende Homer-oversætter. Og hvordan glemme, at omkring disse år var det, at lektoren i dansk, Bernhard Severin Ingemann, udgav sine historiske romaner, for flere slægtled så yndet en folkelæsning. Har et folk fostret sådanne helte, skal en angelbo efter læsning af en af bøgerne have sagt, er det sandelig ingen skam at vedkende sig at høre det til.

Ingemann begyndte dette forfatterskab med det rimede værk »Valdemar den Store og hans Mænd« (1824). Og hvilken læser glemmer det storslagne indledningsdigt med stroferne: Stig op af graven du slægt, som døde! – forkynd dit fald og afmal din brøde! – Advar os for udslettelsens dom, – og viis os, hvorfra din frelse kom!

— — —

R.s ihærdige studeringer synes ikke at have kunnet levne ham megen tid til kammeratligt samvær med hans samtidige studerende. Vi ser ham dog senere hen i livet i nært forhold (bevaret fra skoleårene) til nogle af disse. Det gælder således den året før R. i skolen optagne Fritz Meyer; han valgte efter sin skoletid ligesom R. det juridiske studium.

I et langt brev fra 1860 til R., fremkaldt ved forhold, der senere omtales, skriver Meyer: »Du har ret i at henvise til vort 30 års bekendtskab. Jeg husker endnu så tydeligt, som var det i går, da jeg første gang, det må have været i 1829 efteråret, så dig stå på Sorø Akademis store trappe tillige med Aleth Hansen [optaget i skolen samtidig med R.]. Jeg husker dig grant igennem hele skolen, hvor vi jo alle så op til dig, ikke blot fordi du kunde dine lektier meget bedre end vi andre, men hvor vi jo hængte ved dig på grund af din karakters sjældne renhed. Jeg mindes så klart endnu det halve år, da vi var sammen på Akademiets Regens, hvor du var vor yndling fremfor alle, skønt du sådan sejrede eller spillede med os forvildede gaster«. Denne høje grad af agtelse og hengivenhed har årene, slutter Meyer, kun kunnet befæste og modne.

I foråret 1837 sluttede R.s Sorø-ophold. Estrup attesterede i sit vidnesbyrd om ham, at han med udmærkelse havde bestået studentereksamen og den filosofiske eksamen ved akademiet. Han fortsatte: »Han pryder sine for en ung mand i hans alder usædvanlige kundskaber og åndelige dannelse med en elskværdig karakter og pletfri sæder. Jeg tør derfor love universitetet og fædrelandet en udmærket borger i ham ...«. Denne anbe-

faling skulde medvirke til at skaffe R. det Moltkeske stipendium ved hans kommende universitetsstudier. Til R.s moder føjede Estrup privat det råd, at R., bl.a. for sit helbreds skyld, burde lægge bånd på sin flid og også søge omgang med mennesker og livet i verden.

Da fru R. meddelte amtmand Stemann Augusts testimonium var hans svar: »Ja, jeg har glædet mig med Dem, har følt, har delt moderens glæde. Jeg har ikke tvivlet på, at August vilde glæde sin moder ved at gøre sig til en dygtig mand ...«. Stemann fandt, at Estrups private råd til moderen heller ikke var af vejen: »de blotte kundskaber gør ikke den nyttige statsborger alene! Nævn ham Ørsteds eksempel!« Til efterfølgelse!

4. *Universitetsstudier. Embedsvirksomhed i Danske Kancelli. (1837–49).*

Kort efter at R. havde begyndt sit juridiske studium ved universitetet i København, modtog han, som ventet, det Moltkeske legat; han kunde så bruge hele sin tid til studierne. Den 21. april 1841 tog han med de fineste karakterer den juridiske eksamen. Han øvede sig derefter nogen tid på et sagførerkontor i praktiske forretninger. Den 28. juli 1842 antoges han som volontør i Danske Kancelli, hvis præsident, P. Chr. Stemann, som før nævnt, var administratoren i grevskabet Rantzau's ældre broder. Hos kancellipræsidenten blev han kort efter »særlig ansat« (som sekretær?).

Da R.s moder meddelte sin velynder den glade nyhed, må hun have antydnet, at han sikkert havde bidraget dertil. I hans svar hedder det nemlig: »Skulde et vink af mig have bidraget noget, på den fjerneste måde, hertil, så må det naturlig glæde mig!« Vinket synes at have været en bemærkning af ham til broderen, at prinsesse Wilhelmine skal have anbefalet R. til ansættelse for hendes fader, Frederik VI.

Efter at R. var blevet cand. jur., finder vi ham i Københavns Vejviser for 1842 boende Gl. Amagertorv 40 sammen med broderen Frederik Carl Jakob, der var blevet løjtnant. Her anføres han ligeledes i Vejviseren 1843, men er formodentlig i dette år flyttet ind hos kancellipræsidenten i Badstuestræde 129 & 130. Ifølge folketællingen for 1845 (1. febr.) boede her på 2. etage Stemann med kone og den 35-årige datter Augusta Elisabeth St., 8 tjenestefolk, en yngre slægtning samt Regenburg. Vistnok ved flyttedag 1847 skiftede Stemanns – og altså også R. – over til den af St. erhvervede ejendom Frederiksholms Kanal 237 A.

I februar 1843 fik R. efter eget ønske overdraget at føre tilsyn med kancelliets bogsamling og at stille forslag om eventuelle nyanskaffelser.

Det har været et hvert ret efter hans hjerte. Som godtgørelse for arbejdet havde biblioteksfonden at udbetale ham 50 rbdl. sedler årligt.

I 1845 besluttede regeringen, at den kommission, som fem år før var nedsat for at afgive betænkning om straffeanstalternes forbedrede indretning, skulde fortsætte sin virksomhed med at bestyre opførelsen af de nye straffeanstalter (bl.a. Horsens Tugthus). Da kommissionens hidtidige sekretær – han var, da han blev ansat, kancellist – havde søgt sin afsked, havde kommissionen i stedet antaget cand. jur. og volontør Regenburg. En kgl. resolution af 24. april billigede dette. Honoraret skulde nærmere bestemmes i forhold til, hvor omfattende arbejdet blev.

Først i civilreglementet for Danske Kancelli for 1848 finder R. opført til som næstældste volontør at have en gage på 200 rd. årl. Den gage har han kun måttet nøjes med en uges tid. Thi den 7. januar 1848 indgav kancelliet forestilling til kongen om at besætte en ledigbleven kancelliststilling (gage 500 rdl.) med R. Siden antagelsen som volontør havde han, skrev kancelliet, stadig været sysselsat i 2. departement og her udført de ham overdragne arbejder til kollegiets fuldkomne tilfredshed.

På forestillingen er dagen efter noteret, at den billiges, men kongens underskrift mangler. Christian VIII lå da til sengs af den sygdom, som den 20. jan. endte med døden. Billigelsen var givet mundtligt, men bekræftedes den 21. af Frederik VII. Udnævnelsesdokumentet er af 24., men siger, at udnævnelsen gælder fra 8. jan., dagen for Christian VIII.s mundtlige resolution.

Som før nævnt optoges R. omtr. samtidig med sin volontøransættelse i Danske Kancelli i kancellipræsidentens hjem. Jeg blev nærmest, har R. udtalt, betragtet som en søn af familien. Stemann regnede ham for en af sine 3 nærmeste venner. Det daglige samvær med den myndige og retskafne kancellipræsident må have præget den unge volontør dybt. Det ses derimod ikke, at R. har taget del i tidens livlige liberale bevægelse eller i studenterskandinavismen. Men R. har både fra Sorø og fra studier og virksomhed i København kendt mange af de folk, der blev førende i den kommende tid. I Danske Kancelli var allerede i 1843 den to år yngre A. F. Krieger ansat, der fik så stor en fremtid som jurist og politiker. Forbindelsen mellem ham og R. skulde i den kommende tid blive snæver og betydningsfuld.

I 1847–48 gjorde C. F. Wegener brug, tør man vel sige, af sin tidligere elev, Regenburg, for ved dennes nære tilknytning til kancellipræsidenten at få sit inderlige ønske opfyldt at komme væk fra Sorø og få en videnskabelig stilling i hovedstaden. Talrige breve til R. handler herom.

I juli 1847 udnævntes Wegener til kgl. historiograf; det var et »hjerter-

stød« for Grundtvig, der fra sin barndom havde drømt om denne stilling. Den 11. marts 48, altså efter tronskiftet, opnåede W. også at blive gehejmarkivar, hvad Christian VIII, som Stemann skrev i sin betænkning herom, allerede havde bestemt før sin død. Når W. i et brev til R. skriver: »De er mig en tro mand, Jeg påskønner det; mit hjerte takker dem«, viser det R.s indflydelse som mellemmand i sagen med kancellipræsidenten.

5. *Revolution og systemskifte. Regenburg i Flensborg.*

I februar 1848 udbrød i Paris revolution mod kongen, Ludvig Filip; revolutionen medførte indførelse af republik. Virkningerne i de omliggende lande blev endnu kraftigere end julirevolutionens. Overalt i de tyske stater – selv i Preussen og Østrig – fejede revolutionære bevægelser de gamle regeringer væk. I Frankfurt etableredes en nationalforsamling, hvis opgave blev at omskabe den hidtidige forbundsforfatning, så den kom til at stemme med den tyske nationalliberalismes enheds- og frihedskrav.

Revolutionsbølgen stoppede hverken ved Elben eller ved Ejderen, »det tyske riges grænse« (Eidora Romani terminus imperii). Den slesvig-holstenske separatistiske bevægelse fandt øjeblikket belejligt til (18.–24. marts) at stille krav om en selvstændig stat af de to hertugdømmer i tilknytning til det påtænkte »Tyskland«. Man undlod heller ikke at kolportere løggen om Slesvig som »en del af Tyskland«.

Den slesvig-holstenske revolution bragte den gamle regering i København til fald. En ny, hvori de nationalliberale ledere var i overvægt, dannedes. Dens program blev en ny statsforfatning (junigrundloven 1849) og en snæver eller snævrere forbindelse mellem kongeriget og Slesvig.

I mit værk om »Sønderjylland under Treårskrigen« har jeg gjort nærmere rede for de meget skiftende regeringer i Slesvig i disse år. Jeg skal her nøjes med at omtale forhold, hvor man træffer den Regenburgske familie.

På skuepladsen for begivenhederne, i det nordligste hjørne, i Haderslev, levede R.s søster Helene sammen med sine to tanter. Den ene af dem, tante Lotte (Charlotte Cathrine Wetche), var åbenbart så åndssløv, at hun forblev i lykkelig uvidenhed om det røre, som slesvig-holstenernes krav om anerkendelse af oprøret fremkaldte. Den 28. marts skrev Helene til moderen, at endnu var den provisoriske regering ikke proklameret. Det skyldtes navnlig borgmester Lassen i spidsen for kongeligssindede embedsmænd. Det danske parti vil vove det yderste, skrev hun, og hun

mente, at kom der tyske tropper, vilde den forbitrede bondestand rejse sig »med rædsel«. »Hvor har 8 dage forandret meget i vores land«. Medens flere af de dansksindede tog væk fra byen, søgte nogle fremtrædende slesvig-holstenere mod syd.

Næste dags formiddag rykkede dansk kavalleri og infanteri nord fra ind i byen, hvad Helene da i et nyt brev meddelte moderen. Byen havde altså holdt sig som kongeligssindet, men skrev hun: »i enhvers sind gærer eller luer det«. Til beroligelse for moderen underskrev hun sig: »Uforsagt er din Helena«.

Løjtnant Frederik Regenburt var ikke blandt de dragoner, der kom gennem Haderslev. Den afdeling, hvortil han hørte, havde garnison i Vordingborg. Den tildeltes det venstre flankekorps og deltog i slaget ved Bov den 9. april, det forsmædelige nederlag for slesvig-holstenerne. I Flensborgs forstad, Nyhus, mødte R.s afdeling (2. eskadron af 4. dragonregiment) dog stærk modstand. Både hans hest og han selv blev ramt af skud. Han indlagdes på lazarettet i Flensborg, men døde her (den 12. april), inden søsteren nåede frem.

Fra Rantzau sendte Stemann fru R. følgende trøstende ord: »Hvor anderledes er ... Deres stilling, hvis søn fulgte sin pligt, sit kald, end de forældres, der tabte sønner, eller hvis sønner blev kvæstede, der gik som frivillige med i en kamp, brødre mod brødre ...«.

Da R. i aug. det følgende år rejste med dampskibet fra Sønderborg til Flensborg, hørte han skibets officerer forklare gangen i kampen ved Flensborg-Bov og mindedes med tårer sin tabte broder.

Conradine R. var, som nævnt, ansat i prinsesse Wilhelmines hofstab. Hun forblev i denne, skønt Wilhelmines mand, hertug Carl af Glyksborg, sluttede sig til oprøret. Miskend ham ikke, skriver prinsessen i april til fru R., thi han handler »i den bedste hensigt og ædleste overbevisning«. Min tilbedte hertug er mit liv og mit *alt*, forsikrer hun i efteråret, da de var flyttet til Dresden og kommet noget væk fra den slesvig-holstenske revolution. Gentagne gange omtaler hun, hvilken »sand skat« »den herlige Conradine« er hende.

Slaget ved Bov havde gjort den danske regering til herre i Slesvig. Alene for nogle uger! I Berlin som i Frankfurt havde revolutionerne sejret; det magtsyge Preussen sendte iltomt sine i Berlin forhånedes tropper til understøttelse for den provisoriske regering. Påskedag fandt slaget ved Slesvig sted; mindet i Carl Plougs digt: Vegene er for overmagt liden flok til sidst – men af Danmarks ære vi intet haver mist'. –

Første pinsedag skrev Helene fra Haderslev til moderen: I går formiddags rykkede den hele slesvig-holstenske armé herind. Disse folk er mig

et afskyeligt syn! Dette syn nødtes dansksindede slesvigere til at tåle et godt stykke tid fremover.

R.s to år yngre broder, Heinrich, var for en halv snes år siden udvandret til Amerika. I 1848 befandt han sig i Farmerville, Louisiana, hvor han nogle år før havde grundlagt en advokatforretning, der gik godt. Da han fra moderen og søsteren Theodora fik brev om moderens oprevne tilstand – hertug Carl havde jo sluttet sig til Augustenborgeren – og de revolutionære tilstande i sit hjemland, blev han næsten ganske »fortumlet«. Han tænkte på at rejse tilbage til familien, men skrev først (i juli) til sin ældre broder for at høre nærmere.

Den 1. okt. svarede R. ham med et længere brev, navnlig om moderens tilstand, men også om rigets politiske stilling. »Preussens troløshed« (i ikke at opretholde Malmø-våbenstilstanden af 26. aug.) havde kastet landet tilbage i usikkerhed, »som vel snart må ende«, skrev han. Den endte, som bekendt, med en slags »fællesregering« for hertugdømmerne, der fulgte i den provisoriske regerings spor. – Anden i folket er herlig, fortsatte R., soldaterne er tapre, havde vi kun statsmænd og anførere!

Moderens helbredstilstand gik R. udførligt ind på. Hun led jo af en flerårig svaghed og havde »aldeles ikke fatning til at bære de offentlige uheld«. Våbenstilstanden havde dog i hvert fald gjort nogen nytte. Hun havde nemlig i lang tid været uvis m.h.t. sin stilling. Men nu var det afgjort, at hertugen og prinsessen rejste til udlandet, og at Conradine fulgte med dem. Derimod blev fru R. her i byen og havde allerede fundet en passende vinterbolig; hendes indtægter forblev de samme. Denne ordning havde meget beroliget hende.

I sommeren 1849 sluttedes våbenstilstand mellem Danmark og Preussen. Der opnåedes enighed om at lade Slesvig regere af en bestyrelseskommission på 3 medlemmer, et dansk, et preussisk og et engelsk, medens forhandlingerne om en endelig fred fortsatte. I Nordslesvig skulde en svensk tropestyrke, i Sydslesvig en preussisk, opretholde kommissionens autoritet. De tre medlemmer blev Frederik VII.s kabinetssekretær, F. F. Tillisch, den preussiske grev Botho von Eulenburg og den engelske oberst George Lloyd Hodges, generalkonsul for Hansestæderne med ophold i Hamborg. Først den 25. aug. fandt installationen af kommissionen sted. Det skete i det overvejende dansksindede Flensborg.

Det var ved denne lejlighed, at *A. Regenburgs* fremtidige livsbane blev afmærket.

Systemskiftet i København havde medført Poul Chr. Stemanns afgang som kancellipræsident. Da kollegierne afløstes af ministerier, gik R. fra kancelliet over til justitsministeriet med Bardenfleth som chef.

Udnævnelsen af Tillisch til regeringskommissær skete den 7. aug. Han anmodede straks efter justitsministeriet om at få R. stillet til sin disposition og med til Flensborg. Det fik R. besked om den 9. Tillisch, der var søstersøn af Poul Chr. Stemann, har sikkert kendt R. fra onkelens familiekreds. Han har også vidst, hvor ubehageligt det vilde være for hans onkel at undvære R. Derfor søgte han, men næppe med held, i et brev til Stemann at indsukre sin handling bl.a. ved den ikke meget lovende forsikring, at så snart han kunde undvære R. eller fandt nogen, som kunde erstatte ham, vilde han straks lade ham vende tilbage til København.

Måske i en vis fortrøstning til dette løfte har Stemann til folketællingen 1. februar 1850 opgivet, at Regenburg var bortrejst for en kort tid i forretninger. Den »korte tid« blev til vinter og vår, sommer og høst og endnu et stykke vinter.

Det blev en noget hovedkulds afsked med hovedstaden for R. Allerede om aftenen d. 9. fulgte han Tillisch på dampskibet Ægir til Sønderborg, og den 12. var de i Flensborg. Som før nævnt, indsattes bestyrelseskommissionen først den 25. Dens liv varede derimod helt til begyndelsen af juli 1850. Den 2. juli sluttedes den »simple fred« mellem Danmark og Preussen, ved hvilken begge parter forbeholdt sig deres »rettigheder«. Preussen trak sig ud af den direkte kamp mod Danmark, overlod den til slesvig-holstenerne selv – efter at have medvirket til styrkelse af disses tropper, som desuden fik tilstrømning og støtte fra mange af de andre tyske stater.

Det langvarige slesvig-holstenske styre i Slesvig før bestyrelseskommissionen havde ført til en række kongetro embedsmænds afsættelse eller fordrivelse og ombytning med slesvig-holstenerne. Håbet om, at de kongetro nu vilde vende tilbage, glippede foreløbigt, da det engelske medlem af kommissionen sluttede sig til Eulenburgs modstand herimod. Yderligere viste det sig – bortset fra et par enkelte tilfælde – at det preussiske militær i Sydslesvig langt fra at opretholde kommissionens autoritet gik slesvig-holstenernes ærinde. Preussens regering lagde en skandaløs, tve-tydig holdning for dagen. – En religiøs-fanatisk modstand mod kommissionen rejstes af slesvig-holstensk-sindede, edbryderske præster med superintendent N. J. E. Nielsen i Slesvig i spidsen.

I Nordslesvig fik kommissionen i januar 50 afskediget den »provisoriske« superintendent Rehhoff, der nægtede at adlyde kommissionen. Han erstattedes foreløbig med pastor Jep Hansen, Hjordkær. I april skred kommissionen endelig til N. J. E. Niensens afsættelse og konstituerede i hans sted den loyale provst Asschenfeldt i Flensborg som superintendent

for de tyske menigheder i Sydslesvig. Syd for demarkationslinjen fik dette dog ingen betydning. Tillisch havde i høj grad ønsket at få den også i tyske kredse ansete teolog, professor H. L. Martensen, der var født i Flensborg, til generalsuperintendent i Slesvig. Men herpå vilde Martensen hverken da eller under Tillisch' efterfølgere inlade sig.

Kort efter sit komme til Flensborg og endnu før kommissionens officielle indsættelse havde R. den glæde at få besøg af moderen og søster Theodora. Fru R. havde for sit helbreds skyld brugt en badekur (i Tyskland) og gjorde ophold et par dage i Flensborg, før rejsen den 25. fortsatte til familien i Haderslev.

To dage senere efter optøjerne i byen ved kommissionens indsættelse beroliger R. sin moder med, at han ved disse hverken har mistet hånd eller ben eller i det mindste fået nogle sten i hovedet. I dag, skriver han, er »alles store trøst«, de svenske tropper udskibede, dermed al nød forbi.

Om et besøg af R. i Haderslev den 4. nov. handler et længere brev fra søsteren Helene til deres moder. R.s ærinde var forhandlinger med amtmanden, den kongetro Fr. Johannsen, der havde fået sit embede tilbage; den slesvig-holstenske drog bort efter kommissionens indsættelse. R. har åbenbart den dag talt med og besøgt mange af den R.ske families bekendte og fik mange hverv med sig ved tilbagerejsen til Flensborg. Han drog herfra, skriver søsteren, som »ordfører for enker og faderløse. – Klokken 10 [aften] var han borte, den kære broder, som så rask og fornøjet ud, og har glædet os alle meget ved sin nærværelse«.

Kammerherre Stemann, den R.ske families velynder, bad i et brev til fru R. af 31. aug. denne hilse sønnen, da han erfarede dennes Flensborgophold. Men, skrev han, jeg misunder hverken ham eller Tillisch deres stillinger. Efter i foråret 1850 at have haft et kort besøg af R. karakteriserer han ham som »en sat, gevandt embedsmand«. Og skønt han ikke tror, at »den Flensborger tur« har været af nogen særdeles nytte for R., »forøger den dog hans erfaring, en særdeles vigtig sag for en embedsmand, især ved kollegierne«.

I bestyrelseskommissionens næsten 1 år lange tidsrum er R.s erfaring om slesvigske forhold selvsagt stærkt øget – ikke på opmuntrende vis. Alle dage har dog ikke været fyldt alene af mistrøstige tanker om disse. I et godt stykke af tidsrummet havde R. selskab af den noget yngre diplomat Torben Bille, som Tillisch havde fået som medhjælp fra udenrigsministeriet. De kan tro, skriver Bille i et senere brev til R. (fra sept. 51) fra Berlin, hvor han da gjorde tjeneste, at jeg ofte med fornøjelse tænker tilbage »på vore mange behagelige spadsereture i Flensborgs skønne omegn, ikke at tale om de »unvergleichliche« sejladsere på fjorden – når det ikke *blæste* for stærkt«.

Da Bille i foråret 1850 fungerede som sekretær ved fredsforhandlingerne i Berlin, meddelte han R. om den brug, der til den konservative *Neue Preussische Zeitung* var gjort af en beretning af R. Bille håbede, bemærkede han, at R. ikke lod »gemyttet lide alt for meget af ærgrelse over tilstanden i Slesvig – endnu en stund må vi holde ud med det i Slesvig ... men forløsningsens time nærmer sig«.

Dog ikke med hastige skridt. Men to måneder senere underskrevs i Berlin den »simple fred« med Preussen.

6. Tillisch bliver regeringskommissær, Regensburg departementschef. Sprogordningen i Mellemslesvig.

Efter freden udnævntes Tillisch den 11. juli til regeringskommissær for hertugdømmet Slesvig, alene ansvarlig over for kongen for sin styrelse. R. var, skønt stadig stillet til disposition for Tillisch, den 31. aug. udnævnt til fuldmægtig i justitsministeriet. I forestillingen herom henvises til R.s fine eksamen og hans »sjældne flid og arbejdsdygtighed«. Den 1. sept. overdrog Tillisch ham ledelsen af kirke-, skole- og undervisningsvæsenet i Slesvig. Hvervet var tænkt som foreløbigt; det gik helt anderledes.

Da de preussiske tropper ved fredsslutningen forlod Sydslesvig, rykkede slesvig-holstenerne ind. Den 24.-25. juli besejredes de af den danske hær i det for denne så blodige Isted-slag: »Det var på Isted-hede – og så ved Øvre-Stolk – for Gamle Danmarks ære – da stred det danske folk – Ja, for den danske tunge – og for det danske land – «.

Den dansksindede advokat M. F. Blaunfeldt, der var bosat lige uden for Flensborg, så den ene vogn efter den anden, belæst med sårede, lige fra slagets begyndelse den 24. til dets slutning, køre forbi sin dør: dette vedvarende sørgetog af lemlæstede og døende mennesker gjorde et uudsletteligt indtryk på ham. Han så også en slesvig-holstensk flensborger (hans navn være unævnt!) i sejrbevidsthed i slagets begyndelse spytte på en såret dansk officer, der døende lå i en vogn.

Man læser næppe uden rørelse Helene R.s brev til moderen efter Isted-slaget. Hun fortæller heri om alle de rare ting, de nordslesvigske bønder kom med for at lindre og opvikke de medtagne og sårede, danske soldater. Mamsell Juel skriver hun, har uoverkommeligt meget med indleveringen til de sårede at bestille, og selv gør jeg så meget, jeg kan. I går morges sendte vi 103 høns, 81 kyllinger, 17 ænder og dagen før 60 snese æg foruden saft og vin. Enkelte bønder følger til deres bidrag den bemærk-

ning, at kunde vi tænke os noget, der yderligere behøvedes, måtte vi endelig sige dem det! Mamsell Juel sagde til mig, stolt over sendingen: »Det kan vi såmænd nok være bekendt at sende Deres hr. broder, lille Helene«.

Da danskerne atter var blevet herrer i Slesvig (indtil Dannevirkekinjen), skete der naturligt et ret omfattende skifte af embedsmænd. Adskillige af de mest kompromitterede slesvig-holstenske havde også taget konsekvensen af deres politiske holdning og var draget til »dat grote Vaterland«.

En oplysende udtalelse om embedsmandsskiftet findes i Helene R.s lige nævnte brev. »Her hos os [i Haderslev], skriver hun, ser vi ikke andet end afsatte og indsatte embedsmænd, så den gode August nu sandelig ikke skal klage over ej at kunne gribe igennem. Nogle af disse nye herrer har nok ej været i den tilbørlige skole, de passer ikke rigtigt på, hvad de siger ...«.

Harmen over de slesvigske gejstliges politiske opposition mod bestyrelseskommissionen (og kongen) kan nok være uddybet af den ret almindelige opfattelse af, at præstestanden plejer både at være kongetro og konservativ.

R.s ungdomsven, Fritz Meyer, råder ham i sept., da R. var blevet departementschef, til ikke at lade det gamle forsonlighedssystem komme igen. Han håber, R. »børster dygtigt på disse slemme præster«, og lover ham stor popularitet, hænger han et dusin af dem! Nå, det var jo billedlig tale.

En anden forhåbning til R.s kommende virksomhed giver hans tidligere »kontorfælle« (i kancelliet), M. D. Krieger, udtryk for i sin lykønskning: »Jeg venter, at det vil ikke vare mange tiår, forinden der tales dansk lige til Ejderen, både i købstad og landsby, både af præster og bønder«.

Frederik VII ønskede meget at få sin kabinetssekretær Tillisch tilbage til København, og denne selv nærede vel næppe større ønske om at forblive i Flensborg. Men hvem skulde erstatte ham her? Det var nærliggende at tænke på den holstenske greve *Carl Moltke* (1798–1866). Han havde været en afgjort modstander af det separatistiske slesvig-holstenske parti og beklædte fra 1846 til 48 stillingen som præsident for det slesvig-holsten-lauenborgske kancelli. Carl Moltke undslod sig imidlertid på denne tid bestemt for at overtage ledelsen i Slesvig.

En anden fremtrædende helstatspolitiker, der kunde være tale om at bruge i Slesvig, var *L. N. Scheele* (1796–1874), der i 1846–48 var præsident for regeringen på Gottorp. Han var mindst lige så forhadet af slesvig-holstenerne som Carl Moltke. Hans fjernelse fra embedet var blandt de revolutionære krav i marts 1848. I sommeren 1850 modtog han fra overdirektionen for de slesvigske foreninger en tillidsadresse; man vilde med

velvilje modtage Carl Moltke, Scheele og Høpfner [tidligere regeringsråd i Slesvig], om kongen gav dem embede i hertugdømmet. – Scheele kom til at stå både Frederik VII og grevinde Danner nær.

Da Tillisch i aug. 1850 ønskede at få Scheele til at overtage Gottorp og Hütten amter, indfandt denne sig omkr. 1. sept. i Flensborg. Det viste sig imidlertid hurtigt, at Scheele var så kritisk indstillet over for den kurs, Tillisch–Regenburg var slået ind på, at samvirken var udelukket. Sin kritik offentliggjorde Scheele i 1. hæfte af sine »Fragmente in zwanglosen Heften«, der udkom i dec. 50, og i 2. hæfte fra sommeren 51. Om sit sammenstød med R. ved en middag hos Tillisch beretter han (i 2. hæfte) i så nedladende, nærmest hånende udtalelser, at de må have gjort et uud-sletteligt indtryk på den ærekære R. Andre udtalelser end Scheeles om episoden er vistnok ikke kendte.

»Departementet for kultur, kirke- og skoleanliggender var overdraget en ung mand, som tidligere havde fungeret på et kontor i en underordnet stilling. Denne mands personlige karakter var agtet, men han kunde umuligt sidde inde med den erfaring og viden, som forvaltningen af et sådant departement under så vanskelige omstændigheder nødvendig udkrævede, helt bortset fra, at forholdene i hertugdømmerne ingen sinde havde hørt til hans så underordnede embedsvirksomheds område«. Det var en ubegribelig fejltagelse at ansætte ham i Slesvig, men det var desuden uretfærdigt over for ham at give ham et ansvar, som han umuligt kunde være voksen.

Scheele fortsætter med at skildre det ovenfor antydede sammenstød: »I regeringskommisærrens og en anden departementschefs nærværelse fældede han [R.] ved en middag med stor lidenskabelighed en meget hård dom over alle landets gejstlige samt over en person, der ikke tilhørte denne stand«. Da Scheele skarpt tog til orde imod ham, gentog R. under tårer sine udtalelser og forlod i største ophidselse værelset. Scheele så ham aldrig igen. Tillisch gjorde Scheele bebrejdelser og udtalte frygt for at miste R. på grund af Scheeles optræden.

Inden jeg knytter et par bemærkninger til Scheeles dom, vil jeg nævne, at fru R. åbenbart er kommet ind på denne i sin (tilintetgjorte) brevveksling med kammerherre Stemann. Denne skriver nemlig til hende i dec. 51: »August, ja August var efter min fulde overbevisning aldeles passende for den ham anbettede post, ærlig, retskaffen, sindig, altså ikke ultra! Tro!, altså følge sin regerings vilje; er der fejlet, så falder det ikke på ham, og i udførelsen har han sikkert vist sin sindighed og – medfølelse. Jeg har aldrig hørt en dadel om ham ... er han nævnt i Fragmenterne, så falder dette mere tilbage på disses udgiver, og taler mod denne!«

Der er i Scheeles Fragmenter meget, som det kunde være interessant at omtale. Jeg nøjes med at fremhæve et par vigtige ting.

Scheele gør – for så vidt med rette – opmærksom på, at de mange embedsafskedigelser i høsten 1850 var i grell modsætning til en udtalelse i kongens manifest 14. juli 50. Det hedder her: de nuværende embedsmænd vil beholde deres stillinger, bortset fra sådanne undtagelser, som genoprettelsen af den retmæssige regering nødvendigvis kræver.

Manifestet var tænkt som en udpræget forsonlighedsgestus over for modparten, insurgenterne. Vor repræsentant ved fredsforhandlingerne i Berlin, helstatspolitikeren Fr. v. Pechlin, udtrykte det sådan: målet var ingenlunde blot en fred på papir, men en virkelig fred mellem monarkiets indbyggere (»einen neuen Herzensfrieden«). Men hvad svarede slesvigholstenerne? Rykkede de ikke som fjender ind i Slesvig og bibragte i Isted-slaget den danske hær så blodige tab! Hertil føjedes i de første dage af oktober det barbariske bombardement af Frederiksstad. Var det rimelighed i at forvente, at den danske regering, når den igen var hersker i landet, skulde lade notoriske modstandere fortsætte i deres slesvigske embeder?

Scheele omtaler i Fragmenterne en betænkning, som han sidst i april 1848 (før kendskab til påskeslaget?) havde afgivet om nødvendige forandringer i Slesvig. Det hedder i denne, at ændringer i skole- og kirkesprog kun bør ske i overensstemmelse med ønsker fra den pågældende kommune. Statsmagtens direkte indgreb i disse forhold vil være i højeste grad betænkelig og utvivlsomt give anledning til megen utilfredshed. Staten kan disponere over sine embedsmænd, men befolkningen vil ikke, at man rører ved dens sprog. Scheele, der som princip hævder ligestilling af dansk og tysk i Slesvig, kritiserer skarpt den overophedede nationalfølelse.

Scheeles kraftige advarsler kom, var de fremsat i Fragmenternes 2. hæfte, i hvert fald for sent. På det tidspunkt havde Tillisch-Regenburg allerede grebet det belejlige øjeblik og gennemført den nyordning af det officielle sprog i Slesvig, hvorom der i tidsrummet til 1864 kom til at stå en så lidenskabelig kamp. Det var en sprogordning, for hvis opretholdelse R. var sindet at sætte sin position og sit embede ind. Det var også en ordning, som udenrigspolitisk skabte os mange kvaler. Og måske kan man – men det gælder naturligvis så meget af vort arbejde – med grund betvivle, at dens frugter svarede til de indsatte kræfter.

I min disputats fra 1923: »Den danske Sprogordning og Det danske Sprogstyre i Slesvig mellem Krigene« (1850–64) har jeg udførligt gjort rede for enkelthederne i nyordningen. Jeg nøjes her med at anføre visse hovedtræk, der hører ind under R.s kirke- og skoledepartement.

Før oprøret var det allerede bestemt, at Haderslev lærde skole skulde omdannes fra tysk til dansk, medens Slesvig domskole forblev tysk. Det skete fra Mikkelsdag 1850. Af de lærere, der kom til at virke i Haderslev, mindes Edv. Lembcke stadig som forfatter af bl.a. »Vort modersmål er dejligt« og »Du skønne land med dal og bakker fagre«.

I de tre nordslesvigske købstæder afløste dansk undervisningsprog det hidtidige tyske, og de to sprog blev ligestillet som gudstjenestesprog. I en del nordslesvigske flækker eller sogne, hvor der stundom blev holdt tysk prædiken, afskaffedes denne. Alvorligere opposition mod disse foranstaltninger behøvede regeringen næppe at frygte. Såvel i by som på land var befolkningen helt overvejende dansktalende.

I store dele af Mellemslesvig var folks dagligsprog også sønderjysk, men tysk havde her længe haft hævd på at bruges i skole og kirke, at være »det hellige sprog« – som latinen ved katolske gudstjenester. Historikeren C. F. Allen havde i sin pjece fra 1848: »Om sprog- og folkeejendommelighed i hertugdømmet Slesvig eller Sønderjylland« skrevet, at i det dansktalende Mellemslesvig fandtes »et sådant topmål af uret og ufornuft, en sådan forsyndelse mod et folks naturligste og helligste rettigheder, at man kunde fristes til at holde det for en umulighed, hvis sagen ikke var kun altfor vis«.

Der havde så langt tilbage som i 1810 været en beslutning fremme om at afskaffe dette misforhold. Men det var efter Scheeles mening (i »Fragmenterne«) i en periode, hvor man var tilbøjelig til at ville »danisere«, og denne periode varede kun kort. Reskriptet herom af 15. dec. 1810 forblev uudført.

Medens R.s gamle skolekammerat, Fritz Meyer, som ovenfor nævnt, opfordrede ham til at gøre kort proces med de »slemme præster«, indskærpede hans gamle lærer, C. F. Wegener, nu gehejmearkivar, ham (i brev af 7. sept.), at nu var tiden inde »som aldrig forhen og neppe siden efter« til at gennemføre reformer; en diktator-regering måtte selv af folket erkendes for en nødvendighed. Blandt disse reformer fremhævedes reskriptet af 15. dec. 1810: indsættelse af danske præster og skolelærere i de »50 sogne, der er ganske og aldeles danske, men dog har tyske præster«.

Den 3. okt. anmodede R. derpå København om foruden forskellige andre akter at få tilstillet dem, der angik nævnte reskript, samt sprogundersøgelserne i 1846. Såvel W.s som R.s angivelse af reskriptets dato er unøjagtig; begge anfører 19. jan. 1811, men dette er datoen for det slesvig-holsten-lauenborgske kancellis meddelelse af reskriptet til den gottorpske overret.

Den 12. okt. sendte København de ønskede akter. Den 7. nov. udgik derpå fra regeringskommissærens 1. dpt. (R.s) et cirkulære til kirkevisitatorerne (provst og amtmand) for Tønder, Flensborg, Husum og Bredsted, Gottorp og Hütten provstier (samt konservatoratet i Haderslev og kirkekollegiet i Abenrå. Årsagen til, at disse også fik cirkulæret, skal jeg ikke komme ind på). Cirkulæret meddelte, at da regeringskommissæren agtede at sætte reskriptet i værk, ønskede han betænkning om, hvordan dette snarest muligt lod sig gennemføre.

Bortset fra provst Ahlmann i Tønder, der – skønt politisk kompromiteret – var forblevet i embede, var alle de øvrige pågældende kirkevisitatorer loyale og nyansatte; de fleste tyskdannede. De mange betæneligheder ved den påtænkte reform, som de fremhævede, kunde de vistnok have sparet sig; de beslutninger, der fulgte nærmest umiddelbart efter, tog ikke meget hensyn til dem.

Den 7. februar 1851 fik Tønder provstis kirkevisitatorium følgende besked. I Tønder samt sognene Sønder-Løgum, Brarup, Humdrup, Ladelund, Karlum, Klægsbøl, Medelby, Ubjærg, Aventoft og Læk skal undervisningsproget i almue- og borgerskolerne være dansk, for den lavere undervisning straks fra i sommer, for den højere efterhånden. Tysk bliver undervisningsgenstand med indtil 4 timer ugentlig, men i Tønder og Læk skal det dog være en væsentlig undervisningsgenstand. Hvad gudstjenesten angik, skulde der i Tønder hver søn- og helligdag holdes både dansk og tysk prædiken, medens der i de øvrige kirker afvekslende skulde prædikes på dansk og tysk. Kirkelige handlinger var at foretage i det sprog, de pågældende ønskede. Til bestemmelseernes hurtige gennemførelse stillede regeringen pengetilskud i udsigt.

Samme dag, den 7. febr., udgik lignende bestemmelser (selvsagt bortset fra dem for Tønder og Læk) for alle landsognene i Flensborg provsti. Dagen efter udstraktes de samme til sognene Fjælde, Hjoldelund, Olderup og Svesing i Husum og Bredsted provstier.

I deres betænkning havde kirkevisitatorerne for Gottorp og Hütten amter erklæret, at der her ikke fandtes noget sogn, på hvilket reskriptet 15. dec. 1810 kunde finde anvendelse. Enkelte spor af dansk fandtes ganske vist her og der i Gottorp provsti, men de var dømt til udslettelse.

Alligevel tilstillede R. den 1. marts Tillisch et forslag om i hvert fald at udstrække de førnævnte bestemmelser til at gælde sognene Treja, Ølsby og Farensted, Havetoft, Sottrup, Strukstrup og Tumbly, Bøl og Nørre-Brarup. Det var for konsekvensens skyld absolut nødvendigt, skrev han, efter at sognene Svesing og Gelting var kommet ind under ordningen. Det var i øvrigt hans fulde overbevisning, at dansk kunde oplives lige til

Slien. At nævnte sogne medtoges, havde Wegener i et brev fra slutningen af februar til R. kraftigt betonet.

Tillisch holdt sig til R.s, tør man sige »moderate« forslag om kun at medtage de anførte sogne, ikke hele Angel. Reskriptet herom udgik den 4. marts til Gottorp kirkevisitatorium.

De nu nævnte reskripter omgav *Flensborg*, der efter oprøret var udset til hertugdømmets hovedstad, med sogne, hvor dansk var skolesprog, kirkesproget blandet. En noget lignende ordning må R. have anset ønskelig for Flensborg. Men, som han selv siger, mødte hans forsøg på at bringe dansk ind i Flensborg stærk modstand fra såvel »ven som fjende«. Vennerne var det store flertal af flensborgere, som under oprøret havde vist deres loyalitet, men de ønskede ikke forandring i de bestående officielle sproglige forhold.

Hvad der alligevel skete til gunst for dansk i Flensborg, var følgende. I dec. 50 bestemtes det, at flensborgere, der ytrede ønske herom, kunde udtræde af deres hidtidige sogn og slutte sig til en fri dansk menighed med den lille Helligåndskirkes præst som deres sognepræst. Dennes lønning overtoges af staten. I tilslutning hertil oprettedes danske skoler for denne menigheds medlemmer.

Endvidere omdannedes i efteråret 1851 den hidtidige tysksprogede lærde skole i byen til en realskole; i denne blev de to sprog ligestillede i undervisningen. Dette svarede til, at den var bestemt til at optage elever såvel fra hertugdømmets dansktalende som tysktalende del. At R. oprindeligt har ønsket, at dansk skulde have fortrin i undervisningen, er nok utvivlsomt.

Ovenfor har jeg nævnt, at Scheele i sin kritik af Regenburgs virksomhed anførte, at R. aldrig tidligere havde beskæftiget sig med kirke- og skolesager. R. nævner selv et sted (brev til W. febr. 51), at det er en ulykke, at *man* (udh. af mig) endnu stadig vil have, at jeg skal udføre alle disse ting, som jeg egentlig ikke har nogen indsigt i.

Spørger nogen, hvem »man« er, bliver svaret Tillisch. Hans var det officielle ansvar for de gennemførte reformer. Det tog han også, da han i maj 51 forsvarede dem mod udlandets kritik. En vis betænkelighed ved at »gå for vidt« havde han jo dog ytret, da talen var om de gottorpske sogne. At han iøvrigt, som R. antyder, kan have nydt den virak, som reformerne indbragte ham i de nationaldanske kredse, er rimeligt nok.

Reformernes gennemførelse, hævder R., var hans værk alene, et værk fyldt med spænding og søvnløse nætter. Yderligere siger han, at han kun til hjælp havde en ung medarbejder. Det forekommer lidt mærkeligt, når vi hører ham omtalt som chef for departementets skole- og kirkesager.

På et tidligt tidspunkt af R.s virksomhed ser vi imidlertid hans gamle lærer, Wegener, melde sig som hans »medarbejder« og som tilskynder til at give (gengive?) det danske forrangsstilling i hertugdømmet. R. hævder, at blot man vilde give ham »frie hænder, magt og penge«, vilde han forpligte sig til at danisere hele Angel til Slien og landet til Treja, måske Haddeby med. Der var selvsagt stort behov for penge til pensionering af afsatte præster, ansættelse af hjælpelærere, anskaffelse af læse- og lærebøger ved danskundervisningen m.m.

Udrensningen af slesvig-holstenske embedsmænd krævede en mængde nybesættelser. Kandidater til disse måtte naturligt stort set komme fra kongeriget. Allerede kort efter Istedslaget skrev Wegener til R. om dem, der lokkedes til Slesvig: Nogle tror derved at tjene fædrelandet, andre tænker vel mest på sig selv, og atter andre forene begge hensigter. W. var utrættelig i sit arbejde for at hjælpe R. med at skaffe brugelige folk, helst de bedste, til Slesvig. Han henledte naturligt også opmærksomheden på »soranere«. I november 1850 var R.s gamle skolekammerat Aleth Hansen allerede blevet præst i Husby (Angel); han kom siden (1856) til at beklæde den vigtige stilling som provst for Flensborg provsti. En anden skolekammerat, Fritz Meyer, blev i efteråret 51 konstitueret som medlem af den slesvigske overjustitskommission (i Flensborg). Da denne det følgende år omdannedes og fik navnet appellationsret, udnævntes han til 6. medlem af denne. Jeg skal i øvrigt ikke her komme ind på embedsbesættelserne.

Medens Scheele, som vist, i sine »Fragmenter« fremhævede, hvor overordentligt vigtigt det var, hvordan befolkningen vilde stille sig til reformerne, forekommer dette synspunkt næppe berørt af R. eller W. Derimod var de meget optagne af, hvor langt det danske sprog i sin tid var gået, eller hvor der endnu var rester af det. Hele »den danske folkegrund« – måske endda lidt mere? – forekom dem egnet til danisering (redanisering). Med noget lignende betragtninger forsvarede advokat Blaunfeldt i sine »Minder fra Sønderjylland« sprogreskripterne og finder, at havde de strakt sig til Slien, havde det kun været en retfærdighedshandling mod »Danmark«.

Forståeligt nok ønskede såvel R. som W. Tillisch' enestyre i Slesvig (kun ansvarlig over for kongen) fortsat længst muligt. Men den 5. marts 51, dagen efter sprogreskriptet til Gottorp, udnævntes Tillisch til minister for Slesvig. Han fik samtidig sæde i statsrådet, når han opholdt sig i København. Hans departementer forblev i Flensborg. Det kom nu an på, skrev R. til W., at »freden værket« (den trufne sprogordning), thi stormene rejste sig og vilde blive stærke. Stormen i Slesvig mente R. at kunne

klare, men den i København frygtede han langt mere. »Slesvig-holstenernes og diplomaternes forenede magt er stor: vil vor regering have kraft til at stå imod?«

Trods sin retfærdiggørelse over for udlandet af sine reformer afstod Tillisch i juli det slesvigske ministerium til C. E. Bardenfleth, som R. fandt yderst uvillig til at gå videre på reformernes vej. I efteråret overtog C. A. Bluhme udenrigsministeriet og vandt Ruslands støtte til en genoprettelse af det danske monarki. Preussen-Østrig gik ind på at skaffe Holsten tilbage til monarkiet mod, at Slesvig ikke bragtes i nærmere forbindelse med kongeriget end Holsten. En betingelse var desuden, at holsteneren Carl Moltke blev minister for Slesvig og Heinr. Reventlow-Criminil for Holsten.

7. To plagsomme præster.

Da Regenburg overtog ledelsen af Sønderjyllands kirke- og skolesager, besluttede han sig åbenbart til at opbevare enhver stump papir, der rettedes til ham om disse, selv om de ikke var af officiel karakter. Resultatet er, at der i hans privatarkiv findes et ualmindeligt righoldigt materiale, der øger vort kendskab til, hvad de officielle akter i øvrigt fortæller os. R. har endvidere tit noteret på sådanne »halvofficielle« henvendelser, hvad han mente om dem, og stundom vedlagt udkast til svar, såfremt han gav et sådant. Man får det indtryk, at han har villet, at hans virksomhed for det historiske værk (sprogordningen), han havde påtaget sig, skulde kunne bedømmes – roses eller fordømmes – i alle enkeltheder til sene tider.

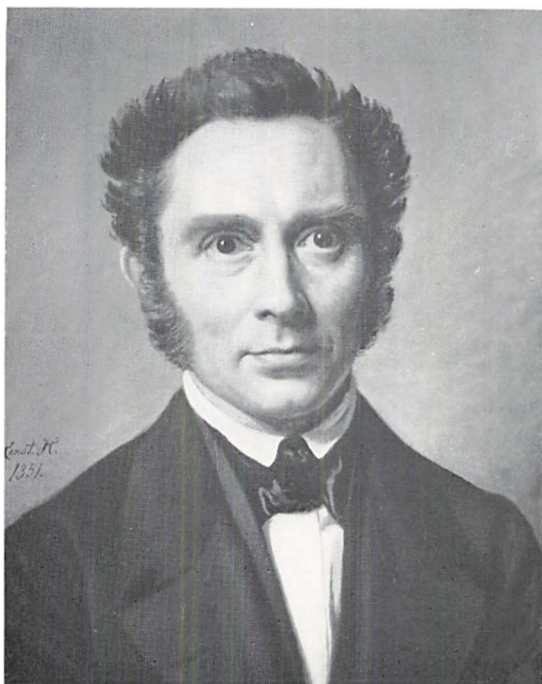
Et af de sogne i Mellemslesvig, hvor man synes, at betingelserne for sprogreskripterne var så indlysende rigtige, var hedesognet *Fjælde* i Bredsted amt. Alle beboere her talte sønderjysk, hvad man kan få udførlige oplysninger om i Anders Bjerrums disputats fra 1944 »Fjoldemålets lyd-system«. Sognets præst, *Hans Hansen*, havde desuden under oprøret vist udprægede »danske sympatier«, i hvert fald vist sig så kongeligsindet, at »slesvig-holstenerne« slæbte ham bort fra sognet til Rendsborg; han kom kun fri mod at udstede en revers om at holde sig i ro.

Sikkert i overensstemmelse med sin menigheds ønsker tog Hansen imidlertid afstand fra sprogreskriptet og nægtede at gå med til at prædike dansk. I et privatbrev fra ham fra maj 51 hedder det: »Det hjælper sandelig ikke nu og da at holde en dansk prædiken og i skolen at give dansk undervisning, i fald forældre og lærere samtidig er enige om at indgive børnene had mod Danmark«.

Theodor August Jes Regenburg, fotografi 1859.

*Frederik Carl Jacob Regen-
burg, 1820–48, løjtnant. Maleri af O. L.
Edv. Lehmann (Frede-
riksborg, Bengtsson fot.).*

*Casper Frederik Wege-
ner, 1802–93, konferens-
råd, geheimearkivar. Ma-
leri af Constantin Han-
sen 1851 (Frederiksborg,
A. Brandt fot.).*

Hansen må ret tidligt være kommet i forbindelse med forfatteren Peder Hjort, der efter sin pensionering fra Sorø akademi havde slået sig ned i København og tit gav sit besyv med i laget ved politiske drøftelser, fra et helstatssynspunkt. Hansen udtrykte sig over for Hjort som tilhænger af det danske. Men han vilde have dansk undervisning i skolerne, før der begyndtes med dansk prædiken. Konflikten mellem ham og kirkevisitoriet tilspidsedes. I et brev af 10. okt. 51 skriver R. til W., at Hansen ikke vil følge de almindelige forskrifter, men nogle egne ideer, og at »han tror sig ved rygstød i København så sikker, at det vil koste noget at få ham bøjet«. Om Hjort bemærker han, »at hans private indblanding i en efter et fast princip ledet plan kan kun skade, om end hans ideer var nok så gode«.

Omkring en uges tid senere fortæller R. W., at kirkevisitoriet har måttet true Hansen med suspension, men at denne direkte vil henvende sig til kongen. Hansen rejste også til København og opsøgte her først både Hjort og Wegener. W. meddelte naturligvis R. sine indtryk af manden og fortalte, at han havde skaffet ham en privat audiens hos kongen, som W. jo stod i et fortroligt forhold til. Kongen modtog Hansen venligt og lovede sagen undersøgt. Men den 12. nov. fik han sin afsked, dog i nåde og med pension. R. skal engang have sagt til ham, at ikke ti slesvig-holstenere kunde gøre den danske sag så megen skade, som han havde gjort ved sin opposition mod sprogreskriptet. Den uretfærdige behandling, som Hansen mente sig udsat for, drev ham i de følgende år ud i en lidenskabelig polemik imod sprogordningen og til nærmest forbandelser mod dens ophavsmand.

Allerede i august 50 henvendte *Nis Hanssen* (Bondesøn), som vi tidligere har omtalt som en kending af den Regenburgske familie, sig til Tillisch for at få ansættelse i det slesvigske. Han var på det tidspunkt lærer i Odense og medarbejder ved Fyns Avis – havde tidligere været lærer i Århus, men drev i 1845–48 et landvæsensinstitut i Vejle amt, der endte med stor fallit. Hans økonomiske stilling var således meget dårlig.

Da R. kort efter blev chef for kirke- og skolesager, henvendte Nis Hanssen sig til ham og indgav ansøgning om Nørre-Løgum præstekald. Da han ikke fik dette, bad han sin svoger, redaktør P. Chr. Koch, mundtligt henvende sig til R. Resultatet var, at R. svarede, at man ikke vilde ansætte ham, der var kendt som partimand, i Slesvig. Hanssen skrev så til R., om dette virkelig var rigtigt: »På denne skrivelse venter jeg Deres svar snarest muligt«. R. har her noteret: »får selvfølgelig intet svar«.

Omkring nytår 51 henvendte Hanssen sig da om støtte hos professor Flor, hvilket han i hvert fald delvis også må have fået. Nogle måneder

senere har han personligt opsøgt R. i Flensborg, for i et brev fra maj kalder han ham »dyrebare ven« og takker ham af »ganske hjerte« for den humanitet, han havde vist ham. Men kunde han alligevel ikke blive ansat i det slesvigske? Han vilde røgte sit embede med nidkærhed og holde sig borte fra de politiske stridigheder. Han underskriver sig: »Deres meget forbundne ven«.

Lidt senere samme måned griber han lejligheden til at lykønske Gustav Lassen, tidligere borgmester i Haderslev, nu i Flensborg, til hans forlovelse med R.s søster, Helene; hans første hustru var død i nov. 48. Han beder ham samtidig tale sin sag hos Tillisch og R.

Nye forgæves ansøgninger om slesvigske præstekald følger, og juledag genkalder han sig i et brev til R. et besøg for 17 år siden hos dennes moder: lidet anede han da, at R. skulde »gribe så forstyrrende ind i min families fremtid og lykke«[?].

Knap var helligdagene overstået, før en ny række ansøgninger om slesvigske præstekald så dagens lys. Men R. holdt fast ved sit standpunkt, at Nis Hanssen først måtte have virket som præst i et kongerigsk kald, før han evt. kunde få embede i Slesvig. Blandt Hanssens fortalere optrådte for resten også Wegener, der troede, at holdt R. »en besindigheds- og alvorsprædiken« for ham, måtte det dog vist kunne hjælpe. Det har R. næppe troet, og formentlig stærkt irriteret over Hanssens evindelige plagierier kalder han ham i et brev til W. »en ilde person, hvormeget jeg end kunde ønske at tage hensyn til hans tidligere fortjenester af den gode sag«.

I 1853 opnåede Nis Hanssen at få et kongerigsk præsteembede. I 1859 forbarmede R. sig endelig over ham. Han fik præstekald i Sundeved, en udnævnelse, som hverken præsten eller den pågældende menighed (Sottrup) modtog med glæde. Men da han året efter anmodede det offentlige om et lån på 600 rdl., svarede R., at det var der ingen udsigt til. R. anså »embedsmænds pengeforlegenhed som en kræftskade, der til slutning ødelægger deres stilling«. Han ønskede, at det måtte lykkes Hanssen på en god måde at bringe orden i sin økonomi.

Med disse sidste oplysninger er det allerede sagt, at R. stadig i 1860 – trods de skiftende ministerier – stod i spidsen for den slesvigske gejstlighed. Men hvordan havde han klaret sin stilling ved den politiske omvæltning, som helstatsministeriets dannelse i januar 1852 betød?

8. Samarbejde med Carl Moltke (1852–54).

I kap. 6 er fortalt, at det slesvigske ministerium i løbet af godt et halvt år oplevede tre ministerskifter: Tillisch efterfulgtes af Bardenfleth, denne af Carl Moltke. Det sidste skifte havde afgørende politisk betydning.

Danmark havde efter freden med Preussen været stærkt nok til at fordrive slesvig-holstenerne fra Slesvig og overtage styret her. Det var forudsætningen for, hvad den østrigske gesandt kaldte Tillisch–Bardenfleths »Unwirtschaft« (uvæsen): embedsudrensningen og sprogreformerne. Men for at få revolutionsregeringen i det tyske forbundsland Holsten afskaffet, hvad der lå den konservative stormagt, Rusland, stærkt på sinde, skred Preussen-Østrig i januar 1851 militært ind. De overtog foreløbig sammen med den danske kommissær H. Rewentlow-Criminil styrelsen.

Preussen-Østrig viste sig nu ingenlunde villige til blot at tilbagelevere Holsten til dets retmæssige kongehertug. Tværtimod optrådte de som talsmænd for hævdvundne slesvig-holstenske krav om indflydelse også på Slesvigs politiske stilling. Rusland, der med stor uvilje havde set på Danmarks hovedkulds beskriden af den demokratisk-parlamentariske bane, ønskede nærmest den gamle danske helstatspolitik genoprettet. Det var et velment, men urealistisk ønske, når Regenbug udtalte: Gid fanden havde Manteuffel (den preussiske ministerpræsident) og alle diplomaterne!

I oktober 51 overtog C. A. Bluhme det danske udenrigsministerium. Under hans smidige ledelse opgav den danske regeringspolitik de nationalliberale planer om et Danmark-Slesvig og genoptog den helstatspolitik, som revolutionerne i 1848 havde gjort ende på. På dannelsen af det nye ministerium (jan. 1852) og udformningen af dets program havde holsteneren Carl Moltke afgørende indflydelse. Hans krav om selv at blive minister for Slesvig, et krav Østrigs gesandt stærkt støttede – Moltkes søn havde for resten tjent i Østrigs hær i kampen mod de revolutionære –, var lige ved at sprænge forhandlingerne. I en samtale den 20. jan. med Tillisch opnåedes der dog enighed. Moltke må have lovet at lade Tillisch' reformer (foreløbig?) uanfægtede. Men hverken Tillisch eller Bardenfleth kom med i det nye ministerium.

I dettes programerklæring, kundgørelsen af 28. jan. 52, fandtes følgende bestemmelser om Slesvig. Dettes hidtidige rådgivende provinsialstænder skulde på forfatningsmæssig vis omdannes til en stændersk repræsentation med besluttende myndighed for de områder, der havde sorteret under dem. Det lovudkast, som herom skulde udarbejdes, vilde indeholde bestemmelser, der sikrede den danske og tyske nationalitet

»fuldkommen ligeberettigelse og kraftig beskyttelse«. Allerede i den første stænderforsamling, der trådte sammen, skulde fri brug af dansk eller tysk ved forhandlingerne være tilladt. Et lovudkast om den suspenderede overappellationsrets begrænsning til Holsten og Lauenborg vilde blive forelagt denne. Der lovedes en omfattende revision af amnestipatentet for Slesvig af 10. maj 51.

Som regeringens statspolitiske mål proklameredes opretholdelsen, ved stormagternes bistand, af monarkiet i dets helhed og forbindelsen af »monarkiets forskellige dele til et velordnet hele« gennem en fælles forfatning for de fælles anliggender. – Løftet om Slesvigs ikke-inkorporation afgav regeringen ved en note af 29. jan. 52 til Wien og Berlin.

Medens Bluhme–Moltke var optaget af at dreje det danske statskibs ror tilbage til kursen før revolutionerne, fortsatte Regenburg og Wegener deres brevveksling om alt, hvad der skulde gøres i dansk retning i Slesvig. I et brev fra 7. januar 1852 klager R. således bittert – og urealistisk – over, at det ikke er muligt at komme af stedet med Bardenfleth i dansk retning: »Jeg har ikke blot den allerede tilstrækkelig hårde kamp med fjenden for nedenunder, men den næsten endnu mere åndsfortærende og trættende bryden med ministeren for oven«.

Tre dage senere besværges W. R. »i Guds og fædrelandets hellige navne« om aldrig under nogen omstændigheder at forlade sin post, hvilke vilkår man end forelagde ham. »Jeg behøver ikke at sige Dem, hvad magt en departementschef vil have selv under den lumskeste overbestyrelse«.

R. forsikrede da W. om, at han til det yderste vilde holde fast ved det værk, »jeg har virket for med hele min sjæls kraft«. Han havde vel ofte tænkt på at trække sig tilbage, men kun hvis efterfølgeren vilde blive en dansk mand; helt anderledes var forholdet, blev det en fjende af hans sag. Han troede i øvrigt ikke da at kunne holde sig mere end 14 dage. Havde han anet den kommende udvikling, burde han – skønt det var ham personligt imod – have stræbt »efter en i det ydre fremragende stilling, titler, jo højere des bedre, orden, stor gage« for herved at have et støttepunkt, som en kancellist naturligvis ganske manglede.

Den 27. jan. ved midnat skriver W. til R., at sagen nu er afgjort, og at Carl Moltke bliver slesvigsk minister. Kongen havde efter taflet ladet W. hente og talt med ham i 3½ time om begivenheden. En enkelt vigtig meddelelse: den, at Tillisch ikke træder ud af statsrådet, er ukorrekt, men der er næppe grund til at betvivle rigtigheden af, at Moltke havde lovet at »styre Slesvig efter Tillisch' principper«, selv om ikke just disse ord er brugte. Frederik VII bad W. skrive til R., at han ikke måtte tænke på at

forlade sin plads; i denne skulde han »med sindighed og retfærdighed« gennemføre, hvad der var begyndt. Som tegn på kongens nåde fik R. Dannebrogso ordenen, medens den tyskdannede, men dansksindede R. Kra-nold, chef for slesvigsk ministeriums 2. dept. blev »virkelig« justitsråd (27/1). Man avancerede dengang fra justitsråd til »virkelig« j., ligesom fra etatsråd til virkelig e. Alle disse titler hører fortiden til, men havde jo dengang deres betydning.

Dagen efter W.s brev skrev den afgåede minister, Bardenfleth, ligeledes til R. Han bad denne »ret meget« om ikke at træffe nogen beslutning om sin fremtidige stilling, før han var blevet bekendt med de virkninger, systemskiftet kunde få for de sager, der hørte under ham. Det var nemlig Carl Moltkes ønske, at forretningerne foreløbig gik deres sædvanlige gang. Som særlig anledning til sit brev nævnte Bardenfleth, at han jo vidste, at R. allerede i længere tid havde ønsket at fratræde sin stilling – et ønske, som den skete forandring evt. kunde bestyrke – men at kongen bestemt vilde, at han for øjeblikket undlod dette.

Den 30. jan. lykønskede Carl Moltke R. til ordensudnævnelsen, thi intet var ham kærere, end når kongen var tilfreds med hans medarbejdere, og »til disse håber jeg også at kunne tælle Dem«. Han ønskede, at R. snarest belejligt indfandt sig til en samtale med ham i København.

En af de første dage i februar kom R. til København, indfandt sig hos Moltke og var i takkeaudiens hos kongen.

Resultatet af samtalen mellem R. og Moltke blev, at R. erklærede sig villig til at fortsætte i sin stilling. Moltke forsikrede R. om, at han gik ud fra, at hans forgængeres beslutninger var rigtige, men at muligheden jo dog ikke var udelukket, at en eller anden fejltagelse kunde være begået. Blev han, Moltke, overbevist herom, vilde R. imidlertid altid få lejlighed til at udtale sig om sagen til ham. Da R. nævnte det skadelige i udenlandsk indblanding, sagde Moltke, at så længe han var minister, vilde han ikke finde sig i en sådan. – Jeg tænker mig, at R. og Moltke allerede ved dette første møde har fået følelsen af, at der var så meget beslægtet i deres karakterer, at det lovede godt for det kommende samarbejde.

Allerede den 7. febr. kunde Moltke meddele R., at han s.d. var ud-nævnt til departementschef for de til kirke- og undervisningsvæsenet hørende sager (gage 2500 rbd.) og til virkelig justitsråd. Det var ham, skrev Moltke, en særdeles glæde således at kunne være sikker på hans medvirken i det hverv, som kongen og han havde betroet ham. Samme aften var han til middag hos grev Moltke. Ved sin bortgang har han åbenbart tabt sit nye ridderkors på trappen. En anden gæst (C. L. Kirstein) samlede det op og sendte ham det. – Den 6. okt. 52 – Frederik VII.s fødselsdag –

blev både R. og Kranold etatsråder og 2 år senere »virkelige« sådanne. Da amtmand W. Johannsen i Husum i okt. 52. gratulerede R., føjede han til: »uagtet jeg meget vel ved, at De er den sidste, der gør jagt på slige ting«.

En bekendtgørelse af 16. febr. meddelte, at fra 1. marts skulde alle sager, der hørte under slesvigske ministerium, sendes til København.

R. vendte således tilbage til København og flyttede igen ind hos Stemmanns (Frederiksholms Kanal 237).

Under R.s fraværelse var Stemmanns hustru død 29. aug. 1850. St. meddelte s.d. R. dødsfaldet og skrev, at hun »slap for de mange, idelig gentagne bekymringer, Deres fraværelse har forvoldt hende. Også De har tabt en tro veninde. Nu står jeg da alene og forladt med et kummerfuldt hjerte«. – 14 dage senere bønfaald datteren, Augusta St., R. om at komme tilbage til København: »De må selv vide, hvor meget De i denne forrykte tid var for ham ...«. Meddelelsen i aviserne, at R. var udnævnt til fuldmægtig i justitsministeriet havde oplivet ham, da han troede, R. så måtte vende tilbage. Men så kom efterretningen om, at han var ansat i det gejstlige departement for Slesvig, og »alle vore glædeste forhåbninger« sank. »De er det eneste menneske, der kan læge den dybt nedbøjede, ellers så stærke mands dybe sår og savn«.

Augusta E. St. døde den 31. juli 53. Faderen meddelte skiftekommissionen, at hun, der uafbrudt havde levet i fællesskab med sine forældre, havde oprettet testamente i 1851 i hans favør af de småsummer, hun muligvis havde sparet sammen af sine lommepege. I august gav frk. St.s øvrige arvinger afkald på evt. arv. Imidlertid havde A. St. lavet et andet testamente til fordel formentlig for St.s mangeårige tjener. Hvorledes dette kunde holdes i kraft, drøftedes mellem St.s to højt betroede unge venner, R. og byfoged Harhoff i Ringsted. Jeg antager for givet, skriver den sidste 6. aug., at »vor gode gamle Excellence i alle tilfælde ikke bør have noget dermed at skaffe, lige så lidet skriftligt som mundtligt«. Det var åbenbart R., der havde kendskab til testamentet og arvingen.

Ved P. Chr. Stemmanns død 25. nov. 1855 overtog R. og Harhoff som skiftekommissarier boet. Da skiftet ikke ses bevaret, kan nærmere enkeltheder om boets fordeling næppe gives. Det må anses for rimeligt, at begge de nævnte er blevet belønnede for dette arbejde. Jeg antager, at dette er baggrunden for R.s køb af hus et par år senere.

I 1850 døde fru v. Saldern i Haderslev, hos hvem R.s søster Helene jo opholdt sig. Hun giftede sig i 1851 med den tidligere borgmester i Haderslev, Lassen, der, som nævnt, 1848 var blevet enkemand; han var nu borgmester og overpræsident i Flensborg. Der kom i ægteskabet en dat-

ter, Corinna. Lassen døde allerede i marts 54. Helene fulgte da broderens forslag om at flytte til København. I folketællingen 1855 finder vi hende boende i Amagertorv nr. 10 sammen med tre børn af Lassens forrige ægteskab og hendes egen treårige Corinna Helene samt yderligere to tjenestepiger.

De forventninger, som man fra sprogordningens modstandere havde stillet til ministerskiftet, viste sig hurtigt ikke at skulle opfyldes. De talrige petitioner fra Mellemslesvig om genindførelse af tysk kirke- og skolesprog bevirkede, at ministeriet i maj over for de pågældende myndigheder erklærede sig fast besluttet på at opretholde den trufne ordning; alle ansøgninger om en forandring vilde få afslag.

Ligesom sine to forgængere prøvede Carl Moltke straks efter sin tiltrædelse at få Martensen til at overtage den slesvigske superintendentstilling. M. indvilligede nu heri foreløbig for 3 år, og indvielsesdagen var fastsat til 22. febr. Umiddelbart forinden fik M. dog så store skruper, at han meddelte Moltke, at det var ham ugørligt at holde sit løfte. Hovedgrunden hertil var, skrev han, det med embedet forbundne praktiske arbejde. I brevets slutning nævnte han også »de vanskelige sprogforhold« og hans og ministerens forskellige syn på »nationalitetens åndelige betydning«. – Da M. og hans familie i koleraåret 1853 tog ophold i Flensborg, og han traf sammen med præster i det blandede distrikt, undlod han ikke at give udtryk for sin misbilligelse af sprogordningen som en forbrydelse mod det traditionelle tyske hellige sprog.

Allerede i 53 henvendte R. sig på ministeriets vegne til pastor U. S. Boesen i Fjelstrup med tilbud om embedet. Først næste år (april) udnævntes han og da med den gamle titel biskop af Slesvig.

I løbet af året 52 blev der truffet bestemmelser for rets- og forretningsproget i det blandede distrikt; de svarede fuldt ud til den lovede ligeberettigelse mellem dansk og tysk. For Nordslesvig blev rets- og forretningsproget dansk, selv om gudstjenesten i købstæderne var afvekslende dansk og tysk.

Hovedbegivenheden i Carl Moltkes ministertid blev den i januar-kundgørelsen lovede omdannelse af den rådgivende stænderforsamling til en stændersk repræsentation med besluttende myndighed på en række områder.

Omkring årsskiftet 1852–53 afholdtes nyvalg efter de gamle regler til de rådgivende provinsialstænder. De sammenkaldtes i efteråret 53 for at afgive betænkning om det forfatningsudkast, som regeringen havde udarbejdet.

Ifølge udkastet skulde forsamlingen tælle 43 medlemmer. 5 valgtes af

gejstligheden, 4 af ridderskabet, 5 af de større godsbesiddere, 10 i købstæderne, 17 af de mindre landejendomsbesiddere og 2 af de blandede distrikter (Ærø og Femern). For de tre sidste grupper skete en ret betydelig udvidelse af valgretten, dog ikke i en sådan grad, at den større tilslutning hos den lavere del af befolkningen til danskheden kom helt til sin ret.

Fra dansk side blev det mistrøstigt sagt, at det åbenbart var regeringens hensigt at skabe en slesvig-holstensk majoritet på mellem 23 og 26 st. på den fremtidige lovgivende stænderforsamling. Ridderskab og større godsbesiddere kunde på forhånd regnes til oppositionen. Den mistrøstige forudsigelse slog til. I forsamlingen 1860, hvor modsætningerne kom stærkest frem, talte oppositionen 26 medlemmer, og den sidste samling – i 1863 – sprængtes af et tysk flertal på 24. – Regenburg havde foretrukket et absolutistisk styre eller i hvert fald en ordning uden skattecensus.

De hidtidige sprogbestemmelser, således de for det blandede distrikt, optoges som en del af forfatningen. I spidsen for disse sattes reskriptet af 15. dec. 1810.

I motiveringen til dette punkt havde dog været antydnet en mulighed for ændring. Det hed nemlig, at udfindelsen af den rigtige sprogrænse krævede et stedligt kendskab, som formentlig var at finde hos de deputerede, valgte i Slesvigs forskellige distrikter.

Det var denne motivering, der fik Fr. Meyer til over for R. at erklære, at efter almindelig menneskeforstand måtte den forstås sådan, at regeringen vilde opgive sprogrænsen. Han ønskede meget at kende R.s egen opfattelse. R.s (ukendte) svar må ikke have beroliget ham, da han i et følgende brev skrev, at han m.h.t. sprogsagen var »i højeste grad mistænkelig«, thi motiveringens udtryk var »dog alt for påfaldende«. Han var i øvrigt enig med den af R. »antydede politik«.

Denne må have bestået i et forsvær for de trufne bestemmelser ved påvisning af de sproglige forudsætninger for disse i de pågældende distrikter. Dernæst i et modangreb ved kravet om, at navnlig Flensborg inddrog i det blandede distrikt. Sådan blev også den danske minoritets taktik. Blandt minoritetens førere var først og fremmest Laurids Skau, i 1852 udnævnt til amtsforvalter i Haderslev Vesteramt, og H. A. Krüger, Bevtøft, kendt for sin modige protest mod slesvig-holstenerne på Rendsborgmødet 18. marts 48. Sammenholdet i den danske gruppe skal have været godt.

Når Regenburg holdt sig til at »antydde« eller at forsyne minoriteten med materiale, skyldtes det nok hans stilling. Hvordan bevare denne, trådte han i åben opposition mod sin minister? Selvfølgelig måtte han

også holde sig væk fra de nationalliberales kamp mod helstatsministeriet. Det ses heller ikke, at han har del i Wegeners i disse år førte lidenskabelige kamp mod Bluhmes tronfølge.

De latinske ordsprog: esse, non videri (at være, ikke at synes) og bene vixit, qui bene latuit (den har levet vel, som har levet ubemærket) har for R. forekommet attråværdige at følge. Han skyede, så vidt gørligt, offentlig fremtræden. Stille studier, bøgernes verden tiltrak ham, hvad hans store efterladte bibliotek bærer vidnesbyrd om. Men kampen for og støtten til danskheden i Slesvig blev ham en livssag. Gennem udstrakt brevveksling med eller indberetninger, navnlig fra de af ham ansatte embedsmænd i det blandede distrikt, men også fra mange andre slesvigske embedsmænd eller beboere fulgte han med i danskhedens kår. Det gjorde han ligeledes ved sine mange inspektionsrejser til de under hans departement hørende institutioner.

Et enkelt vidnesbyrd herom er præsten E. Hagerups breve til ham. H. var noget efter Isted-slaget blevet ansat i Store- og Lille-Solt i Angel. I dette landskab var ikke blot plattysk trængt stærkt frem, men befolkningen vilde med vold og magt politisk gælde for tyskere. Hagerup blev nu snart klar over, at de udmærket kunde tale eller talte Anglerdansk, og gav sig i lag med at studere dialekten. I slutningen af 1853 (på titelbladet står 1854) udkom hans bog »Om det danske Sprog i Angel«.

Hagerup siger i forordet, han kunde have ønsket mere tid til udarbejdelsen, men forskellige grunde talte for bogens udgivelse »jo før jo hellere«. Han havde søgt at gavne både »fædreland og videnskab«.

Bogen nåede også at komme så betids, at den i stænderforsamlingen af den danske minoritet kunde anføres som et vægtigt argument for sprogreskripterens retfærdighed. Forsamlingens præsident (professor, dr. jur. Schmid, Kiel) mente dog at ville gøre opmærksom på, at de fleste levninger af Angeldansk netop fandtes i Hagerups sogne, og at denne selv havde meddelt, at forældrene talte plattysk til børnene.

Carl Moltke skal have sagt, det var rart for ham at samarbejde med Regensburg; dennes sindighed kunde ofte dæmpe hans stundom hidsige temperament. R. har dog sikkert kunnet billige den lidenskabelige karakteristik af den slesvig-holstenske revolution, som Moltke i anledning af stænderflertallets opposition gav udtryk i regeringsreskriptet, (3. nov. 53): »det skammeligste oprør, der nogen sinde har fundet sted i noget som helst land, et oprør, der blev forberedt ved de mest uforskammede løgne og bagvaskelser, påbegyndt med det sorteste forræderi, fortsat med mangeløs hårdnakkethed, hovmod og grusomhed og endt med nederdrægtighed«.

Har der, da forfatningsudkastet blev forelagt, været tilbøjelighed hos regeringen til indrømmelser i sprogsagen, kan denne sagtens være blevet fjernet ved den tyske stændermajoritets skarpe optræden. Og da nu denne stort set vilde have sprogforholdene ført tilbage til tiden før det danske styre, medens den danske minoritet krævede yderligere reformer i dansk retning, valgte regeringen at holde på det allerede bestående. Den foreslog de pågældende bestemmelser optaget som en del af forfatningsloven. Denne billigedes ved kongens resolution af 15. febr. 1854.

Som karakteristisk for »vor gamle excellence«, kancellipræsident Stemmann, havde Wegener fremhævet egenskaberne »kraft og fasthed«. Disse egenskaber var også Carl Moltkes. Regenborg fandt, at Moltke var en større personlighed at arbejde sammen med end Stemmann.

I efteråret 54 foretog kongen og grevinden en rundrejse i hertugdømmerne og Lauenborg, en rejse, som – er det blevet sagt – blev en pind til helstatsministeriets ligkiste. Det skyldtes (se det følg. kap.) kongens forhandling med landdrost Scheele i Pinneberg.

Efter det nye ministeriums dannelse (12. dec. 54) fremkom der i Billes »Dagbladet« (6/1 55. Af et brev fra Mellemslesvig) en omtale af Carl Moltke, kritisk mod denne og samtidig med helt urigtige meddelelser.

I kongens følge (ved rejsen i Slesvig) var Carl Moltke og Tillisch. Hos embedsstanden, hedder det, udviklede der sig en formelig entusiasme for C. M., og i de blandede distrikter »spillede« han i den grad den danske. En angelsk deputation, der opsøgte ham under hans ophold hos broderen på Grünholz, fik det råd at gå hjem og få pløjet. Af de tre vicekonger, vi hidtil har haft, hedder det videre: Tillisch, Bardenfleth og C. M., var han den, der klarest har opfattet vore ejendommelige forhold, men desto beklageligere var derfor hans hang til despoti. Ingen loyal slesviger kan ønske hans vilkårlige regimente tilbage.

Regenborg tilsendte da redaktør Bille et indlæg, der optoges den 12. jan. som »Af et brev fra Slesvig«. Der kunde indvendes meget mod den ovenfor givne fremstilling. Navnlig var det en stor og afgjort uretfærdighed, når man insinuerede, at Carl Moltkes danskhed var en påtagen mæske, og at han »spillede komedie« med sine sympatier. Man kan sige om C. M., hvad man vil, »komedie« spiller han ikke. R. rettede derpå den i brevet fra Mellemslesvig omtalte episode mellem C. M. og en slesvigsk præst, som beroede på en fuldkommen fejltagelse.

Da Bille modtog R.s indlæg, beklagede han den fejlagtige beretning. Personlig, skrev han, var han tilbøjelig til at lade C. M. vederfares fuld retfærdighed. Havde Slesvig været det eneste stridspunkt, havde han vistnok snarere hørt til hans beundrere end til hans fjender, skønt hans til

vanvid grænsende heftighed ... altid vilde indgyde ængstelse for misgreb – men Moltke er et betydningsfuldt led af det hele ministerium.

Hvor stor pris Carl Moltke har sat på samarbejdet med R., fremgår af breve fra ham fra de følgende år. De drejer sig tiest om forbøn for nogen, der søger understøttelse eller attrår et embede. Skønt man dengang udtrykte sig langt mere formelt end nu om dage, er det næppe en talemåde, når M. slutter et brev fra 58 med »mine bedste ønsker for Deres velgående i ordets fuldeste betydning«. Da Blixen i dec. 59 (sml. sen.) fik R. udnævnt til direktør for slesvigsk ministerium, udtrykker M. også sin glæde herover.

9. Kan ingen være minister uden at følge Regenburgs system?

Ved drøftelsen i gehejmestatsrådet om udstedelsen af den slesvigske forfatning (15. febr. 1854) gjordes der opmærksom på, at den vilde volde regeringen vanskeligheder i dens forhandlinger med den danske rigsdag om grundlovens ændring til at gælde kongerigets særlige anliggender. I den slesvigske forfatnings § 2 var nemlig på forhånd i henhold til 28. jan. 1852-kundgørelsen bestemt, hvad der skulle være fælles, og hvad der skulle være særlige anliggender for monarkiets forskellige dele.

Det viste sig ugørligt for helstatsministeriet, hvori A. S. Ørsted 1. april 1853 havde afløst Bluhme som premierminister, at komme til rette med rigsdagen. Den 26. juli 1854 udstedte ministeriet da af egen magtfuldkommenhed en meget konservativ fællesforfatning for monarkiet.

Ængstelig over den voldsomme opposition mod ministeriet og sin dalende folkeyndest besluttede Frederik VII efter drøftelse med landdrost Scheele i Pinneberg, der stod kongen og vel navnlig grevinden meget nær, at skifte kurs.

Den 12. dec. 54 (og jan. 55) dannedes et nyt ministerium. Indenrigsminister P. G. Bang i det gamle fik samme stilling i det nye, men blev tillige premierminister for kongeriget. Scheele blev minister for Holsten samt udenrigsminister. Har. Raasløff, der i foråret 1854 var blevet departementschef i slesvigske ministerium, blev slesvigsk minister. Af de andre ministre skal nævnes den nationalliberale fører Hall, kirke- og undervisningsminister, og Andræ, finansminister. Det lykkedes dette ministerium at få en ordening med rigsdagen. Dog først den 2. okt. 55 kunde den nye fællesforfatning for monarkiet udstedes. Samtidig udkom en kundgørelse, hvorved grundloven indskrænkedes til at gælde kongerigets særlige anliggender.

Den departementschefstilling, der blev ledig ved Raasløffs udnævnelse, besattes i januar 55 med den politisk indflydelsesrige A. F. Krieger. Han udnævntes tillige til chef for ministeriets sekretariat. Hans nære tilknytning til Regensburg blev en vigtig støtte for dennes »system«, som ministeriets tredje departementschef, Kranold, også hyldede.

I et brev fra 4. marts lykønskede Wolfhagen, der da var amtmand over Flensborg amt (sen. fra 1856–63 med en kort afbrydelse slesvigsk minister), Krieger til udnævnelsen: »De kan tænke Dem, der var glæde i lejren, da en af ungdomsdrømmene fra Tillisch's bedre dage gik i opfyldelse med Deres udnævnelse. Gid nu forholdene må udvikle sig således, at De får tid og lejlighed til at gøre noget for dette besynderlige forkvaklede Slesvig«.

Ved ministerskiftet i dec. 54 lykønskede rektor Simesen, den lærde skole i Flensborg, R. og »hele embedsstanden i Slesvig« til, »når et skifte måtte foregå«, da at få »en personlig ven af Dem til ny minister«. Det skulde vise sig at være en meget overilet lykønskning.

Hvornår modsætningen mellem Raasløffs syn på sprogsagen og R.s først gav sig klare udtryk, tør jeg ikke sige. Men den slog ud i lys lue, da de nyvalgte slesvigske stænder indkaldtes i efteråret 55, efter fællesforfatningens indførelse, for at drøfte et par finansielle forslag – det ene om et overordentligt bidrag til monarkiets fælles udgifter.

Som forudset ved forfatningens vedtagelse var det danske parti, selv de loyale iberegnet, i afgjort mindretal.

Fra tysk side blev straks indgivet et privat forslag om at få sprogbestemmelserne ændret »på en til rets- og billighedshensyn som og til beboernes ønske svarende måde«. Under drøftelsen af forslaget forholdt den kgl. kommissarius ved stænderne, Kranold, sig tavs i henhold til sin fra Raasløff modtagne instruktion.

Nogle dage senere bad Kranold imidlertid om at få at vide, hvilken anskuelse han måtte udtale som regeringens, og om fornødent materiale, hvis han skulde imødegå urigtige påstande om sprogforholdene.

Raasløff fastholdt, at Kranold skulde forholde sig passiv. Men han kunde som det samlede ministeriums anskuelse meddele, at man ikke vilde inddrage sig på andragendet, der angik et i forfatningen bestemt forhold. Det var nemlig regeringens hensigt at forelægge den næste, regulære stænderforsamling forslag til de forfatningsforandringer, den fandt hensigtsmæssige.

Før Kranold fik denne besked, havde han fra Krieger (med Kranolds svoger som mellemmand) fået opfordring til at træde kraftigt op mod sprogandragendet. Krieger havde forsikret ham om, at han ikke vilde

blive desavoueret, tværtimod finde stor anerkendelse hos alle dem, som »fremtiden tilhører«. Krieger må have stolet på sin forbindelse med Hall. For øvrigt har han sagt Raasløff, at blev der rokket ved sprogordningen, tog han sin afsked. Hertil skal Raasløff have svaret, at det dog ikke gik an, at alle ministre skulde falde på det spørgsmål: »så kunde jo ingen være minister, der ikke fulgte Regenburgs system«.

Ved stænderforhandlingerne fulgte Kranold nu ikke sin ministers instruktion, men Kriegers private. Efter først at have meddelt ministerens knyttede han den bemærkning til, at sprogbestemmelserne var trufne på det mest samvittighedsfulde, og ethvert forsøg på at påvirke regeringen ved andragender som det foreliggende måtte vistnok anses som aldeles frugtesløst. Det tyske andragende toges derpå tilbage. Enten synes man at have overhørt Kranolds tilføjelse, eller også har man på anden vis haft kendskab til Raasløffs (og Scheeles – og P. G. Bangs (?)) virkelige hensigter.

Trods Kriegers forsikring undgik Kranold ikke helt desavoueringen. Men på grund af stændernes tidlige afslutning slap han for at afgive en erklæring om, at hans tilføjelse alene var hans personlige overbevisning.

Den tyske oppositions opfattelse af regeringens hensigter bestyrkedes ved en i »Berlingske Tidende« 8. dec. under mærket R. indrykket artikel, hvori det hed, at ved en fejltagelse af regeringskommisæren var nogle små, vel 5-6 sogne med udelukkende tysk sprog kommet med ind under sprogreskripterne, hvad der var en »*virkelig uret*«. Artiklen tillagdes almindeligt Raasløff; men det antages, den er skrevet af Flensborgs overpræsident v. Rosen, og af P. G. Bang leveret Nathanson til indrykning i »Berl.«.

R.s ret lange indlæg var en imødegåelse af en artikel i »Fædrelandet«, der forsvarede de eksisterende sprogbestemmelser. Denne havde bl.a. appelleret til kongen for at opretholde disse »imod de forblindede ministre«.

Den 11. bragte »Berl.« en lidt længere protest af premierløjtnant Otto Westengård. Han hævdede på basis af sine erfaringer fra garnisonsophold i Sydslesvig i begyndelsen af 1850'erne, at sprogrænsen burde være forlagt til Slien samt mere vestligt i de frisiske distrikter. »Men hvor ligger så de omtalte 5 à 6 sogne?«

Den 15. indeholdt »Berl.« på en lidet iøjnefaldende plads en med S. underskrevet opfordring til at opgive, hvad det var for 5 à 6 små sogne, som sprogreskriptet ved en fejltagelse var kommet til at omfatte. Ellers var det jo umuligt at diskutere sagen.

Så vidt skønnes, var dette en opfordring, som Regenburg allerede den 12. havde sendt »Berl.«, leveret til Nathansons datter (Nathanson holdt

kontor i sit hjem), og hvis optagelse han havde rykket for. Nathanson sendte ham da pr. bud en meddelelse, som R. modtog d. 15. om morgenen. Nathanson skrev, at han ikke havde vidst, at opfordringen kom fra R., og bad om at måtte sætte et mærke under: »Behag at sige blot til budet ja eller nej. I øvrigt har jeg troet, at den lange artikel til dels kom fra Dem«.

Til denne formodning noterer R. vredt på Nathansons brev: »Er han uærlig eller går fra ... ?«

Ifølge en koncept af R. har denne den 20. anmodet Nathanson om, at det med mærket S. (R. havde dog hellere set mærket lille r brugt) indrykkede spørgsmål måtte blive gentaget, »om muligt med overskrift »Gentagen opfordring««. Han mente, at redaktionen selv måtte være interesseret heri.

Det blev det nu ikke. Men den 22. bragte »Berl.« et med lille r underskrevet længere indlæg, der må antages at stamme fra R. Han bemærker først, at han ikke har læst den artikel i »Fædrelandet«, der havde fået indsenderen i »Berl.« den 8. til at ytre sig. Dernæst kritiserer han stærkt den slesvig-holstenske komitébetænkning i stændertidende om sprogsagen, således ytringen om, at regeringen havde tilsigtet »en vinding for den danske nationalitet«. Havde den villet det, havde den kunnet udstrække sprogreformerne til flere frisiske sogne. »At der måske er begået fejl, kan jeg indrømme R., men han synes kun at se sagen fra een side«. R. sigter sandsynligvis til 6 af de gottorpske sogne. »Men det bør nævnes, hvilke fejl der er begået i modsat retning«. Derpå anføres sprogforholdene i de frisiske sogne Nykirke, Klagsbøl, Keitum og Enge, der havde gjort det rimeligt, om disse i stedet for at beholde tysk i hvert fald var blevet henlagt til det blandede distrikt. Disse oplysninger kunde måske tjene til at belyse sagen fra den modsatte side af den, som indsenderen i »Berl.« 8. dec. ser den fra.

Nogen forklaring om, hvilke 5-6 små sogne der sigtedes til i »Berl.« 8. dec., fremkom ikke. Valpladsen var overladt tilhængerne af sprogskriftet.

Med Otto Westengårds optræden i »Berl.« den 11. havde R., så vidt ses, intet at gøre. Fra begyndelsen af 1854 findes ganske vist et brev fra W. til R. Han havde sendt forskellige oplysninger om forhold i Sydslesvig – da han vidste, at R. samlede på sådanne! – men intet tyder på nærmere bekendtskab. Som W. senere meddelte R., havde Nathanson »i henhold til sin vanskelige stilling over for regeringen« forlangt en række rettelser i W.s artikel og yderligere egenmægtig foretaget andre. W. tilstillede nogle dage senere »Berl.« en ny artikel til optagelse, men som han den 19. skrev

til R.: »Med Nathanson er det revet ud aldeles«. Den bragtes da i stedet i »Fædrelandet«. Den 15. havde han meddelt R., at han håbede at få breve fra mange officerer, der havde garnisoneret i Sydslesvig, og som tiltrådte hans skildring af sprogforholdene. Disse vilde han sende R.

Den 21. opsøgte W. R. og fortalte ham, at krigsministeren (Lüttichau) under en samtale med ham havde sagt, han var imod, W. skrev offentligt om sprogsagen. Desuden vilde han gerne have de erklæringer om forholdene fra officerer, som W. fik. W. vilde, sagde han til R., dog lade denne tage kopier af dem. I begyndelsen af 56 modtog R. fra W. en anselig række erklæringer.

Sagen om R-artiklen og officers-erklæringerne findes udførligt omtalt i det 1858 udkomne 2. bd. af C. F. Allens »Det danske Sprogs Historie i Hertugdømmet Slesvig eller Sønderjylland«. Da var hverken Raasløff eller Lüttichau ministre. Set fra et historisk synspunkt gjorde polemikken om R-artiklen således sin nytte. Af Allens bog sendte R., som rimeligt var, W. et eksemplar. I hvert fald et par gange har W. senere været indbudt til middag hos R., men nogen nærmere forbindelse er ikke opstået.

Den 20. dec. 55 skrev Fr. Meyer til R.: »er det ikke muligt at kaste det uhyre ned ad trapperne [Raasløff]. Det er jo dog en mageløs tanke at ville røre ved, hvad fornuftige folk har opbygget og nu i 4 år daglig har arbejdet på«.

De 3 departementschefer slap for at skulle kaste deres minister ned ad trapperne. I begyndelsen af 56 tog Raasløff så stærk afstand fra sin kollega Scheeles skarpe reskript til den holstenske stænderforsamling, at det medførte hans afgang som minister den 18. februar. Ministeriet overtoges midlertidigt af Hall, der i juni s.å. afløstes af amtmand over Flensborg amt, F. H. Wolfhagen.

Da de slesvigske stænder igen samledes (dec. 56), indgav den tyske majoritet påny forslag om forandring af sprogbestemmelserne. Den kgl. kommissarius gav denne gang utvetydigt udtryk for, at herpå vilde regeringen ikke indlade sig. Han oplyste også, at regeringen ikke længere havde planer om forfatningsforandringer (sml. s. 42). Alligevel vedtoges forslaget med 27 st. mod 11 et par dage, før samlingen sluttedes (21. febr. 57).

Samme dag følte den tidligere præst i Fjælde, Hans Hansen, sig kaldet til i et længere brev til Regensburg at foreholde denne, hvilke ulykker han havde påført Slesvig ved sit sprogreskript. Det bærer, skrev han, slet ingen vidnesbyrd om livskraft, »og hvor længe De end i denne henseende vil skuffe Dem selv, kan det endelige resultat forud beregnes med matematisk sikkerhed«.

De kan, endte han, umuligt i Deres indre have følelsen af at have gjort Deres pligt mod Deres fædreland [Slesvig]. Giv sandheden æren! Nedlæg Deres embede, ved hvilket De styrter Dem selv og Deres ulykkelige fædreland i timelig og evig fordærvelse!

Regenburg har ikke svaret præsten på denne bandbulle. Men han har heller ikke villet have brevet liggende i sit arkiv uden at forsyne det med en kommentar. Hertil valgte han et citat fra Schillers og Goethes brevveksling, hvor talen er om den tåbelige og smålige kritik, som disse to ophøjede ånder så tit var genstand for. Var det overhovedet værd at bekymre sig om denne? Kritikeren aner jo ikke, »i hvilken utilgængelig borg det menneske bor, for hvem det altid er alvor, hvad angår én selv og éns sag«. – For Regenburg var sagen: et dansktalende Slesvig indtil Slien.

10. Mellem stænderkampene (ca. 1855–57).

I den slesvigske forfatning var det fastsat, at stænderne skulde samles hvert tredje år; før 1848 samledes de hvert andet. Fra regeringens synspunkt havde det været særdeles ønskeligt, om der havde været endnu større afstand mellem samlingerne. Den tyske majoritet brugte disse til uhæmmet opposition mod styrets administration og navnlig mod sprogordningen.

Da stænderne skiltes i febr. 1857, kunde den danske administration altså se frem til en treårig stænderløs periode. Men ulykkeligvis forværedes monarkiets forfatningsforhold og dets udenrigspolitiske stilling betydeligt i disse år. Således betød udfaldet af Krim-krigen (1854–56), at Ruslands dominerende magt i europæisk politik blev brudt. Netop Rusland havde jo været den danske helstats bedste støtte.

Holstens og Lauenborgs medlemskab af det tyske forbund og aftalerne i 1851–52 med Østrig og Preussen måtte nødvendigvis bringe Danmark i større eller mindre afhængighed af Tyskland. Allerede i den holstenske stænderforsamling dec. 55–febr. 56 kom regeringen ud for den kraftigste opposition. Og da det i fællesforfatningen bestemte rigsråd i marts 56 trådte sammen, hævdede Scheel-Plessen som fører for 10 andre holstenske medlemmer, at fællesforfatningen var ulovlig, da den vel havde været forelagt den danske rigsdag, men ikke hertugdømmernes stænder. Bestemmelsen om domænerne som fællesejendom blev også kritiseret.

Det lykkedes ikke regeringen, af hvilken Scheele i begyndelsen af 1857 var blevet nødt til at træde ud, og hvor C. C. Hall overtog konseilspræsidentiet, at opnå nogen ordening under de følgende forhandlinger med holste-

Poul Christian Stemmann, 1764–1855, geheimestatsminister. Maleri af C. A. Jensen 1842 (Frederiksborg, Bengtsson fot.).

Carl Moltke, 1798–1866, greve, geheimekonferensråd og geheimestatsminister. Maleri af H. Olrik 1869 (Christiansholm, Pacht og Crone fot.).

Carl Frederik Axel Bror Blixen-Finecke, 1822–73, baron, minister. Maleri af J. V. Gertner (Hesselager, Bengtsøn fot.).

nerne og de tyske stormagter. I febr. 58 erklærede den tyske forbundsdag, at fællesforfatningen var ugyldig for Holsten og Lauenborg.

Hvorledes Regenburg har set på denne faretruende politiske udvikling kan næppe nærmere belyses. Krieger, hans nærmeste politiske fælle, havde i okt. 56 forladt slesvigsk ministerium, hvor Emil Vedel blev hans efterfølger, for at overtage indenrigsministeriet. Det havde Regenburg også rådet ham til, da han spurgte ham. Sidst i juni 58 noterede Krieger i sin dagbog, at R. først havde haft den opfattelse, at før man gik ind på at suspendere fællesforfatningen for de to tyske forbundslande, måtte man have vished for, at dette hjalp. Da R. imidlertid fik Otto Plessens depeche fra St. Petersborg og Bernh. Bülow's do. fra Frankfurt at læse – de tilrådede begge imødekommenhed over for Tyskland – gik han over til den modsatte mening. Suspensionen skete først ved kundgørelsen af 6. nov. 1858.

Et par dage efter at den slesvigske stænderforsamling 1856–57 var endt, skrev R.s gamle skolekammerat, Fr. Meyer, til R. (24/2): Nu får vi se, hvad regeringen vil hitte på for at genoprette sin her ødelagte autoritet. »Jeg stoler på dine vise råd«.

De råd, som R. kan have givet Meyer eller sin anden skolekammerat, provsten for Flensborg provsti, Aleth Hansen, kendes desværre ikke. Brevene til dem ses ikke bevarede. Men R. har fortsat sin længst afstukne kurs, støtten til alt dansk i Slesvig. I et brev fra jan. 58 beder Meyer R. om hjælp til, at Flensborg, hvor tysk jo var det officielle sprog, beholder sine danske skuespil. »Folk siger, at R. altid er en mand, der har penge at råde over, og det er da også vist sandhed«. – I Meyers breve fra disse år nævnes også »det lykkelige instinkt«, der fik Frederik VII til at kaste »sin nåde« på St. Knudsgildet i Flensborg, samt vigtigheden af den ganske vist på tysk skrevne »Flensburger Zeitung« under Manicus' redaktion.

Forudsætningen for det danske styre i Slesvig var bevidstheden om befolkningens oprindelige helt danske karakter. Af arbejder, der fremkom i disse år – støttede af R. på forskellig vis –, skal nævnes præsten i Tumbby og Strukstrup, L. R. Tuxens »Det plattyske folkesprog i Angel ...« (1857). Han fremhæver her det plattyskes slægtskab med dansk ved ligheden i ud-tale, konstruktion og navnlig ved »den mængde rent danske, især engel-danske ord, som det indeholder«.

Langt betydeligere er historikeren C. F. Allens store tobindsværk »Det danske sprogs historie i hertugdømmet Slesvig eller Sønderjylland«. 1. bd. udkom 1857, 2. bd. året efter.

Når R.s medvirken ved dette hovedværk ikke nævnes i Allens forord, skyldes det afgjort R.s eget ønske. Det kan derfor være rimeligt at anføre,

hvad en anden kampfælle i striden for det danske, pastor Mørk Hansen i Felsted skrev til R. efter læsningen af Allens værk. Navnlig ved studiet af 2. bd. (om det danske sprogs undertrykkelse og desværre kun vel sildige oprejsning og frelse) faldt det ham ofte ind, at når R.s navn her ikke nævnes, »er dette i grunden en stor historisk uretfærdighed, som jeg kun kan forklare deraf, at De selv har så væsentlig del i dette herlige værk. Jeg kan godt forstå, at den, der udretter så meget for sit fædreland og sit folk, kan have løn nok i sin egen bevidsthed; men jeg kan dog ikke holde den tanke tilbage, at den tid vel engang vil komme, da det bliver kundbart for en taknemmelig efterslægt, hvad det dansk-slesvigske folk skylder Dem«.

R.s bopæl anføres i vejviseren til og med 1857 som Frederiksholms Kanal 237 A. Da ejendommen efter Stemanns død solgtes, lejede den nye ejer i febr. 56 et par værelser til R. I 57–58 angives R. at bo Ved Langebro 260. Hans moder havde i disse år lejlighed på Vestervold. Men i januar 1858 købte R. på auktion huset Nørregade matr.nr. 32 (gadenr. 15) for 13.100 rd. Ejendommen kunde tiltrædes af køberen til april flyttedag. Moderen flyttede sammen med ham. Ifølge folketællingen 1860 boede her foruden R. og moderen, hans ældre søster Andrea Jacobine Theodora samt den syvårige Corinna Helene Lassen og en tjenestepige. Medens kælderen var udlejet, toges hele den øvrige bygning – stue og tre etager – i brug af den Regenburgske familie. R. selv havde arbejdsværelse i stuen og et par værelser til sin stadig voksende bogsamling. Moderen bragte kønne gamle møbler og familieportrætter med til husets indretning.

Mon man ikke kan slutte, at R. i hvert fald efter at have taget sin nære kvindelige slægt i huset har givet afkald på giftermålsplaner – om han tidligere har haft sådanne. Han forblev ugift livet igennem.

Man kan i R.s brevsamling nok finde breve fra kvinder, der påberåber sig et kendskab til »kære August« fra barndoms- eller ungdomstiden, men ingen, der går videre end til et fortroligt venskabsforhold. Urimeligt er det vel ikke at tænke sig, at R.s moderlige veninde, Stemanns hustru, der som før nævnt døde 1850, blandt sine bekymringer for R. også har haft den: hvordan skaffe ham godt gift?

Hvor meget man tør lægge i en udtalelse fra amtmand Stemann i et brev apr. 1849 til fru R., skal jeg ikke udtale mig om. Det hedder her: er August ikke forlovet med en russisk baronesse eller fyrstinde?

I året 1860 døde fru R., den 25. juli under et ophold ved badestedet Pilsen (i Schaumburg-Lippe). Hun havde naturligt nok bevaret forbindelsen med prinsesse Wilhelmine, hos hvem den ældste datter, Conradine, jo var ansat. I sommeren 1855 besøgte hun således prinsessen og datte-

ren. Prinsessen havde håbet at se hende, da hun i juli 60 rejste til bade-
stedet. Ved efterretningen om hendes død skrev hun et deltagende brev
(27. aug.) til Theodora R. og udtalte: Deres herlige søster hos mig bærer
sin sorg smukt.

Conradine var altså vendt tilbage til prinsessen. Hun havde været sam-
let med tre af sine søskende i København, da de erklærede at overtage
boet efter moderen (og den forlængst afdøde fader). Michael Heinrich Ni-
colai R. var, hedder det, »fraværende«, men han havde givet sin broder
fuldmagt. Han var, som allerede nævnt, udvandret til Amerika, hvor han
døde 1868.

11. Direktør for slesvigsk ministerium under Blixen-Finecke. Stænderforsamlingen 1860.

Trods Regenburgs modvilje mod, at han og hans virksomhed blev gen-
stand for offentlighedens interesse, indtraf der i 1859 begivenheder, som
– skønt kun for et kortere tidsrum – lader et klart lys falde over både
hans personlighed og politik. Det gik sådan til.

Medens forhandlinger og drøftelser om Holstens stilling efter novem-
berkundgørelsen 1858 fortsatte, gik regeringen sin opløsning i møde. Det
skyldtes navnlig Kriegers uvilje mod Berling og grevinden. I begyndelsen
af nov. 59 indgav Krieger sin afskedsbegæring; mod slutningen af måne-
den fulgte de andre ministres.

Det viste sig vanskeligt for kongen at få en ny regering dannet. Da det
skete, var de nationalliberale ikke med; det er vel for meget at kalde den
– som min far gjorde – landets første venstregering. Regeringens chef
blev amtmanden i Hillerød, C. E. Rotwitt, der var formand for folketin-
get. Baron Blixen-Finecke overtog udenrigsministeriet og foreløbig mini-
steriet for Slesvig.

Ifølge den slesvigske forfatningslov skulde stænderforsamlingen, som
før nævnt, træde sammen med 3 års mellemrum, altså senest i begyndel-
sen af 1860. Efterhånden som dette tidspunkt nærmede sig, ytrede bl.a.
provst Aleth Hansen i breve til R. stor frygt for, at den tyske opposition,
om samlingen varede lidt længe, fik alt for god tid til at lade alle dens
miner springe og »nedbryde alt påny«.

R. delte denne opfattelse. Han havde over for sin minister, Wolfhagen,
fremhævet, at der ingen grund var til at ulejlige stænderne med lovfor-
slag, som de alligevel ikke vilde behandle. En session på 8–14 dage måtte
være nok!

Wolfhagen gik først ind herpå, men opgav det, da i ministeriet Hall og Krieger var af anden mening. Forskellen mellem kongerigets forhold og Slesvigs styrelse i konflikt med stænderflertallet vilde være faldet grelt i øjnene. Skønt stænderne først indkaldtes efter ministerskiftet, blev beslutningen om en længere session (to måneder) fastholdt.

Ministerskiftet fremkaldte betydelige forhåbninger hos de tysksindede om et kursskifte i sprogsagen. De skyldtes delvis nogle tidligere udtalelser af Blixen og delvis ministeriets tilknytning til Bondevennerne, hvis sympatier for det national-danske styre i Slesvig var ringe.

Blixens første vigtige handling som slesvigsk minister burde vel have tilintetgjort – i hvert fald rystet – de tyske forhåbninger. Efter råd fra Carl Moltke – og uden at have forhandlet herom med R. – indstillede han til Kongen, at R., da han, Blixen, behøvede nogen at støtte sig til ved sin midlertidige overtagelse af ministeriet, udnævntes til direktør. Han begrundede det desuden med R.s fortjenester af danskheden i Slesvig. Til R. selv sagde han, at han og Rotwitt var enige om at fastholde sprogordningen.

Fra sine tro medkæmpere i Slesvig modtog R. selvsagt lykønskninger til direktørudnævnelser. Der er bevaret koncepter til R.s svar på et par sådanne. Til medicinalinspektør P. A. Schleisner i Flensborg skriver han juledag 59, at han gerne havde undgået stillingen [han var jo ikke blevet spurgt!], da den stiller ham mere blot end departementschefposten, »som jeg for sagens skyld med ikke ringe selvopofrelse har holdt mig på«.

»Med den nye minister selv«, fortsætter han, »kommer jeg hidtil godt ud af det, men jeg mærker af og til, at der er folk, danske af navn, som gør sure miner. Jeg troer, der gives mennesker, hvem det er utænkeligt, at der er nogen, som lever for en idé. Havde man skiftet sind efter vinder og søgt af sin omskiftning at drage fordel, havde man kastet principper overbord og sørget godt for sig selv, så troer jeg, det var fundet i sin orden, men med tilsidesættelse af behagelighed, bekvemmelighed og alle personlige interesser consequent at forfølge et mål, fordi det er patriotisk; i en række af år ikke at afvige fra den rette cours, det er dem en torn i øiet. At jeg ikke agter at lade mig rokke, behøver jeg vel ikke at sige. Jeg gjør regning på ubetinget tillid i denne henseende, og jeg beder om, at alle, der tænke som jeg, slutte sig fast sammen. Det er ikke tid til at tåle uenighed i selve leiren«.

Ved patent af 29. dec. 59 indkaldtes stænderne til en 2 måneders session fra 20. jan. I modsætning til R.s førnævnte anskuelse forelagdes der over en snes lovforslag, nogle af ikke ringe betydning for hertugdømmets materielle vel. Regeringen håbede åbenbart – det samme gjorde det dan-

ske mindretal – at her kunde udformes et samarbejde med oppositionen.

Hvorledes forholdet mellem den noget uberegnelige politiker Blixen og R. vilde have udviklet sig, var Blixens ministertid blevet af længere varighed, får stå hen. Men allerede den 8. februar døde konseilspræsidenten, Rotwitt, af et slagtilfælde. De øvrige ministre indgav deres afskedsbegæring. Blixen overtog konseilspræsidentiet, indtil ministeriet Hall vendte tilbage den 24. februar. Krieger noterede den 25. i sin dagbog: »Skønt Regenburg ellers ikke har nogen sær lyst til at køre med vilde heste, er han dog næsten bedrøvet over at miste Blixen«. Krieger finder, skriver han senere, at R.s tro på Blixen er en »overtro«, bygget på en kort tids erfaring, der gjordes under ganske særegne forhold.

En betegnende uenighed mellem Blixen og hans direktør opstod, da Blixen juledag 59 opsatte en forestilling om amnesti til den tidligere direktør for overretten i Slesvig, Fr. Carl Heinr. v. Ahlefeldt, der var stærkt kompromitteret under oprøret. Holsteneren, baron Heintze, havde henstillet dette til Blixen. R. gjorde indvendinger og mente nok, at Ahlefeldt selv burde søge om amnesti. Ministeren lovede da at foranledige en ansøgning enten fra Ahlefeldt eller hans pårørende (!), så sagen kunde behandles på normal vis. Så vidt ses, kom en sådan ansøgning aldrig, så han forblev udelukket fra amnestien.

Få dage efter stænderforsamlingens åbning den 20. jan. i Flensborg spredtes den nyhed, at ministeren selv vilde komme dertil »for at gøre de deputeredes personlige bekendtskab«. Meddelelsen kaldte en storm af rygter frem om, at han havde løfte om revision af sprogordningen med sig. Regenburg, der vel ikke var begejstret for Blixens initiativ, men heller intet gjorde for at hindre det, måtte hvert øjeblik gentage for de opskræmte: »Kan jeg være rolig, så kan I også ...«.

Den 27. kom Blixen, ledsaget af nogle embedsmænd fra slesvigsk ministerium og udenrigsministeriet til Flensborg. Tilbagerejsen skete den sidste januar. Den 27. gav den kgl. kommissarius ved stænderne, departementschef Kranold, middag for ham og en del deputerede, tysksindede og danske. Den 29. samlede Blixen samtlige deputerede og en række embedsmænd til stor diner.

Hvad ministeren havde med til Flensborg var – foruden tiltro til sin personlige påvirkning – løfter om en ændret fordeling til gunst for Slesvig af dettes og kongerigets bidrag til fællesudgifterne. Det var løfter, der for så vidt svarede både til Krügers og den tysksindede rådmand Thomsen-Oldensworts ønsker og agitation. Men de fik intet af den tilsigtede virkning: at svække sprogstriden til gunst for drøftelsen af de materielle forhold. Forøvrigt var, som vi senere skal vise, den tyske opposition, an-

ført af ridderskabsmedlemmerne, fra samlingens begyndelse ude i et langt alvorligere storpolitisk ærinde.

Ved middagen den 27. nævnte Blixen for en af de tyske deputerede, at han personlig vilde anstille undersøgelser i sprogsagen. Dagen efter fik provst Aleth Hansen besked om, at han inkognito vilde inspicere nogle skoler i Angel. Til R. synes Blixen ikke før sin afrejse at have omtalt en sådan plan.

Mandag den 30. besøgte Blixen sammen med sin ledsager bureauchef i ministeriet, C. Juel, følgende skoler i Angel: Munkbrarup og Husby i Flensborg amt og Satrup (Sottrup) i Gottorp amt. Efter besøget telegraferede han s.d. til kongen: »Resultaterne af undervisningen i alle fag, også i tysk, var udmærket, og hvad dansk angår, overraskende. Jeg så aldrig ypperligere almueskoler«. Til R. sendte han et lignende telegram og beklagede, at denne ikke havde været med og fået samme glædelige oplevelse.

Efter hjemkomsten til København afgav ministeren den 5. febr. en officiel beretning til kongen om skolevæsenets tilstand i nogle af Angels skoler. Han havde sikret sig, skrev han, at hans besøg kom uventet, og hans indtryk var, at skolevæsenet i de pågældende sogne stod højere, end hvad han i øvrigt kendte til i Danmark og Tyskland. – Blixen var oplært på et tysk gymnasium. – Ved at tale med børnene havde han overbevist sig om, at selv de yngste, der lige var begyndt skolen, kunde nok dansk – d.v.s. sønderjysk (angelsk), nl. deres modersmål – til at følge den danske undervisning. Desuden havde han talt med mange almuesfolk på rejsen og, med en enkelt undtagelse, på sin danske tiltale fået et dansk (angelsk) svar. Der var al grund til at påskønne de mænds virksomhed, hvem dette gode resultat af undervisningen skyldtes.

På samme dato som denne beretning udnævntes sprogordningens op-
havsmand, Regensburg, til kommandør af Dannebrogordenen.

Mindre tilfreds med, hvad han kaldte ministerens »nye rejsebeskrivelse«, var den stænderdeputerede, gårdejer Andreas Hansen, Grumby, Tolk s. Han boede nær sprogrænsen og var med lidenskab draget til felts mod sprogordningen. Til udtalelsen om, at børnene i Satrup ligeledes havde fået god undervisning i tysk, knyttede han den insinuation, at der de sidste 4-5 uger var indterpet dem nogle tyske sætninger med henblik på ministerens besøg! Da læreren under eds tilbud erklærede, at han intet havde anet om besøget, lød Hansens slukørede tilbagesvar: jeg har aldeles intet ment med min udtalelse!

Blandt de danske præster, som udsattes for Hansen-Grumbys angreb i stændersessionen, var pastor Tuxen i Strukstrup. Hansen mente, at præ-

sten ikke havde tid til at passe sine forretninger, men nok til at skrive bøger! Han sigtede til Tuxens tidligere nævnte bog om »Det plattyske folkesprog i Angel«. Når man nu engang havde valgt at fornægte sin danske oprindelse, var bogen heller ikke særlig opbyggelig læsning. Noget andet er, at Tuxens lidenskabelige moralsk-æstetiske fordømmelse af Anglerplattysk nok vil virke fremmed på nutidige sprogforskere.

Sprogordningen var sikkert i Sydslesvig, i hvert fald i Angel, det populære oppositionspunkt. Men de tysksindede havde langt hvassere pile i deres kogger. Førerne var ridderskabsmedlemmerne (og storgodsejerne); de handlede i nøje forbindelse med deres holstenske fæller. Hovedmanden for disse var grev Carl Scheel-Plessen, tidligere regnet for forholdsvis moderat. Han blev i 1866 preussisk overpræsident i Slesvig-Holsten.

Blandt de talrige efter R.s mening »forrykte andragender«, der kort efter stænderforsamlingens åbning stillede til regeringen af oppositionen, var et af grev Baudissin til Knoop om indførelse af presse-, forenings- og forsamlingsfrihed, altså en liberal reform, foreslået af et ridderskabsmedlem. Det blev dette andragende, som den bondevenlige regering valgte til at give stændermajoriteten svar på tiltale.

Den 4. febr. fik den kgl. kommissarius, Kranold, tilsendt en af hele ministeriet vedtaget erklæring; den havde han at oplæse, når Baudissins forslag kom til behandling. Skrivelsen betonedede det urimelige i liberale forslag fra ridderskabsmedlemmer, når disse samtidig vilde fastholde deres privilegier. Disse måtte i hvert fald først afskaffes!

Denne krigserklæring til det slesvig-holstenske ridderskab stemte med ministeriets bondevenlige karakter. Den svarede også godt til den danske stænderminoritets forsøg på at drive en kile ind i den kompakte tyske majoritet ved forslag til gunst for almuen og helheden. Skulde det ikke være muligt, skrev pastor Mørk Hansen til R., noget før stænderne trådte sammen, at overbevise den sydslesvigske almue om, at dens interesser er stik modsat ridderskabs-godsejerpartiets?

Regenburg har næppe haft noget særligt med erklæringens udformning at gøre, formodentlig haft sine betænkeligheder, men forholdt sig passiv. Til Kranold skrev han, at i krig kunde man ikke tage de hensyn, som man ellers gerne vilde: »En adelsstands hovedkald er at være tronens skjold; glemmer den det, så må den tage følgerne«.

Kranold var imidlertid meget imod krigen, vilde nødig læse skrivelsen op og anmodede om at få sine indvendinger forelagt ministeriet. Den 7. febr. meddelte R. Kranold, at ministeren intet vilde ændre.

Dagen efter vendte Kranolds stemning helt. Det skyldtes kendskab til den adresse til kongen, hvorom ridderskabsmedlemmet W. H. v. Rumohr

til Rundtoft i Angel, »Verbitter« for det adelige konvent i Itzehoe¹, stillede forslag den 26. januar. Rumohr var nyt stændermedlem. Han var medlem af rigsrådet og havde her sluttet sig til Scheel-Plessens opposition; allerede under oprøret havde han vist sit slesvig-holstenske sindelag.

Rumohr motiverede sit forslag den 1. febr., og der nedsattes en komité på 5, alle tysksindede. Den 7.-8. febr. afgaves komitébetænkningen.

Komitéens forhandlinger har næppe tynget medlemmerne. Adressen var et tidligere udført »privatarbejde« (af Rumohr?), og under den satte (havde sat) ikke blot de 5 komitémedlemmer, men alle oppositionens 26 medlemmer deres navne. Al videre forhandling var således afskåret.

Adressens udførlige indhold skal jeg ikke i enkeltheder komme ind på. Den protesterede mod hele det danske styre i Slesvig efter revolutionen samt mod lovligheden af den forfatningsudvikling, som havde ladet fællesforfatningen bestå for kongeriget og Slesvig og derved faktisk inkorporeret det sidste i det første, i strid med aftalerne med de tyske magter 1851-52.

Da Kranold blev kendt med adressens indhold, meddelte han R., at han nu var ganske enig med ham i at føre det skarpeste sprog over for majoriteten, ønskede at få lejlighed dertil snarest gørligt (d.v.s. Baudissins forslag sat på dagsordenen). R. forsikrede ham om sin og Blixens fulde støtte. I København var man, skrev han, »aldeles ubekymret om den flensborgske hurlumhej«. Den var en storm i en spand vand, når vi, tilføjede R. dog, er »sikre for udlandet«. Det sidste var en sjælden betragtning hos R. Han mente heller ikke at skulle tænke på denne »uvisse fare«, men kun tage rent indre hensyn, som dikterede en kraftig optræden.

Efterretningen om Rottwitzs pludselige død den 8. febr. gjorde Kranold temmelig rådvild. Han fik foreløbig stændermøderne udsat og udbad sig instruktioner fra kongen selv. R. forklarede ham, at Blixen jo under den indtrådte ministerkrise stadig var minister, han selv direktør. Kranold kunne roligt følge de instruktioner, han fik fra dem. Den kurs, man var slået ind på, vilde man fortsat følge. Med stærk, ikke uberettiget selvfølelse skrev R.: »mit kompas er allerede i så mange år stille, at jeg følger min kurs uden at se til højre eller venstre, om der så kommer nok så mange ministerskifter«. Den følgende dag søgte (fik) R. dog audiens hos kongen, så han kunde meddele Kranold, at et systemskifte var utænkeligt.

Den slesvig-holstenske eller oprørske adresse, der forsynet med de 26 underskrifter jo var vis på at blive vedtaget af forsamlingen, kom nu slet ikke til forhandling. Den loyale præsident, provst Otzen, nægtede at sætte

1. Titel på den prælat, der skulde beskytte (verbitten) de adelige klostres godser.

den på dagsordenen – henviste imidlertid til en erklæring fra Kranold herom. Af denne fik stænderne for øvrigt at vide, at der var sat en undersøgelse i værk, da det var blevet kendt, at adressen udbredtes privat i Slesvig. Det blev almindeligt ventet, at der også vilde blive skredet ind mod de 26. Den slesvigske forfatning tilsikrede ikke de deputerede nogen særlig ukrænkelighed. Regenburgs plan var at få de 26 sat under tiltale in corpore – dog tilføjede han, om ikke væsentlige hindringer indtraf: »At regeringen har courage til at tage fat på en stænderdeputeret, skal folk nok få at se. Så længe jeg har noget at sige, skal overhovedet couragen ikke mangle«.

Den 21. febr. blev Baudissins forslag om presse- og foreningsfrihed sat på dagsordenen. Men før han kom til at motivere dem, fik den kgl. kommissarius ordet for at afgive ministeriets omtalte meddelelse til stænderne.

Det hed i denne, at regeringen efter genoprettelsen af lovlige tilstande (efter oprøret) kunde have haft skellig grund til at begrænse den så stærkt misbrugte presse- og forsamlingsfrihed. Det havde den imidlertid ikke gjort. Noget andet var, at den måtte være yderst varsom med at udvide den i betragtning af, at Slesvig for knap ti år siden havde oplevet et oprør, karakteriseret i (Carl Moltkes) reskript af 3. nov. 1853, der foruden udenlandsk understøttelse væsentlig skyldtes en på et væv af løgn baseret agitation i tale og skrift. Navnlig fra tysk side understøttedes stadig de separatistiske bevægelser i Slesvig.

Regeringen ønskede imidlertid meget at stille de af monarkiets dele, der ikke hørte til det tyske samfund, d.v.s. kongeriget og det danske hertugdømme Slesvig, lige m.h.t. statsborgerlige friheder. Den var rede til at imødekomme stændernes ønsker om større presse- og forsamlingsfrihed, under den forudsætning, at også andre forhold ordnedes i overensstemmelse med sådanne frihedsprincipper. De mangfoldige privilegier, som ridderskabet og de adelige godser besad, måtte først afskaffes, og deres særlige repræsentation i stænderforsamlingen høre op. Var de foreliggende forslag alvorligt mente, måtte man kunne vente, at de privilegerede medlemmer var rede til at opgive deres forrettigheder. Endvidere måtte det forudsættes, at befolkningen erkendte det urigtige og skadelige i udlandets indblanding, der kun sigtede til nedbrydningen af de lovlige bestående tilstande.

Forsamlingen burde, hedder det mod slutningen, afholde sig fra agitatoriske andragender og forhandlinger, i stedet drøfte regeringsforslagene, der skyldtes kongens varme interesse for at afhjælpe de største mangler i landets i mange henseender så forældede lovgivning. Kun ved

en sådan optræden vilde regeringen kunne betragte de foreliggende forslag som udslag af interesse for Slesvigs sande tarv. I modsat fald kunde der for regeringen ingen som helst anledning være til at tage hensyn til dem.

Da oplæsningen var endt, sprang Baudissin op og råbte: »Jeg protesterer på det højtideligste mod denne til forsamlingen rettede insinuation«. Præsidenten hævdede derpå mødet. Han mente, at man sikkert ikke var i stemning til at fortsætte med forhandlingerne.

Fra reskriptets sarkastiske formodning, at Baudissins liberale forslag måtte tyde på ridderskabets villighed til at opgive dets forrettigheder, tog Baudissin ved motiveringen få dage senere bestemt afstand. Det var absolut udelukket, at han havde tænkt sig »at bortgive noget af det, der vedkommer nogle af mine eller andres lovlige rettigheder, som det nylig udkomne reskript sigter til ...«.

Vi regerer, som om vi var minister for evigheden, havde Blixen sagt under ministerkrisen. Men samme dag, den 24. febr., som Baudissin fremlagde sine forslag, afskedigedes ministeriet (sml. s. 51). Hall blev igen konseilspræsident og udenrigsminister. Af de andre ministre skal nævnes Monrad som kultus- og indenrigsminister, C. E. Fenger som finansminister og tillige minister for Slesvig, indtil Wolfhagen vendte tilbage fra et Paris-ophold, samt Raasløff som midlertidig minister for Holsten og Lauenborg. Regenborg fortsatte foreløbig under Fenger som direktør i slesvigsk ministerium.

Som tidligere nævnt var udbredelse af den Rumohrske adresse (som af adresser af oprørsk og statsforbryderisk karakter) blevet forbudt. Mod slutningen af febr. konstateredes det, at den nederlandske vicekonsul i Flensborg, købmand Gustav Brieger (han havde tjent i oprørshæren), havde været i besiddelse af og uddelt 3 eksemplarer af Rumohrs adresse. Ved politiforhøret nægtede han først at udtale sig og påberåbte sig sin konsulstilling. Han henvendte sig desuden til Hollands gesandt i København, der igen forebragte sagen for udenrigsminister Hall. Denne viste sig åbenbart villig til at få sagen standset.

Det vilde gøre et skrækeligt indtryk i Europa, sagde Hall, medens Regenborg mente, at lov og autoritet måtte respekteres: »vor anseelse stod på spil«. For at fjerne sagen fra udenrigsministeriet, foreslog R., at man fratog Brieger hans exequatur (den af staten givne tilladelse til at udøve sine funktioner som konsul).

I en ministerkonference den 2. marts, »et slet underrettet møde« kaldte R. det, besluttedes – uden at den midlertidige slesvigske minister, Fenger, gjorde indvendinger – at sagen mod Brieger skulde standses.

Da Fenger meddelte R. den vedtagne desavouering af de slesvigske autoriteter, bragte det R. i største oprør. Han sammenligner selv sin sindsbevægelse med den, han havde følt i efteråret 1850 ved sammenstødet med Scheele. Til Fenger udtalte han, at han udbad sig en skriftlig ordre om sagens standsning. Den skulde i så fald straks blive ekspederet, men samtidig vilde hans egen afskedsansøgning være indgivet til kongen.

Har nogen virkelig kunnet tro, skrev han dagen efter til Fenger, at jeg skulde være at overtale til at desavouere, hvad der var sket helt i overensstemmelse med loven, eller at jeg havde beholdt min stilling et minut længere, var en sådan skændsel bragt over ministeriet. »Men det ved jeg, at jeg ikke har givet noget menneske grund til at tiltro mig en sådan ussel lavhed, og den blotte tanke om, at det har kunnet være tilfældet, er nok til at vække min dybeste harme«.

R.s trussel til Fenger om straks at søge sin afsked fik Hall til sammen med Fenger endnu samme dag at opsøge R. Hall lovede nu, at Briegers exequatur skulde fratages ham. R. mente, han også havde sagt »for at lands lov og ret skulde have sin uforstyrrede gænge«. Det nægtede Fenger imidlertid. Den 3. marts kom Wolfhagen tilbage, overtog ministeriet fra Fenger og meddelte R., at han nu selv vilde tage sig af stændersagerne. Den 4. besluttede en ministerkonference, at den Brieger idømte straf ikke skulde fuldbyrdes. Dagen efter gav Wolfhagen R. meddelelse om ministerkonferencen og overlod samtidig igen R. ledelsen af stændersagerne. R.s opfattelse af Fengers og Wolfhagens holdning synes derefter at være blevet noget ændret. Af Hall følte han sig dog stadig forrådt.

Om sagens videre forløb skal kun nævnes, at Hall opfyldte sit løfte om fratagelse af Briegers exequatur. Den hollandske gesandt tog, efter at det var sagt ham, at sagen mod Brieger vilde blive standset, selv initiativet til Briegers afsked som konsul. Der udnævntes en ny, som regeringen intet havde at indvende imod. Først i slutningen af april gik R. – med stor modvilje – med til, at undersøgelsen mod Brieger hævedes.

Da rygter om, at Regenburg vilde søge sin afsked, nåede Flensborg, sendte Fr. Meyer (12. marts) ham en indtrængende opfordring til endelig ikke at opgive sin post. At blive på denne var »en pligt, som går over alt«.

I sit svar hævdede R., at det kunde være en lige så stor pligt at være rede til at ofre den. »Og når jeg, der ikke opgav en post for at blive appellationsretsråd, amtmand, minister og pensionist, tilbyder at opgive den med den udsigt at blive afskediget uden pension, måtte sælge hus og hjem med alt hvad der er deri, inddrive hvad jeg nu har lånt ud først og fremmest uden at erholde renter eller forvente tilbagebetaling, og dernæst slå

mig igennem med et par hundrede daler om året, så tør jeg dog nok gøre fordring på, at i det mindste mine gode venner ikke tro, at jeg handler letsindigt eller endog imod min pligt«. Vennerne burde søge at befæste hans stilling, så han kunde hævde denne mod et eventuelt nyt og værre ministerium.

Meyer reagerede med et langt, følelsesbetonet vennebrev, og R. afsluttede udvekslingen af synspunkter.

Det går ganske vist ingenlunde, som det burde, hedder det i R.s sidste brev, men han troede dog, han undgik at betale med sin person (payer de ma personne).

Nej, det gik ingenlunde som R. havde tænkt sig. Man vil få at se, havde han jo sagt, at regeringen har courage nok til at tage fat på en stænderdeputeret. Men i ministeriet var både Monrad og selvsagt Raasløff bestemt derimod; heller ikke Wolfhagen ønskede tiltale mod de 26 adresseunderskrivere. Hall skal, skønt R. mente, at det vigtigste for ham var at undgå »skænd af en fremmed gesandt« [den hollandske], have været tilbøjelig til at føje R., om denne absolut krævede tiltale rejst. Ved cirkulære af 25. marts meddeltes det derpå til adskillige overøvrigheder i Slesvig, at man frafaldt tiltale mod de 26. Derimod forbeholdtes tiltale for det forhold, hvis nogen af dem havde udbredt adressen uden for stænderforsamlingen.

En uges tid før endte stændersessionen, den 19. marts. Kranold, der måtte tåle dagens byrde og hede – dog, som han udtalte, godt »souffleret« af R. – havde med længsel set hen til dette tidspunkt. Såvel regeringens henvisning til oprørets dage som den tyske oppositions mere eller mindre åbne tilslutning til slesvig-holstenismens program påvirkede i den grad Kranold, at han om natten drømte om oprøret, og stundom, sad han alene i sin stue, blev han ude af sig selv, kom han til at tænke på det.

Den 31. marts foreslog Wolfhagen, at direktørstillingen under slesvigsk ministerium ophævedes fra 1. april. Den var jo i december oprettet, fordi Blixen foruden at være udenrigsminister tillige forestod det slesvigske ministerium. Regenburg havde også, skrev Wolfhagen, udtalt ønske om dens ophævelse. Der var i dec. tillagt R. som direktør et ekstra honorar på 1400 rdl. Wolfhagen foreslog, at R. også skulde nyde disse fra næste finansårs begyndelse, så hans gage normeredes til 4000 rdl. Kongen billigede forslaget, og at der meddeltes R. hans allerhøjeste tilfredshed med den dygtighed og nidkærhed, hvormed han havde forestået forretningerne.

Med stænderforsamlingens forløb kunde den tyske majoritet sikkert være tilfreds. Dens mål havde jo ikke været vedtagelsen af forslag til materielt gavn for befolkningen, men lejlighed til i fuld offentlighed at an-

gribe regeringen og dens embedsmænd, ophidse den sydslesvigske, navnlig angelske befolkning og tiltrække sig opmærksomhed, støtte og helst indblanding fra Tyskland i Danmarks og Slesvigs forhold.

På den anden side kunde den danske minoritet godt med nogen stolthed se tilbage på sin virksomhed i stænderne. Sammenholdet havde været godt, og dens ordførere – L. Skau, Krüger, præsterne Aleth og Mørk Hansen – var de tysksindedes i hvert fald jævnbrydige. Dens økonomisk bestemte aktionsprogram var folkeligt, selv om det ikke lykkedes at slå breche i den fasttømrede opposition.

Stændersessionen 1860 skulde blive stænderinstitutionens sidste. Efter nyvalg trådte stænderne ganske vist igen sammen i 1863; det tyske flertal nedlagde da straks mandaterne efter en forgæves protest mod et af valgene. Ved nyvalgene var det afgjort danske parti vokset fra 13 til 16 og kunde påregne yderligere støtte fra 3, hvad statsretlig loyalitet angår. Ser man bort fra ridderskabets, godsejernes (og præsternes) repræsentation, må de to partier nærmest anses ligestillede.

12. En breche i sprogordningen. Konfirmation og huslærere.

Der var af majoriteten i stændersessionen 1856–57 blevet indgivet andragende til regeringen om forelæggelse af et lovudkast om adgang til at oprette privatskoler med dansk eller tysk undervisningssprog efter frit valg samt at ansætte huslærere for enkelte eller flere forenede familier. Andragendet kom til forhandling i statsrådet den 25. januar 1860, altså efter den nye stændersessions åbning. Blixen var da slesvigsk minister. Han indstillede, at andragendet afsloges.

Blixen sagde imidlertid samtidig, at han påtænkte at udstede et cirkulære, der bestemte, at man uden forud at høre kirkevisitatoriet kunde ansætte huslærere. Først når børnene efter at være undervist af disse havde aflagt prøve for visitatoriet, skulde det afgøres, om huslærerne kunde fortsætte. Senere bemærkede han dog, at før et sådant cirkulære udgik, måtte kirkevisitatorierne høres. Han tænkte sig alligevel ved sit forestående Flensborgbesøg at nævne for stænderdeputerede, at et sådant cirkulære kunde ventes i nær fremtid. – Jeg har dog ikke fundet spor af, at dette skete.

Da prins Christian ved statsrådsmødet fremhævede, hvor trykkende den indskrænkede frihed til at vælge huslærere og guvernanter var for slesvigerne, betonedes Blixen misbrugen ved valg af lærebøger i privatundervisningen. Indgribende forholdsregler i Slesvig burde vente, indtil der kom ligevægt i sindene!

Endnu modvilligere end over for huslærere var den danske administration naturligt nok, såfremt det drejede sig om privatskoler eller privatinstitutioner. I Flensborg var det, som før betonet, ikke lykkedes Regensburg, da sprogordningen grundlagdes, at fortrænge tysk som det officielle kirke- og skolesprog. Han havde måttet nøjes med dannelsen af en frivillig dansk menighed og en dertil knyttet dansk borgerskole; begge trivedes for øvrigt udmærket og med den dygtige Gomme Fr. Aug. Graae som præst ved Helligåndskirken. Dertil kom dog den nyoprettede realskole, hvor dansk og tysk ligestilledes.

Af de to flensborgske stænderdeputerede ved sessionen 1860 stod P. A. Petersen den danske minoritet nærmest. Under sprogsagens drøftelse erklærede han også, at han ingen forandring ønskede i sprogordningen. Men, sagde han, det engang fastsatte måtte følges. De tysk-(plattysk-)talende, men loyale flensborgeres klager gjaldt danskens overvægt over tysk i realskolen, undervisningen på dansk i fædrelandshistorie i borgerskolerne og nægtelse af opretholdelse af tyske privatinstitutioner.

Med hensyn til det sidste punkt lykkedes det P. A. Petersens ihærdige anstrengelser at fravriste provst Aleth Hansen (og overpræsidenten) tilladelse til, at der måtte oprettes et privatinstitut, dog kun med 60 elever, omtrent det samme antal, som et tysk institut, der var gået ind, havde haft. Over for Regensburg undskyldte Aleth Hansen tilladelsen med, at forhåbentlig vilde denne tage i betragtning det tryk, som de levede under.

Et andet og vægtigere tryk blev den danske regering omkring denne tid udsat for – og gav efter for!

Det kom fra England. Dettes gesandt i København, sir Augustus Paget, havde fået den opfattelse, at hvis Danmark gjorde indrømmelser vedrørende administrationen i Slesvig, vilde det lette – eller sikre – en løsning af Holstens forfatningsretlige stilling i monarkiet. De indrømmelser, som Paget talte med Hall om i begyndelsen af juli 1860, og som blev genstand for drøftelser i London, gjaldt sproget ved confirmationen, huslærere, udvidelse af amnestien og ophævelse af forbud mod foreninger, fælles for begge hertugdømmer. Hall viste sig ikke uvillig til at betræde indrømmelsernes vej for at bevare Englands velvilje. Men de fik overhovedet ingen virkning for vort forhold til Holsten og Tyskland.

I statsrådsmødet den 4. jan. 1861 meddelte Hall de officielle aktstykker fra forhandlingerne juli–december 1860 med England (og dets med Preussen). Dernæst forelagde han en forestilling til kongen om »visse modificationer i den slesvigske bestyrelse«, som den slesvigske minister vilde have nærmere at udføre.

Forud for mødet må Wolfhagen og Hall have drøftet de påtænkte ind-

rømmelser og var nået til enighed om at holde sig til to punkter af de 4, nl. huslærerne og konfirmationen. M.h.t. slettelse på valglisterne var det i hvert fald heller ikke aktuelt; der havde lige fundet nyvalg sted til stænderne.

I et brev af 2. jan. til vor gesandt i London havde P. Vedel troet, at Hall selv vilde overtage slesvigsk ministerium («men mellem os sagt bliver Regenburg styrende») og med nogle små forandringer m.h.t. konfirmation og privatlærere.

Den 9. januar udstedte slesvigsk ministerium et patent »ang. nogle forskrifter om katekumenernes [de til konfirmationen indstillede elevens] konfirmation«. Elevernes overhøring og selve konfirmationsakten skulde herefter ske hver for sig og på forskellige dage. Ved forberedelse og overhøring skulde fortsat det i den offentlige undervisning gældende sprog anvendes. Men ved selve konfirmationshandlingen var sproget valgfrit (som ved de kirkelige handlinger). Endvidere tillodes at lade børnene konfirmere uden søgns og uden at indhente sognepræstens tilladelse.

Samme dag som patentet udstedte ministeriet et cirkulære om undervisning ved huslærere m.m. Dette skulde »som hidtil« stå hver familie frit; man kunde selv vælge det sprog, der skulde anvendes. Cirkulærets nærmere bestemmelser og spørgsmålet om en vis kontrol med hjemmeundervisningens resultater skal jeg ikke komme ind på.

At Wolfhagen ønskede cirkulæret meget liberalt fortolket, viste han ved i et privat brev til provst Aleth Hansen, som vilde få mest med det at gøre, at udtale, at man jo meget vel kunde lade flere familier have samme huslærer. Herved ophævede man dog ikke, mente han, den vigtige forskel mellem privatskole og huslærer. Men skulde Aleth Hansen være i tvivl om et eller andet punkt, skrev han, bad han ham henvende sig til ham, Wolfhagen.

Altså ikke til Regenburg, chefen for kirke- og skoledepartementet! At R. har været en bestemt modstander af de af England fremkaldte »indrømmelser«, fremgår bl.a. af følgende optegnelse af ham om huslærersagen: »Ubegribeligt, at engelske statsmænd lade sig bruge til mellem-mænd i sådanne affærer, og endnu ubegribeligere, at en dansk udenrigsminister ikke kan klare en sådan sag«.

Når R. forblev i sin stilling, skønt indrømmelserne var ham inderlig imod ligesom tidligere opgivelsen af tiltale mod de 26, hænger det sikkert sammen med betragtninger som dem, Fr. Meyer dengang gjorde gældende over for ham (se s. 57). Departementschefen betød kontinuitet, ministrene skiftede. – En slags vederlag for patent og cirkulære fik R. ved en kgl. resolution samme dag med afslag på stændernes andragende om sprogreskripterens ophævelse.

Det personlige forhold mellem Wolfhagen og R. har sikkert været uden større gnidninger. I en optegnelse fra det bevægede forår 1860 (april) af Krieger hedder det, at Wolfhagen har vanskeligt ved at hævde sig lige overfor R., »hvis stivhed han ikke kan magte, og hvis elskværdighed han af forfængelighed ikke altid kan vurdere«. I optegnelsen siges desuden, at Wolfhagen er »i en besynderlig grad diskrediteret i Slesvig«. Derimod så den slesvigske embedsmand op til R. som det faste holdepunkt i den nationale kamp.

Et talende vidnesbyrd er et brev fra slutningen af januar fra vennen Fr. Meyer. Brevet stritter desuden af ukvemsord mod den holstenske minister, Raasløff, hvis arbejde for at få sprogreskripterne ophævede tidligere er omtalt. Da Raasløff et par måneder senere som kommissær ved de holstenske stænder kom i direkte kompetencestrid med konsejlspræsidenten, Hall, blev resultatet, at han måtte træde ud af ministeriet.

Det hedder i brevet: »At denne usling, denne jammerlige mandsling, denne Raasløff – ham der, efter hvad Bagger [tidl. bureauchef i slesvigske ministerium, sen. appellationsretsråd] fortæller, i 1852 stod nede ved skibsbroen og græd (ostensiblement) sine stride tårer, da du forlod Flensborg – at denne stympet tør vove at træde op og arbejde på at nedbryde den bygning, som du nu i 10 år med en så mageløs utrættelighed og dygtighed har arbejdet på at føre op – det er dog næsten for meget. – Men resp. lønnen og straffen vil ikke udeblive, derom holder jeg mig overbevist. Jo mere vi skride frem, jo tydeligere må det blive, at den politik, du med en så stor energi og overbevisning om dens nødvendighed stedse har fulgt, er den eneste, ved hjælp af hvilken man kan regere Slesvig: Denne landsdel er jo hængt op i luften: svævende imellem tysk og dansk, og ethvert barn må kunne indse, at når man ikke stadig og på alle punkter hjælper det danske frem, ja, så naturligvis tager det tyske sit gamle herredømme tilbage ...«.

Da den nationalliberale storkøbmand Alfr. Hage i begyndelsen af maj var i London og havde talt med den engelske understatssekretær John Wodehouse, skrev han herom til R. et brev, der endte: »Vore sager vilde stået uendelig bedre, når ikke huslærer og konfirmation historien havde givet fjenden et våben, som bliver os dyrt«. –

John Russell forsøgte sig på det tidspunkt i anledning af den truende krig mellem Danmark og Tyskland med et løsningsforsøg, der udskilte Holsten, men indebar danske indrømmelser i Slesvig. Det er herom Hage i brevet til R. i sit forretningssprog skriver, at planen gik ud på at sikre Slesvig for Danmark, »men tillige fremhæver, at vi i courtaget til vore mæglere skulle yde nogle sportler i skikkelse af sikkerhed for tysk sprog

i Slesvig og det således, at indvånerne skulle have bestemmelsen i deres hænder, om præst og skolemester skal være tysk eller dansk«. Hage troede ikke, vi fik fred i huset uden imødekommenhed i denne retning, »men det bliver vel muligt for Deres snildhed at finde på en tålelig vej«. – Hvordan de engelske parlamentsmedlemmer oversvømmes med tysk propagandalitteratur, havde Hage i et tidligere brev meddelt R.

I kongeriget må konfirmationspatentet og huslærercirkulæret i hvert fald være billiget af Grundtvig. På det store nordiske kirkemøde i København 1857, hvor der forelå en engelsk henvendelse (selvsagt fremkaldt fra Tyskland) om sprogsagen, havde han taget til orde for, at det skulde være tilladt at give børnene religionsundervisning på tysk og sende dem til tyske præster at blive konfirmerede. I de blandede sogne, mente han, var det bedst, at der fandtes både danske og tyske lærere og præster. Grundtvig forudsatte – formentlig mindre kendt med de slesvigske forhold? – at modersmålet for dem, der vilde have tysk undervisning og konfirmation, var tysk.

I Vestslesvig fandtes en del folk, den mest bekendte Cornelius Appel, lærer ved Tønder-seminariet (fader til Askov-forstanderen Jacob A.), der grundtvigsk påvirkede var stemt for frihed i åndelige ting (sål. konfirmationen) og advarede mod at bygge for meget på embedstvang. I offentligheden fik denne rørelse (klosterpolitikken) dengang ingen særlig betydning. – Så vidt ses, var det først på sine gamle dage, at Regensburg selv kom i nærmere kontakt med grundtvigsk påvirkede præster.

En misbilligelse af den hele i nationaldansk ånd ledede administration i Slesvig rådede hos Tscherning og hans nærmeste meningsfæller. Da Blixen var slesvigsk minister, skal Tscherning således have bearbejdet ham »af al evne« for at få ham til at gøre indrømmelser, navnlig i huslærersagen. De folk, der ikke bare regerede, men huserede i Slesvig, var, fandt Tscherning, fanatikere.

Som ventet og frygtet af det blandede distrikts danske embedsstand blev de gjorde indrømmelser fundet utilstrækkelige, men de blev brugte, så vidt gør ligt, til yderligere agitation.

Mest iøjnefaldende var anvendelsen af valgfriheden af sproget ved konfirmationen. Her kunde beboerne uanset eget dansk (sønderjysk) sprog og børnenes foregående danske religionsundervisning vise deres politiske indstilling (evt. forkærlighed for det tyske hellige sprog) ved at kræve tysk konfirmation. I Tønder provstis blandede sogne konfirmeredes således i foråret 61 i Karlum alle på tysk og i Klægsbøl 11 på tysk, kun 5 på dansk. I de blandede sogne af Gottorp provsti og de sydlige og østlige sogne af Flensborg provsti forekom dansk konfirmation vel nærmest som undtagelse.

Ifølge cirkulæret om huslærere havde de privat underviste børn at møde til overhøring ved visitatserne. Fordringen om, at de også havde haft undervisning i dansk, synes at være fortolket liberalt, 4 timer ugentlig fra det 10. år. Cirkulæret lod nye gyldne tider oprinde for »holstenske guvernører og hamborgske guvernanter«, der ud over sproget medbragte deres politiske indstilling. Særlig i Angel klagede de danske præster over de mange huslærere hos de velstillede, tysk- eller slesvig-holstensksindede bønder. I Sørup sogn fandtes f.eks. i 1863 7 privatlærere og -lærerinder, der underviste i alt 30 børn; adskillige var desuden sendt bort til undervisning i tyske egne. Resultatet bliver, at børnene deles i to grupper: rige tyske og fattige danske.

13. Svar på en officiel preussisk kritik af sprogordningen.

Den 10. oktober 1860 sendte provst Aleth Hansen Regenburg en længere beretning om »dagens mærkeligste begivenhed herovre i min kreds«. Det var et besøg af den preussiske generalkonsul i København, dr. phil. F. L. R[yno] Quehl.

Denne havde i begyndelsen af 50'erne været ansat i det preussiske indenrigsministerium, beskæftiget med regeringens forbindelse med pressen. Fra 1. okt. 1853 udnævntes han til stillingen i København.

Under sit Danmarksophold – han døde i begyndelsen af januar 1864 – skrev han om »Dänemark, Bornholm und die Bornholmer« (1856) og udgav i 57 en tysk oversættelse af Christian Winthers »Hjortens Flugt«.

Ministeren, Wolfhagen, havde meddelt Aleth Hansen, at han havde henvist Quehl til ham, og at han også fandt det nyttigt for »sagen«, at Quehl besøgte en skole for at se på undervisningen. Wolfhagen må have forestillet sig, at generalkonsulen ved selvsyn skulde overbevise sig om det vildt overdrevne i slesvig-holstenske og tyske påstande om de ødelæggende virkninger af sprogeskripterne.

Søndagen den 7. okt. indfandt Quehl, der ledsagedes af en sekretær fra appellationsretten, sig ved Satrup kirke før gudstjenestens begyndelse. Til sognets nye præst var den senere så kendte kirkehistoriker Holger Fr. Rørdam blevet udnævnt den 17. sept., ordineret i Flensborg den 3. okt. Aleth Hansen blev overrasket ved at se, at foruden børn og konfirmander, der var tilsagte til den følgende katekisation, var der samlet omkr. halvtreds vogne ved kirken; en halv snes af disse var fra Oksagerskov i Husby sogn, hvor Aleth Hansen var præst, til han i 1858 udnævntes til

embedet i nabosognet Grumtofte. Den store tilstrømning skyldtes formentlig, at Quehls tilstedeværelse var rygtedes.

Rørdam prædikede »vakkert«, skriver Aleth Hansen, og med børnenes svar og opførsel under hans egen katekisation var han også meget tilfreds. Quehl talte med flere af sogneboerne uden for kirken, og nogle skal ifølge Aleth Hansen have svaret ham på dansk.

Mandag form., den 8. opsøgte Quehl Aleth Hansen, der i henhold til Wolfhagens skrivelse modtog ham »så gæstfrit som muligt«. »Alle mulige dagens spørgsmål, også sprogsagen« blev drøftet, siger Aleth Hansen. Han fik det indtryk af gæsten, at han – skønt han snakkede fanden et øre af – dog udtalte sig med »en vis sympati for Danmark«. Aleth Hansen oplyste ham om baggrunden for sprogreskripterne, om de tysksindedes terrorisme i sognet, og om den religiøse vækkelse, der trivedes trods dette. Han viste ham også nogle prøver på angeldansk, sagn og viser, som han selv havde samlet. Senere kørte han med ham til Langballe skole, hvor børnene blev forhørte i religion, dansk, skrivning og tysk. Kl. 6 tog Quehl afsked med sin vært.

»Men hvad vil han?« spørger Aleth Hansen Regenburg: »Vil kanske den preussiske regering slå om og erobre en ny overbevisning?«

Der skulde kun gå få måneder hen, før man fik klarhed over, hvortil Quehls undersøgelser blev brugt.

Den 22. febr. 61 skrev det danske udenrigsministerium til dets gesandt i London, Torben Bille, at det af den tyske presse fremgik, at Preussen beskæftigede sig med de slesvigske forhold og havde tilstillet sine repræsentanter i udlandet et eller flere cirkulærer om denne sag. Bille blev anmodet om at skaffe en afskrift af samme.

Da Bille derpå henvendte sig til lord Russell herom, forsikrede denne, at han ikke kendte noget til et sådant cirkulære. Eksisterede det, formodede han, at Preussen havde holdt sig til at sende det til de tyske hoffere.

Men den 5. april kunde Bille sende ministeriet en i London trykt brochure »On the Question of Languages in the Duchy af Schleswig. A Memorandum« (48 s.). Den angav sig at være en oversættelse af et memorandum, som Berlin »for nogle måneder siden« havde sendt til »fremmede kabinetter«, og hvoraf de tyske blade fra tid til anden havde aftrykt uddrag. Da Bille informerede den engelske understatssekretær, lord Wodehouse, sagde denne, at han intet som helst kendskab havde til eksistensen af et sådant memorandum. Bille lovede da at sende ham et eksemplar.

Den på engelsk trykte brochure blev i Tyskland oversat tilbage til tysk og udkom nogle måneder senere i Hamborg med en mere aggressiv titel:

»Das Verfahren der dänischen Regierung bezüglich der deutschen Sprache im Herzogthum Schleswig. Nach einer officiellen Denkschrift« (38 s.). Om oversættelsen og »originalen« er sprogligt overensstemmende i alt, får stå hen. Een forskel skal lige nævnes. I den engelske hedder det: »The German Press, it must be admitted, are guilty of considerable exaggeration when they relate that the children in the mixed districts have learnt nothing for the last ten years ...«. Den tyske har: »Freilich macht sich die Presse grosser Uebertreibungen schuldig, wenn sie erzählt (??) ...«.

I brochuren (citeres i det følgende som M.) genfindes den »undersøgelse«, som Quehl foretog ved sit besøg hos Aleth Hansen. Omtalen i brochuren af den bornholmske dialekt leder også tanken hen på Quehl som forfatter. Men mon der dog ikke har været flere kokke om at tilberede denne usmagelige, ja hartad giftige ret?

Trods dette kan man vel kalde M. velskreven, særlig hvis man ynder superlativer og voldsomme udtryk. Den tyske udgave er delt i 2 større afsnit. Det første skildrer på grundlag af en i slesvigsk ministerium udarbejdet redegørelse de eksisterende bestemmelser for den officielle brug af tysk og dansk, men hævder, at disse er i strid med tilsagnet i januar-kundgørelsen 1852. Det andet og mindre afsnit behandler i to underafsnit, hvad der kaldes »den ulovlige praksis i det blandede distrikt« og »den ulovlige praksis i almindelighed«.

Ved en slags taskenspillertrick fastslår M. straks i begyndelsen, at det overvejende flertal af Slesvigs befolkning er tysktalende eller tyske. Ifølge det slesvigske ministeriums nævnte redegørelse rummer det tyske distrikt nemlig 177.000 indbyggere, det danske kun 135.000. Delte man det »bandede distrikt« i to lige store dele og lagde halvdelen til hvert af de to ublandede distrikter, forrykkedes forholdet jo ikke. Men M. regner her med, at alle nordslesvigske købstæder, hvis beboere ganske overvejende var dansktalende, må henregnes til det blandede distrikt på grund af bibeholdelsen af blandet kirkesprog. Ligeledes skal Flensborg helt være tysk trods de mange dansktalende navnlig i dens nordlige del.

Skønt M.s regnestykke her forekommer et falsum, kan man give den ret i dens anden påstand, at i henseende til jordbesiddelse, velstillethed og akademisk uddannelse (intelligens?) har tyskheden – og har i lang tid haft – overvægt over det danske.

Quehls »forfatterskab« eller »medarbejderskab« fremgår, som før nævnt, af den udførlige omtale, som han giver af sin drøftelse med provst Aleth Hansen. Denne har dog ikke haft held til at overbevise ham om, at det var de tyske embedsmænd, der hindrede, at reskriptet 15. dec.

1810 kom til udførelse. Nej, siger M., det var Frederik VI.s kærlighed til retfærdigheden (Gerechtigkeitsliebe)!

M. fremhæver, som bevis på tysk retfærdighedssans, at den slesvigske stænderforsamling i 1838 vedtog [med knebent flertal] at andrage om indførelse af dansk regerings- og retssprog i distrikterne med dansk kirke- og skolesprog. Andragendet resulterede jo i reskriptet herom af 14. maj 1840. Desværre forledtes herved de dansksindede, siger M., til »de mest uretfærdige krav« – hvilke nævnes dog ikke!

Den augustenborgske og slesvig-holstenske separatistiske bevægelse går M. langt uden om og berømmer befolkningens loyale og rolige indstilling. Den slesvig-holstenske revolution skyldtes, hedder det, at Frederik VII efter faderens død tog et nationalliberalt ministerium! – Det er unægtelig letfærdig omgang med historiens forløb.

Bortset fra den nævnte uoverensstemmelse mellem Quehl og Aleth Hansen i opfattelsen af 1810-reskriptet kan der næppe siges at være større reelle forskelle i M.s og Aleth Hansens gengivelse af deres drøftelse. At Quehl stærkt fremhæver den angeldanske dialekts divergens fra dansk skriftsprog og uegnethed som grundlag for en højdansk prædiken, svarer til de vanlige tyske argumenter. For øvrigt vil Quehl kun indrømme, at angeldansk har holdt sig som omgangssprog »i en del af befolkningen« i få sogne af det nordøstlige Angel.

Af sin vært ved oktoberbesøget giver Quehl et smukt skudsmål: »en samvittighedsfuld mand, en ivrig præst og skoleinspektør og samtidig afgjort nationalt dansk«. Han anfører yderligere bemærkninger, som en med Dannebrogskorset smykket lærer skal have fremsat (til ham på nævnte rejse?) om det frugtesløse i den danske undervisning. Thi, som det hedder et andet sted: »Når hjemmets opdragelse og skolen lever i en forbitret kamp, dèr kan den første sejr ikke være tvivlsom«. – Det var et sandsagn, som også Preussen i dets drastiske germaniseringsarbejde i Nordslesvig efter 1864 skulde erfare.

M.s skønmaleri af de paradisiske kirke- og skoletilstande i Angel før 1848 lader jeg stå ved dets værd. Det samme gælder den sentimentale udmaling af, hvordan man kan se stærke, kraftige Angelbønder græde de bitreste tårer over den nuværende tilstand, der har berøvet befolkningen de 26 (danske) søndage.

Stykket om »den ulovlige praksis« behandler først »konfirmationen«, hvor sproget, da det var en kirkelig handling, burde være valgfrit. Herved vilde den unægtelig komme i grell modsætning til skolens danske religionsundervisning og præstens også danske konfirmandundervisning. Efter den danske regerings indrømmelser 9. jan. 61 (se s. 61) voldte disse intri-

kate spørgsmål provst Aleth Hansen meget hovedbrud, hvad hans brevveksling med Regenburg herom tydeligt viser.

Efter konfirmationen skildres huslærerspørgsmålet, forbudene mod huslærere såvel som kravene til disses undervisning. Der berettes en gruelig historie, hentet fra »Altonaer Mercur«, om en i Sydslesvig indvandret tysker, der antog en tysk guvernante til at undervise sine børn. Han fik tilhold om, at de også skulde undervises i dansk, tog så til Lyksborg og klagede til Frederik VII, der efter hans fremstilling misbilligede sine embedsmænds behandling af sagen. Da skildringen heraf kom i avisen, indledtes der undersøgelse imod ham. Sagen gik til appellationsretten, der imidlertid frikendte ham. Men M. afslutter sin skildring med uden al logik at konstatere: »Der er kendsgerninger, hvis tale er så tydelig og vældig, at man blot skader dem ved tilføjelse af en betragtning«. [!]

I sidste afsnit »den ulovlige praksis i almindelighed« har M. navnlig kastet sig over embedsbesættelserne ved den for Holsten og Slesvig fælles sindssygeanstalt i Slesvig og dennes forretningsprog (sml. nedenfor).

Engang i sommeren 1861 har Regenburg, hvad der ses af et brev 19. aug. til ham fra appellationsretsråd Fr. Meyer, henvendt sig til denne om »tilvebringelse af nogle oplysninger og bemærkninger« til den preussiske pamflet. R. havde nævnt medicinalinspektør Schleisner (i M. tituleret en af de mest fanatiske og hensynsløseste ejerdanskere!) som en af dem, han burde konferere med. Meyer havde også straks givet Schleisner pjecen, for at denne skulde skaffe materiale vedr. den slesvigske sindssygeanstalt, og Schleisner var taget til Slesvig for at tale om sagen med fysikus Hauschultz. Her erfarede Schleisner, at R. selv havde sat sig i forbindelse med Hauschultz. Således var sagen blevet forhalet nogen tid, skriver Meyer.

Men, fortsætter han, ved at gennemstudere »dette juks« havde han, da han netop for tiden havde »godt otium«, hvilket han håbede at beholde endnu nogle uger, virkelig fået lyst til selv at lave udkast til et modskrift. Kunde R. bruge hans ringe kræfter og give ham 12-14 dage til udarbejdelsen, vilde han sende ham en sådan, over hvilken R. så naturligvis havde aldeles hals og hånd. Modskriftet burde ikke i omfang overstige Quehls skrift – »thi at han [Q.] er forfatteren, kan næppe betvivles«. Meyer ønskede at se Hauschultz' oplysninger, thi partiet om dåreanstalten var et af de allersvageste: »næsten hver linje gemmer en løgn«.

Hen i september sendte Aleth Hansen R. sine bemærkninger om M. Måske kunde et og andet i disse benyttes, mente han. Da Meyer havde fortalt ham, at han var ved at udarbejde et modskrift, vilde R. måske sende Meyer hans, Aleth Hansens, bemærkninger.

Hvorledes det videre samarbejde mellem Meyer og R. om modskriftet har formet sig, kan vistnok ikke oplyses. At Meyers andel i dette var væsentlig, viser bl.a. en senere ytring af ham, at han havde brugt 3-4 måneder på det! I det lige nævnte brev taler han jo om at ville anvende 12-14 dage. Han tænkte sig også arbejdets omfang omtrent som Quehls. Men da »Schleswigsche Beleuchtung einer Preussischen angeblich Officiellen Denkschrift, schleswigsche Verhältnisse betreffend« udkom i april 1862, var den på 170 sider, forsynet med talrige udførlige noter og med 3 sprokkort! Ikke så underligt, at »Fædrelandet« i sin i øvrigt rosende omtale fandt, at den var drøj og tung at komme igennem. I »Dannevirke« gennemgik Mørk Hansen, der betragter R. som forfatteren, den i flere nr.

Medens Meyer, som vi har set, finder, at Quehl utvivlsomt er M.s forfatter, forudsætter modskriftet (citeres i det følg. som S.B.), at den har flere forfattere, og taler gentagne gange om dens »autorer«. Et sted (s. 164 anm. xx) omtales den tyske litterat Gustav Rasch – han udgav i 1862–63 stridsskriftet »Vom verlassenen Bruderstamm« – som spillende på samme strenge som M. Men har han haft noget med udarbejdelsen at gøre?

Efter en indledning begynder S.B. med et tilbageblik på ca. 50 sider om den sproglige udvikling og tilstand i Mellemlesvig før 1850. Der anføres, navnlig med C. F. Allens værk som kilde: »Det danske Sprogs Historie i Hertugdømmet Slesvig eller Sønderjylland«, hvis 2. bd. udkom 1858, en række lokale eksempler herpå. Herunder korrigeres ganske vist en del historiske urigtigheder i M.

S.B. indeholder en række betragtninger og oplysninger om Preussens behandling af dets polsk-talende undersåtter (Posen). Det fremgår af disse, hvor hyklerisk Preussens kritik af slesvigske forhold er, men genrivelse af M.s anker er det jo ikke. Preussen anklages desuden for utilstedelig indblanding i et andet, selvstændigt lands indre forhold, en indblanding, der sigtede til at fremkalde revolutionære tilstande i Slesvig; disse skulde til sin tid gøre det muligt for det ekspansionslystne Preussen at indlemme Slesvig!

Sådan gik det ganske vist, men ad mærkelige omveje. Danmarks hovedfjende i det tyske bagvaskelsesfelttog var dengang i højere grad end Preussen det nationaltyske professor- og litteratparti med dets agitation for en tysk enheds- og magtstat. I tilslutning hertil skal S.B.s slutningsbetragtning anføres: Det kommer slet ikke an på enkeltheder, vil nogle tyskere sige. Hovedsagen er, at en konflikt foreligger mellem det germaniske og det skandinaviske element; det førstes mission er at fortrænge det sidste, ikke blot i Slesvig, men videre mod nord. Dog tør man måske

spørge, er det ikke et mærkeligt middel at tage i brug for at udbrede sin civilisation år ud og år ind at fylde sin presse med et utal af usandfærdige beretninger om det lille Danmark?

Sin egen regering tildeler S.B. en reprimande for dens føjelighed over for preussisk kritik (konfirmation, huslærere), ligesom Englands villighed til at bringe denne videre til Danmark dadles.

Det preussiske memorandum tog, som vist, sit udgangspunkt i januar-kundgørelsen 1852 og synes at ville have denne betragtet som en aftale mellem Danmark og de tyske stormagter. Det afviser S.B. med grund. Det dvæler desuden udførligt ved, at Carl Moltke, som de tyske stormagter ved forhandlingerne i 51–52 med Danmark havde ønsket som minister for Slesvig, netop i forfatningsloven for Slesvig 1854 havde stadfæstet de i 1850–51 givne bestemmelser for den officielle brug af dansk og tysk.

Af M.s klagepunkter er mange så almindelig holdte: »man siger ...«, at de kan være vanskelige at modbevise – og egentlig heller ikke fortjener det. For eksempel hedder det: Det er gængs tale blandt folk, at det bedste middel til hos en dommer at slippe ud af en vanskelig sag er at benægte at kunne tysk, og at et krav om, at forhøret skal føres på tysk, kan gøre selv den uskyldigste sag til en alvorlig forbrydelse! S.B. ofrer 1½ side for i enkeltheder at vise, hvor absurd denne påstand, der kolporteres til det engelske diplomati, ser ud på baggrund af de bestående retsregler.

Blandt M.s mange beskyldninger mod de danske præster er den, at de ved at eftergive gebyrer for kirkelige handlinger får beboere til at ønske disse udførte på dansk. Beskyldninger af den slags, siger S.B. (s. 176), hvor M. desuden bruger udtryk som »en skammelig misbrug af det hellige embede«, »en vanhelligelse af helligdommen« etc. »kan enhver, forudsat, at han derved har lige så få moralske betænkeligheder som de preussiske memorandumforfattere, uden større besvær opdigte i så stort tal, som ønskes, og udbrede i udlandet«.

Som rosinen i pølseenden eller toppunktet af danske bestræbelser nævner M., som anført, »fordanskningen« af sindssygeanstalten i Slesvig. Om M.s skildring heraf, skrev Fr. Meyer i det ovenfor citerede brev til Regensburg, at næsten hver linje indeholdt en løgn. Det begrundes S.B. i enkeltheder.

Da anstalten var fælles for hertugdømmerne, er der intet mærkeligt i, at den havde flest tysktalende patienter, selv om den også fik patienter fra Skandinavien. Tallet på patienter var i alt ca. 570. M. hævder, at i 1855 var der kun ca. 70 dansktalende, medens S.B. angiver disse tal »for tiden« til ca. 130 og mener, at noget hensyn til disses sprog dog bør vises.

M.s påstand, at anstaltens tyske direktion i okt. 57 erstattedes af en dansk (den i Holsten fødte og tyskdannede amtmand over Gottorp og Hütten amter U. A. v. Holstein samt fysikus Hauschultz) skal formodentlig forsvares med betegnelsen »renegat« om Holstein. At hæfte denne etikette på alle tyskdannede, der forblev loyale over for monarkiet og – som Carl Moltke – bestemte modstandere af den revolutionære slesvig-holstenisme, er uhistorisk. Nævnte »direktion« havde i øvrigt kun lidt med anstaltens ledelse at gøre; denne lå i hænderne på overlægen og forstanderen, den tyske dr. Rüppell.

Det forhold, at den danske garnisonspræst i Slesvig Erik Høyer Møller (kendt under forfatternavnet »En gammel feltpræst«) fik overdraget sjælesorgen for de dansktalende patienter, kritiserer M. dels med, at den tyske præst var bekendt med dansk sprog, og dels med, at Høyer Møller var »et af sprogpropagandaens mest fanatiske værktøj«. – Mon læseren af den gamle feltpræst »Livs- og Krigserindringer fra 1850–64« får noget gran af indtryk af en sådan fanatisme. Men nok vidner de om, at Slesvig var ham en skat, hvor hans hjerte var.

Ifølge indfødsretsloven 1776 stod monarkiets embeder rede for alle i monarkiet fødte undersåtter, der besad den for embedernes bestridelse fornødne uddannelse. Men M. hævder, at bortset fra »nogle tyske renegater« er der i ministerium og centraløvrighederne kun ansat »danskfødte«, og selv i tyske distrikter kommer kun »danske« i betragtning. Nylig meddelte, hedder det, såvel minister som Regenburg to yngre mænd af dadelfri karakter og glimrende eksaminer, at de som fødte i Slesvig nok kunde få ansættelse i kongeriget, »men ingen sinde i Slesvig«.

At tillægge Wolfhagen og R. en sådan udtalelse er naturligvis galimatias. Noget andet er, at de ikke kan have været interesserede i at give notorisk tysksindede slesvigere embeder i Slesvig, navnlig ikke i det blandede distrikt, i hvilke de kunde drive tysk propaganda.

Ifølge R.s optegnelser vedrørende M.s påstand synes der at have været tale om to juridiske kandidater, hvoraf i hvert fald den ene ønskede ansættelse i eller under slesvigsk ministerium. Han var født i Bredebro, der hørte til Ribe amt, altså kongeriget, men ansås for tyskvenlig og havde studeret jura i Kiel.

Til M.s to kandidater føjede »Altonaer Mercur« (citeres som A.M.) nu i sit nr. for 29. jan. 1862 en tredje, en cand. theol. fra Slesvig, som sagdes heller ikke at have kunnet få ansættelse i sin hjemegn, men vilde kunne få det i kongeriget.

»Berlingske Tidende« (citeres som B.T.) opfordrede den 3. febr. A.M. til at navngive den pågældende og troede, at det var et falsum. Den 13.

bragte A.M. så en, Kbh. den 9. dateret erklæring fra sin korrespondent. Han vilde på grund af »den herskende terrorisme« ikke frem med navnet, før den vedkommende var flyttet til Holsten, »hvad der vel vilde ske straks efter påske«.

Den 15. gentog B.T. opfordringen til A.M. om at nævne kandidaten. I modsat fald måtte det tilråbe korrespondenten det »mentiris imprudentissime« (du lyver på det mest skamløse), som Pascal i sit 15. Provinsialbrev (i hans polemik med jesuitterne) har tilråbt lignende bagtalere. Bladet citerede derefter et stykke af det pågældende brev på fransk, hvad dets daværende læsere altså antoges at forstå.

Allerede nogle dage før havde B.T. og derefter »Fædrelandet« antydet (tænkt sig), at A.M.s korrespondent var den preussiske generalkonsul Ryno Quehl, bidragyderen til (eller forfatteren af?) det preussiske memorandum. I A.M. 18. febr. benægtede korrespondenten bestemt at være Quehl; han havde ikke »den ære« at være preussisk undersåt og havde i øvrigt hverken set eller læst Preussens memorandum.

Dagen før havde Regenburg imidlertid fået navnet på den teologiske kandidat at vide. R. havde fået en landsmand af Quehl, baron v. Ripperda, til at henvende sig til denne. Q. oplyste da, at det var en cand. theol. Chr. Hansen, huslærer hos den russiske generalkonsul, baron Freytag-Loringhoven, og alumnus på Borchs kollegium. Q. mente, at Hansen selv havde skrevet artiklen. Om memorandumets to kandidater hævdede Q., at det kunde han bevise, klagede i øvrigt over den københavnske pressesprog, som man kunde komme til at fortryde.

Da R. havde fået tilladelse til at bruge oplysningen om Hansen, skrev han den 18. selv til Hansen og opfordrede ham til at dementere »bagvaskelsen«. De kan evt. træffe mig »til sædvanlig tid« – det vil vel sige i ministeriet – endte han.

Det følte Hansen åbenbart ikke trang til. Han sendte i stedet dagen efter R. et lidt længere brev. Han forsikrede dels ikke at have skrevet nævnte artikel (artikler) og dels ikke »på nogen som helst måde« at have del deri.

I A.M.s før nævnte nr. for den 18. havde redaktionen sagt, at den her ved standsede »disse kontroverser«. Hertil bemærkede den »citaglade« B.T. den 21., at det fik én naturligt til at tænke på de kendte linier, hvormed Sofie, Amphitryons tjener, slutter Molières komedie: Sur telles affaires toujours – Le meilleur est de ne rien dire ... (det er altid bedst intet at sige om sådanne affærer).

Den 10. marts vendte B.T. i en længere artikel tilbage til sagen. Vi ved, skrev den, at der er mange, for hvem tysk tale er en sirenesang; be-

nytter nogen sig af denne svaghed, vil vedkommende straks tro, »er wäre entschuldigt. *Ja er hätte ein übriges Recht und noch vieles zu klagen*« [sml. senere!]. Derefter anstillede artiklen betragtninger over de to tilfælde: om Hansen var ophavsmanden til A.M.s meddelelse, eller om en anden var det.

To dage senere gengav B.T. imidlertid en ved den forrige artikel provokeret erklæring fra Hansen. Han gentog ganske vist, at han intet havde med A.M.s artikel at gøre, men udtalte, at han anså sig for tysk slesviger, fandt det imidlertid ikke umuligt at være en tro undersåt af kongen, selv om han søgte ansættelse i Slesvig eller Holsten. Denne åbenhjertige erklæring bevirkede, at de øvrige alumner på Borchs Kollegium tilskrev ham, at de med stor uvilje havde læst den: Han var alumnus på et for »rette danske« bestemt kollegium. Kunde han ikke ved en ny erklæring udslutte indtrykket af den første, kunde de ikke genoptage det kammeratlige forhold til ham. Hansen opgav derefter sin plads på kollegiet. – Det skal yderligere nævnes, at også den russiske generalkonsul, Freytag-Loringhoven, hos hvem Hansen var huslærer, afgav erklæring om intet at have haft at gøre med A.M.s artikler om Hansen.

Som det fremgår af foranstående, havde B.T. begyndt sin polemik med A.M., før Regensburg ved hjælp af friherre v. Ripperda fik oplyst, hvilken teologisk kandidat der sigtedes til. Men selvfølgelig kan R. godt have givet stødet til, at B.T. startede polemikken. At R. har haft forbindelse med dets følgende citatrige artikler, fremgår af en række bevarede, af ham beskrevne papirlapper og af et halvark, dog uden begyndelse. På en lap står der således »le valet d'Amphitryon« (se B.T.s art. den 21.2.).

Af halvarkets indhold ses, at det må være skrevet senere end A.M.s artikler af 13. og 18. februar og formentlig før B.T.s af 10. marts med dets afstumpede citat: »er wäre entschuldigt«. Kan det mulig være P. Hjort, der skrev en del i B.T., der har anvendt og omformet, hvad R. havde noteret ned??

Halvarket begynder, idet der med »han« må sigtes til A.M.s korrespondent:

»det er da heller ikke urimeligt, at han nu går omkring i forskrækkelse, og at han, medens han slutter den »offentlige controvers« holder sig skadesløs ved i krogene at tilhviske folk – eller af sit alter ego lade dem tilhviske: »er det ikke skammeligt som jeg bliver behandlet: hvad har jeg da gjort? Et lille falsum på et par stakkels kandidater. Er det Noget at tage således på vej for? Og i virkeligheden er det dog ikke noget falsum; jeg ved god besked hvorledes det hænger sammen; jeg har beviser; men som ærlig mand kan jeg ikke komme frem med dem, i al fald ikke før

efter påske. Tro mig, thi »Sollt' ich so töricht handeln, gnädiger Herr, und Euch Geschichten erzählen – deren Wahrheit sich nicht in wenig Tagen bewiese?!«

Og det skulde ikke undre os, om en eller anden godmodig sjæl lod sig narre.

Denn, ergriff er das Wort, so floss die zierliche Rede – Seiner Entschuldigung her als wär es lautere Wahrheit; Alles wusst' er beiseite zu lehnen und alles zu stellen. Hörte man ihn, man wunderte sich und glaubt' ihn entschuldigt. *Ja, er hatte noch übriges Recht und Vieles zu klagen.*

I al fald frygte vi for, at vore correspondenter eller de andre alen af samme stykke taler således. Ingen blandt tilhørerne i vore diplomatiske tider vil give det rette svar. Vi tye derfor atter til Pascal, der heldigvis ikke er diplomat, og lade ham sige: »– *publiez ces choses sur les toits au lieu que vous les avez dites a l'oreille, et que vous avez menti en assurance en les disant à l'oreille*« og fremdeles »à present que tout est découvert, quand vous penserez dire à l'oreille: Qu'un »homme d'honneur, qui désire cacher son nom«, vous »a appris de terribles choses de ces gens-là«, on vous fera souvenir incontinent du mentiris imprudentissime!«²

Som ovenfor nævnt, havde Hansen over for Regensburg bedyret ikke at have lod eller del i A.M.s artikler. Indirekte må dette dog have været tilfældet, enten de nu er kolporteret fra den preussiske eller russiske generalkonsulforbindelse. Det reelle grundlag synes at have været, at Hansen, der havde fine eksamenskarakterer og attest for færdighed i at kunne prædike såvel på tysk som dansk, i 1861 havde søgt det ledige embede i Aventoft, syd for Tønder. Sagnet var stort set dansktalende; det hørte til det blandede distrikt, altså med skiftevis dansk og tysk prædiken. Kirkevisitoriet, som han vistnok har meddelt sit tyske sindelag, undlod at optage ham blandt de kandidater, som menigheden kunde vælge imellem.

I forbindelse med Regensburgs Pascal-citater kan der være grund til igen at betone R.s omfattende læsning. Interessen for Pascal kan skyldes

-
1. Dette tyske citat som det følgende findes i Goethes Reinecke Fuchs V sang, vers 189–191 og IV sang, vers 79–83. Velvillig oplysning af professor i tysk, Steffen Steffensen.
 2. I oversættelse: » – råb disse ting ud fra tagene i stedet for, at De har hvisket dem i ørerne, og at De har løjet tryk ved at have hvisket«. – »Og nu, da alt er åbenbart når De tænker hviske, at en hædersmand, som ønsker at skjule sit navn, har fortalt Dem skrækkelige ting om disse folk, vil man ufortøvet minde Dem om: Du lyver på det mest skamløse«. – Citaterne er taget fra Pascals 15. Lettre Provinciale. E. Havet: Les Provinciales de Pascal. II, s. 157 og 159 f.

hans omtrent samtidige William de Coninck (f. 1822), ansat i udenrigsministeriet. Denne oversatte (1866) Pascals »Pensées«, senere også Provisialbrevene.

»Schleswigsche Beleuchtung ...« udkom på tysk (oversat fra den oprindelig danske udarbejdelse), men det er naturligt, at der var tanker om også at få gendrivelsen af Memorandums mange løgne ud yderligere på fransk og engelsk. I et brev fra sommeren 62 fra Fr. Meyer til R. nævnes, at adjunkt Muusmann i Slesvig påtænkte en fransk oversættelse. Meyer mener, at i så fald burde den forkortes stærkt, og tilbyder at foretage forkortelserne. Det drøftes, om man ikke hellere skulde få en franskmænd til at foretage en bearbejdelse af skriftet. Der kom imidlertid intet ud af planerne.

Medicinalinspektør Schleisner havde eksemplarer af bogen med, da han i 62 var til kongres i London. Meyer siger i omtalte brev, at Schleisner fortalte ham, at der ikke kom nogen engelsk oversættelse, da C. C. A. Gosch, der i efteråret 62 blev attaché ved det danske gesandtskab i London, skrev på et værk. Det var bogen »Denmark and Germany since 1815«. Gosch skrev et par andre indlæg i striden og virkede desuden i engelsk presse for at påvirke stemningen til gunst for Danmark.

Over for tyske forsøg på at afsløre, hvem der var forfatter til »Schlesw. Beleuchtung«, betonedes Meyer i brev til R. (10/3 63), at man ikke burde bryde anonymiteten. Der var gættet på baron Ripperda eller på Grimur Thomsen.

14. Foreningen »Dannevirke«. Regensburg deltager i konspirationer mod Halls ministerium.

Kun få dage efter de under engelsk pression foretagne lempelser i slesvigske administration (patent og cirkulære af 9. jan. 61) stiftedes i kongeriget foreningen »Dannevirke« (14. jan.). Navnet karakteriserer dens formål. I programmet angaves det som modstand mod udlandets indblanding i Danmarks indre forhold og mod opgivelse af danskheden i Slesvig samt at virke for dèr at indføre samme frihed som i kongeriget.

Under forhandlingerne om foreningens dannelse havde Balthasar Christensen, der blev dens sekretær, henvendt sig også til Regensburg. Denne meddelte ham imidlertid (27/12 60), at han efter fornyet overvejelse mente for tiden ikke at kunne indtræde i den påtænkte forening »uden at skade den sag, hvis fremme er foreningens øjemed«. – Ved folketingsvalget i foråret 61 blev R. af overlærer Johs. Sick i Odense bedt om at

stille sig som kandidat. Han afslog dog straks telegrafisk opfordringen.

Man havde i 1861 ventet et krigersk opgør med Tyskland. Danmark foretog omfattende rustninger, navnlig en styrkelse af Dannevirkestillingen. Opgøret udeblev imidlertid. Forhandlingerne med Tyskland om Holstens forfatningsmæssige stilling fortsatte. England under lord John Russell og dronning Victoria blev ved med mæglingsforsøg og pression på Danmark om indrømmelser i Slesvig, medens den ejderdanske bevægelse i kongeriget søgte at drive ministeriet Hall frem mod det af foreningen »Dannevirke« satte mål. For at berolige disse kredse opfordrede Hall Ejderdanismens bannerfører, Orla Lehmann, til at indtræde i ministeriet. Det gjorde han i september, men skrev, at han forventede, at der forelagdes det dansk-slesvigske rigsråd et forslag om en mere liberal fællesforfatning – altså uden Holsten.

Rigsrådet trådte sammen 25. jan. 1862. I dets andet møde forelagde regeringen forslag om nogle forandringer i forfatningsloven af okt. 55. De gik navnlig ud på en udvidelse af vælgerkredsen og en styrkelse af rigsrådets myndighed. Noget senere (i marts) fremkom den nordslesvigske fører, H. A. Krüger, med et forfatningsudkast for Danmark-Slesvig. Efter Kriegers udtalelse »hvilede dette på Regenburgs tanke at ophæve den finansielle sondring [mellem Slesvig og kongeriget], medens rigsdagen og provinsialstænderne i øvrigt bibeholdes«. For ikke at vanskeliggøre nye forhandlinger med de tyske magter tog Hall dog bestemt afstand fra Krügers forslag, og det nægtedes overgang til 2. behandling og var således bortfaldet. Regeringens eget blev slyttet.

Inden rigsrådet i foråret 63 (22. april – 22. maj) afholdt en overordentlig samling, gjordes der i mistro til Halls politik forsøg på at udtænke et ministerium, der evt. skulde afløse ham, fik man ham styrtet. Ved disse forhandlinger var der åbenbart tiltænkt Regenburg en hovedrolle. Det synes også klart, at Blixen-Finecke var ivrig efter igen at komme ind i politik.

Efter hvad Krieger noterede i sin dagbog for 4. jan. 63, skal Blixen og Balthasar Christensen have henvendt sig til R. i begyndelsen af december 62: »hvis han vilde, var alt i orden« [!].

Kan man stole på en beretning, nedskrevet en menneskealder senere af den Blixen nærstående politiske skribent (og postembedsmand), Joseph Michaelsen, må disse forhandlinger være begyndt en månedstid før. I det af Michaelsen redigerede ugeskrift »Norden« fremkom midt i november en artikel »Til situationen Bismarck«, der slog til lyd for at søge forbindelse med Bismarck og ved at afstå Holsten til Preussen vinde hans (Preussens) hjælp til at redde Slesvig for Danmark og standse Tysklands

evige indblanding til fordel for »den såkaldte forladte broderstamme« (de tysksindede slesvigere).

Inden artiklen blev trykt, samlede Blixen hos sig en snes mennesker, bl.a. Fønnesbech og Regenburg, for at diskutere det i artiklen opstillede mål og muligheden for at danne et ministerium til afløsning af Halls. I dette møde var det, at Michaelsen – da ingen blev nævnt som konseilspræsident – gik hen til R. og højt sagde: De er manden, hr. etatsråd. R. skal da – efter at Blixen og Fønnesbech havde tilsluttet sig – have erklæret sig villig.

Om sit forslag siger Michaelsen i sine erindringer: »R.s navn havde i hele folket fået en klang af retskaffenhed, parret med gammel-stemansk fasthed, der til enhver tid vilde gjort ham til et fremragende konseilspræsident-emne, som ikke vilde støde på modstand undtagen hos ham selv ...«.

Der blev udformet et par ministerlister, som Blixen vilde tage med ud til kongen. Da Blixen kom, traf han et kgl. jagtparti og opgav åbenbart da at forelægge planen om et nyt ministerium.

Forhandlinger om et sådant fortsatte dog. En hovedperson i disse var rigsrådsmedlemmet, stamhusbesidder H. R. Carlsen, Gl. Køgegård. Han stod Balthasar Christensen nær.

Den 4. jan. 63 telegraferede han til R.: »Kommer til Dem i morgen d. 5. kl. 11 form.« Hvad der har været genstand for samtalen, fremgår af Carlsens to følgende breve til R.

Den 16. febr. meddelte han R. sit komme til byen næste dag, og at hans første gang vilde være til R.: »Sætter ministeriet ikke det Krügerske eller et lignende forfatningsforslag igennem i 1. rigsråd, tror jeg knapt, det kan holde sig, og så bør kongen ikke beholde det«. Skulde Venstre ind i ministeriet, måtte Blixen med, mente Carlsen; han troede desuden, at Blixen vilde kræve den slesvigske ministerpost i et koalitionsministerium. I et sådant – med en del af centrum – vilde han efter Carlsens opfattelse nok acceptere rigsrådets omdannelse efter det Krügerske forslag. Kom Blixen til selv at danne ministeriet, ønskede han at kuldkaste rigsrådet.

Få dage før rigsrådet åbnedes beklagede Carlsen over for R. (19/4), at han desværre foreløbig på grund af sygdom måtte udeblive fra møderne. Han bad derfor bønligst R. »samle og lede alle dem, der elske deres fædreland højere end ministeriet«. Der behøvedes en fornuftig og planmæssig opposition. Carlsen indså nok, at R.s stilling gjorde sagen vanskelig, men mente, at R. kunde råde Blixen og træde i samme forhold til denne, som han var trådt i til Carlsen selv.

Det var, fortsatte Carlsen, så vigtigt, at regeringen og navnlig kongen vidste, at der kunde dannes en dansksindet regering efter den nuværende. Derfor tog han ikke i betænkning at påkalde R.s »fædrelandskærlighed for at bede Dem samle »mændene« selv eller igennem Blixen for at være beredt i påkommende tilfælde«. Carlsen var for sit vedkommende rede til »i eller udenfor« at støtte enhver regering »dannet og sammensat under Deres auspicer«.

Det »påkommende tilfælde« kom ikke. Det var egentlig allerede manet i jorden, da Carlsen skrev det her nævnte brev. For at fremme »det øvrige monarkis [kongerigets og Slesvigs] frie og selvstændige udvikling« havde det Hallske ministerium besluttet sig for at udskille Holsten. Det skete ved kundgørelsen af 30. marts. Rigsrådet og de holstenske stænder vilde fremtidig have at lovgive hver for sig, med den deraf følgende eventuelle opgivelse af fællesskabet.

Da det Krügerske forslag senere kom til forhandling i rigsrådet d. 21. maj, nægtedes dets overgang til 2. behandling. Dagen efter sluttede samlingen. Der blev ingen brug for den ministerliste, som Blixen siges at være gået rundt med i lommen. Det har han og Regenbug måske konstateret ved den middag (28/5), som Blixen indbød til i anledning af den polske fyrst Czartoryskis besøg.

15. Fællesforfatningen vedtages. Tronskifte. Krigen.

Trods Tysklands protest mod det danske monarkis forfatningstilstand holdt det Hallske ministerium fast ved kundgørelsen 30. marts 1863 om fællesforfatningens ophævelse for Holsten. Da rigsrådet, der nu kun bestod af kongerigske og loyale slesvigske medlemmer, sidst i september samledes, forelagde Hall sit forslag til en revideret fællesforfatning for kongeriget og Slesvig.

Medens Krüger ønskede fuldstændig sammensmeltning af kongeriget og Slesvig, bevarede forslaget adskillelsen mellem, hvad der for de to landdele var fælles, og hvad der kun angik den ene af dem, altså var sær-områder. Det hidtidige rigsråds konservative karakter erstattedes af en to-kammerrepræsentation: et folketing, valgt ved almindelig stemmeret, og et landsting, hvor der indførtes censusbestemmelser.

Forhandlingerne endte den 13. november med regeringsforslagets vedtagelse: 40 st. for og 16 imod. Der var 57 medlemmer til stede, og der fordredes 2/3 majoritet til vedtagelsen, altså 38. Præsidenten endte mødet med ordene: »Gud give, at det må blive til held og ære for vort fædreland«.

Medens disse forhandlinger stod på, lå Frederik VII alvorligt syg af rosen på sit elskede Glyksborg slot. Han havde under sit flere måneder lange ophold der gentagne gange inspiceret Dannevirkestillingen. Under sine sidste feberfantasier drømte han sig stående på Dannevirke under kamp med tyskerne. Den 15. november afgik han ved døden. Den 16. proklameredes den ved Londontraktaten 8. maj 1852 bestemte efterfølger som kong Christian IX. Uagtet store betænkeligheder underskrev han den 18. den vedtagne fællesforfatning.

Krieger beretter, at Regenburg i en tidligere samtale (engang i 63) med Carl Moltke, der frygtede for skandinaviske bevægelser ved det kommende tronskifte, skal have spået, at faren som i 48 vilde komme fra Holsten.

Dagen efter Frederik VII.s død overdrog hertug Christian August af Augustenborg trods erklæringen i 1852 sine formentlige arverettigheder til hertugdømmerne til sønnen prins Friedrich. Dennes tilhængere dannede en slags eksilregering, som meddelte de tyske hoffer hertug Friedrichs tronbestigelse.

De forhandlinger, der i dagene efter 20. nov. førtes med Carl Moltke om overtagelse af det holstenske ministerium, strandede. Regenburg, der havde bevaret sit venskabelige forhold til sin tidligere chef, har haft med disse forhandlinger at gøre, – nærmere herom er dog ikke bekendt. Hvorvidt det havde haft betydning for den følgende udvikling, om Carl Moltke var blevet minister for Holsten, tør være tvivlsomt.

Skønt den danske regering efter engelsk pression den 4. dec. ophævede martskundgørelsen, vedtog forbundet den 7. dec. Preussens og Østrigs forslag om at foretage eksekution i Holsten i henhold til den tidligere forbundsbeslutning af 1. okt. Eksekutionen foregik i sidste halvdel af december og konfliktfri, da Danmark meddelte, at dets tropper forlod Holsten.

Medens Christian IX ønskede fællesforfatningen sat ud af kraft – skønt han var blevet nødt til at underskrive den – afviste det Hallske ministerium dette. En russisk-engelsk pression omkr. den 20. dec. over for Hall om forfatningens ophævelse fik heller intet resultat. Den 21. hjemsendtes rigsrådet.

Kongen opfordrede nu stærkt Hall, men forgæves, til at få rigsrådet genindkaldt. Derimod indgav Hall efter kongens ønske ministeriets demission. Da han ikke vilde imødekomme kongens krav om en omdannelse, anmodede kongen kultusministeren, Monrad, om at danne et kabinet.

Under forhandlingerne herom henvendte Monrad sig efter Kriegers

forslag til Regenburg om at overtage det slesvigske ministerium. Men R. afviste dette. Ministeriet overtoges så af stiftamtmand Simony indtil 24. jan. 64, da det lykkedes at få den konservative helstatsmand Chr. G. W. Johannsen, amtmand i Husum og Bredsted amter, til at påtage sig det. Det synes at have været kongens ønske, der fik Johannsen til at fravige sit oprindelige afslag. Da han omkr. midten af januar var i København, bad han Regenburg opsøge sig, da han havde »at takke Dem for og at bede Dem om noget« [?]. R. kan næppe have frarådet udnævnelser. Han havde det bedste personlige og embedsmæssige forhold til amtmanden, selv om de så forskelligt på, hvor kompromitteret folk havde vist sig under oprøret. Ved sin udnævnelse blev Johannsens anskuelser af »Dagbladet«s redaktør, Bille, kaldet »absolutistisk-helstatslige«, og i national henseende anså han sig for »hævet over enhver fordom«.

Monrad overtog selv udenrigsministeriet indtil 8. jan. 64, da han afløstes af den danske gesandt i Berlin, Quaade, som antoges at stå på en god fod med Bismarck. Dennes eminent dygtige politik var det, som drev Danmark ind i krigen med helstatens opløsning som endeligt resultat.

Krieger fortæller, at Regenburg i en samtale den 31. dec., datoen for ministeriets tiltræden, skal have tilrådet Monrad at tilbyde Bismarck Holsten for derved at redde Slesvig. Det var den plan, med hvilken Blixen i okt. havde henvendt sig til Bismarck. Det kan gerne være, De har ret, skal Monrad have svaret, men det vil kongen ikke samtykke i.

Den 16. januar 64 stillede Østrig og Preussen krav om, at Danmark ophævede forfatningen af 18. nov. Gik regeringen ikke ind herpå senest den 18. jan., vilde deres gesandter forlade København, og de to magter vilde skride til foranstaltninger til genoprettelse af den tidligere tilstand.

Få dage senere erklærede Danmark sig rede til at ophæve forfatningen, dog på lovlig vis ved genindkaldelse af rigsrådet. Men på månedens sidste dag meddelte Østrig og Preussen de tre andre stormagter, at deres tropper nu vilde besætte Slesvig. Den 1. febr. faldt de første skud mellem tyske og danske tropper.

I Holsten var det, som nævnt, ikke kommet til krigerske sammenstød. Rundt om i Holsten proklameredes og hyldedes af befolkningen og øvrigheden Augustenborgeren, Friedrich VIII, som hertug. At dette nye oprør ikke vilde standse ved Ejderen, var at vente. Den 22. januar anmodede det slesvigske ministerium derfor overøvrighederne i Slesvig om en beretning om befolkningens stemning over for oprøret i Holsten og muligheden af en fjendtlig invasion.

Svarene på ministeriets skrivelse indløb i slutningen af måneden og de første dage af februar. De viste, at lignende oprørsbevægelser som i Hol-

sten var at vente i Sydslesvig. Det må Regenburg forlængst have været klar over gennem de private meddelelser, han modtog fra sine mange brevskrivere her. Den 26. jan. noterer Krieger, at R. af Monrad forlangte, at der i Sydslesvig indførtes belejringstilstand. Samtidig skal R. have anket over kongens optræden over for de slesvigske embedsmænd, da han var derovre.

Den nære mulighed for tysk invasion og en oprørsbevægelse i tilslutning hertil fik de i Angel særlig udsatte danske præster til gennem provst Aleth Hansen at rette forespørgsel til Regenburg om, hvordan de i så fald burde forholde sig.

R.s svar, af 28. jan., gik ud på, at skulde »hvad Gud forbyde«, en fjendtlig okkupation finde sted, burde hver mand blive på sin post, så længe det er »fysisk og moralsk muligt«. R. troede nu ikke, at de fjendtlige militære myndigheder ville beordre noget, der kom i strid med embedsmændenes samvittighed, hvorfor disse blot havde at adlyde befallingerne. Anderledes vilde forholdet være, hvis der opstod en af fjenden understøttet revolution. Befolkningen var nemlig ikke bange for den danske regering, »hvis mildhed for ikke at sige svaghed, den kender«, men for tyskerne og den værste race af dem, de slesvig-holstenske partimænd. Fik disse lov at udfolde sig, vilde de loyale embedsmænds stilling snart blive uholdbar. Så vidt muligt burde man sørge for »at blive sendt bort« og ikke glæde fjenden ved selv at rejse bort.

Det var dog let, føjede R. til, at sidde i København og give regler, men der krævedes et særligt mod til at rette sig efter disse og bære følgerne. Han skulde i hvert fald ikke bebrejde nogen, om de ikke lod det komme til det yderste; han vilde tværtimod forsvare de pågældende mod ugrundede angreb.

Men, endte R. sit brev, han kunde dog ikke opgive håbet om, at et fjendtligt angreb med Guds hjælp kunde slås tilbage: »Den 8. april 1801 stod uøvede folk på dårlige blokskibe sig mod Englands tapreste sømænd under deres første admiral på en sejr vant flåde. Hvorfor skulde det da være umuligt at sende Wrangel og hans bande tilbage fra Danmark med blodige pander? Dog sagen ligger i Guds hånd«.

Natten mellem den 5. og 6. febr. rømmede den danske hær uden kamp Dannevirke. Der fandt en bagtropkamp sted ved Sankelmark. Hæren nåede i øvrigt trods de store strabadser, som vejrliget og marcherne udsatte tropperne for, velbeholden til Dybbølfæstningen.

Dannevirkestillingen kan, sådan mente den dansksindede slesviger, i det mindste holdes et halvt år, og Dybbøl får tyskerne aldrig! Det gjorde de den 18. april. Så rask, som de hos præsten i Hanved indkvarterede

østrigere i febr. 64 mente, at krigen vilde være endt: »på 14 dage«, gik det heller ikke. Præsten forudsagde 14 år, håbede på en europæisk krig og mente, at så længe vi havde en daler, blev der ikke tale om eftergivenhed.

Straks efter Dannevirkes rømning og den danske hærs tilbagetog begyndte de slesvig-holstenske partimænds virksomhed for Augustenborgeren samt pøbeloptøjer med fordrivelse af danske embedsmænd. Navnlig gik det ud over de danske præster i det blandede distrikt.

Fra omtrent alle egne af Slesvig fik Regenburg beretninger om hændelserne og tilstanden. Den 1. nov. 1864 kunde slesvigsk ministerium udgive »Meddelelser om begivenhederne i Slesvig siden den preussisk-østrigske invasion«. I »Sønderjyske Arbøger« (1929) har jeg skildret de utrolige pøbeloptøjer i Tønder provsti. Omkring årsskiftet 1864–65 udgav den kendte forkæmper for danskheden, hos slesvig-holstenerne ilde-sete, pastor M. Mørk Hansen i Felsted sin »dagbog« »Slesvigske Tilstande og Stemninger under den tyske Besættelse 1864«. Han blev gentagne gange puttet i 'tyvehullet' for kortere ophold, og i juli afskediget, da han ikke vilde fragå sin troskabsed til Christian IX. Den dansksindede menigheds bøn om at beholde ham besvaredes af den preussiske civilkommisær: Die Sache ist abgemacht.

Om den militære udvikling hørte R. fra den unge officer Otto Vaupell. Han havde under Treårskrigen udmærket sig ved overordentlig tapperhed, således i Isted-slaget. Blev forøvrigt året efter gift – lykkeligt – med den kønneste pige i Slesvig. R. var som medlem af Historisk Forenings bestyrelse kommet i nærmere forbindelse med ham i 63, da foreningen påtog sig at udgive en skildring af ham af »Kampen for Sønderjylland«. Kun beretningen om 1848 udkom inden 64. Vaupell var med både ved Dannevirke og Dybbøl. Om »årsagen til Dybbøl-stillingens forlis« sendte han R. en længere forklaring. I juli skriver han: »Vi mangler en general«. Det svarer godt til udtalelserne i et senere (udateret) brev fra R. efter rømningen af fæstningen Fredericia: »Ingen kan forøvrigt mere finde indsigt eller plan lige så lidt som virksomhed eller kraft« i vor krigsførelse.

Sidst i marts havde England fået tilslutning fra Londontraktatens underskrivere samt det tyske forbund om deltagelse i en konference i London om den dansk-tyske strid. Forhandlingerne åbnedes først den 20. april, to dage efter Dybbøls fald.

De danske repræsentanter til konferencen, udenrigsminister Quaade og A. F. Krieger, var allerede ankommet til London en halv snes dage tidligere.

Forhandlingerne, der endte resultatløse den 22.–25. juni, skal ikke skil-

dres her. Derimod skal nævnes lidt om, hvad Regenburg indirekte fik at gøre med dem.

I betragtning af det nære forhold mellem Krieger og R. kan man gå ud fra, at Krieger før afrejsen har drøftet stillingen med R. Der må også have været tale om, at R. evt. skulde have været med til London. Den 17. april skriver Krieger nemlig til Vedel, direktøren for udenrigsministeriet: »Hvis R. rejser, da lad ham om muligt medbringe bemyndigelse til mundtlige udtalelser om sprogforh. om Slesvig, *når R. og jeg er enige*«. Og i en efterskrift, dateret den 18., hedder det: »Lad som sagt Regenburg tale med Monrad om mundtligt bud om Slesvig«.

At Krieger var klar over, at noget af Slesvig måtte ofres, ses af hans udtalelse fra aprils slutning: »Jeg tror, at et Danmark til Slien med en god militærgrænse kan eksistere som en selvstændig stat«.

Efter at delingstanken var sat på dagsordenen – Frankrig foreslog en forudgående afstemning – spurgte Vedel 12. maj Krieger, hvornår han ønskede Regenburgs komme. Den 20. bad Krieger Vedel om straks at sende ham R. til vejledning ved den slesvigske grænseforhandling samt nogle kort over Slesvig. – I et brev et par dage senere fra Vedel hedder det, at R. har forsikret ham om, »at vi kan fordøje Sllinien«. Det var den linie, som lord Russell i konferencemødet den 28. maj foreslog.

Trods Kriegers gentagne forespørgsler til Vedel om, hvornår R. kom: »Men hvor jeg sukker efter Regenburg«, kom R. først den 5. juni og da i selskab med medicinalinspektør Schleisner.

Det blev snart klart, at de tyske magter ikke vilde gå med til Sllinien. I brev af 13. juni til Vedel drøfter Krieger derefter forskellige nordligere grænser: Husum-Kappel, Husum-Treja-Geltingbugt og endelig Flensborg-Husum. Den eventuelle nærmere fastsættelse af disse linjer vil kunne ske ved Regenburgs bistand, skriver Krieger. At denne selv ikke havde så meget imod at opgive Sli-linien, viser formentlig hans udtalelse: »Et tusind tyske nord for Slien, og vi have hvert forår nye spektakler«.

Tanken om at lade befolkningen ved afstemning selv være medbestemmende om grænsen var flere gange fremme. Krieger synes at have talt med R. herom straks ved dennes ankomst. Han noterer nemlig den 5. juni: »Det er trist, at afstemninger nu – efter hvad f.ex. Regenburg mener – vilde gå os imod, så skade og spot vilde følges ad«. Og den 20. juni gentager han, hvor sørgeligt det er, »at man aldeles ikke tør tænke på at benytte afstemningsforslaget i de blandede distrikter; Regenburg vil i det mindste ikke opmuntre dertil«.

Efter hvad Krieger den 15. juni skrev til Vedel, vilde han ikke gå med til et forslag om voldgift, men derimod, »støttet til Regenburg«, anbefale

en linje Kappel-Husum. Selv vilde han nok være gået noget nordligere (sml. ovenfor), men dog ikke opgive Flensborg og dets nødvendige opland. Imidlertid telegraferede Monrad efter beslutning af statsrådet den 20. juni til de danske delegerede, at regeringen fastholdt Sli-linjen som sit ultimatum. Den 25. juni holdtes det sidste konferencemøde.

Den 2. juli forlod Quaade og Krieger London. Lidt før var vist Regenburg rejst sammen med oberst H. A. Kauffmann, de Mezas stabschef, der også havde været sendt til London til de delegeredes assistance.

Så vidt jeg ved, var det første gang, Regenburg besøgte London. Da han ikke direkte havde med forhandlingerne at gøre, har han haft tid til at se sig lidt om. Krieger siger i et brev af 7. juni om ham og Schleisner: »De kunne nu i forening nyde livet mere end vi. I dag f.ex. er de tagne til Ascot races«.

Den 12. var R. til gudstjeneste i den danske kirke. Et par dage efter fik han meddelelse fra den kendte engelske klub Athenæum, at han for en måned var indbudt til klubben. Efter at konferencen var endt, må Krieger over for sin gamle kending fra 1848, professor Twiss, have ytret sit og Regenburgs ønske om at se lidt på engelske universitetsforhold. Twiss sender ham nemlig den 28. to anbefalings skrivelser, den ene til »the Master« af hans eget kollegium, »Universitetet«, anset for at stamme fra kong Alfred, den anden til bibliotekaren for det store Universitetsbibliotek.

Den 1. aug. underskrevs fredspræliminærene, hvorved Danmark til Preussen og Østrig afstod hertugdømmerne Slesvig, Holsten og Lauenborg. Fredstraktaten i Wien 30. okt. bekræftede dette.

Hvor dybt rystede i deres sjæls inderste har ikke mænd som R. og Wegener været – de, der som mål havde sat danskhedens genopvækkelse til Slien! Jeg vil helst være i stilhed med min dybe sorg, skrev Wegener i aug. til R. Efter freden vender han tilbage til tankerne på fædrelandet som de alt overvejende: »Jeg synes, det bliver mig *helligere*, jo mere det nærmer sig sin undergang ...«

Andet afsnit

16. Seks år uden embede.

Går man fra Klampenborg ind i Dyrehaven i retning mod Eremitagen, ser man et stykke forinden »den slesvigske sten«. Den blev rejst til erindring om festen her 30. juli 1861 ved dansksindede sønderjyders besøg og om et lignende besøg efter 1864, sept. 1865. På stenen læses indskriften: Uden Slesvig intet Danmark – Uden Danmark intet Slesvig.

Trods den angst for Danmarks fremtid, som greb mange ved den ulykkelige udgang på opgøret med Tyskland, tør det siges, at den første sætning var for pessimistisk. Endnu – i okt. 64 – var det danske og de tyske hertugdømmers politiske fremtid ikke afgjort. Man kunde stadig håbe på, at Frankrig vilde støtte en grænsedragning i Slesvig efter folkeafstemningsprincippet, eller at Napoleon III ikke fandt det rådeligt at lade Preussens magt vokse ind i himmelen.

Det andet udsagn indeholdt den sandhed, at de danske i Slesvig kunde finde trøst i, at der dog stadig bestod et rige, skønt lemlæstet, af deres nationalitet. Hvor megen officiel støtte herfra kunde ventes, var tvivlsomt. Men at overskære alle forbindelser mellem kongerigets og Slesvigs indbyggere blev selv for Preussen en umulig opgave. En tysk historiker som Johann Gustav Droysen skrev ganske vist i marts 64, at Nordslesvig »bliver nu helt igennem germaniseret«, og man vil med forbavelse se, »hvor rask og fuldstændig forandringen er sket«. I en depeche fra den danske gesandt i Paris fra november 65 anføres en fransk udtalelse om, at i løbet af 10 år vilde Nordslesvig være helt germaniseret på grund af Preussens dygtighed i »afnationalisering«.

Den rigsrådsforfatning, som Christian IX så ugerne havde stadfæstet, gav ikke alene anledning til krigen. Den bevirkede, at Danmark efter hertugdømmernes afståelse kom ud for en forfatningskrise, der medførte den »gennemsete« grundlov af 28. juli 1866 med den privilegerede valget til landstinget. Resultatet blev, at den forskellige valgret til folke- og landsting fremkaldte en række golde og opslidende partikampe.

Helstatsforfatningens talsmand i 1852, C. A. Bluhme, havde i juli 64 efter Monrads afskedigelse dannet den nye, konservative regering. Denne måtte således underskrive fredstraktaten af 30. okt. I nov. 65 efterfulgtes

Bluhmes ministerium af lensgreve C. E. Frijs'es. Frijs overtog konseilspræsidentiet og udenrigsministeriet. Han havde i sin tid gået på Sorø Akademi samtidig med Regenburg, var dus med denne og har følt det naturligt at ville indhente R.s opfattelse, når slesvigske spørgsmål kom for. Han og R. har næret samme håb: »at gengældelsens time snart må slå for al Preussens falskhed og hykleri«.

I stedet steg Preussens lykkestjerne stedse højere. Midt i juni 66 udbrød fjendtlighederne mellem Østrig samt dets tyske forbundsfæller og Preussen om forrangsstillingen i Tyskland. De endte med Preussens afgørende sejr, beseglet ved Prag-freden den 23. aug. Det var i denne fred, at der på foranledning af Napoleon III indsattes paragraf 5, at befolkningen i Slesvigs nordlige distrikter ved afstemning kunde tilkendegive, om den vilde tilbage til Danmark. – Freden tilsikrede Preussen de af det ønskede landudvidelser og førerskabet i et nordtysk forbund. – Ved patent af 12. jan. 1867 indlemmedes hertugdømmerne i Preussen.

Regenburg blev sammen med alle slesvigske embedsmænd 28. okt. 64 afskediget i nåde og med pension fra deres stillinger. Han blev dog anmodet om fortsat at føre tilsyn med det slesvigske ministeriums arkiver. Ved skrivelse af 22. nov. 64 meddelte den slesvigske minister, W. Johansen, sit 3. departement udenrigsministeriets opfattelse af, hvordan fredstraktatens art. 20 om udlevering af arkivalier burde opfattes. Den skulde navnlig ikke omfatte sådanne papirer, »som kun have personlig og historisk betydning, og som uden at være af nogen reel interesse for forretningerne kunde kompromittere vedkommende embedsmænd«. Det var overdraget Regenburg at udskille, hvad ikke skulde udleveres; og man skulde assistere R. ved dette arbejde.

I marts 65 fik R. fra udenrigsministeriet besked om, at en kgl. resolution af 22. s.m. havde billiget, at han sammen med den hidtidige chef for det holstenske ministeriums sekretariat, greve W. C. J. J. Moltke, som sagkyndige kommissærer skulde gå ministeriet til hånde ved arkivudleveringen. Gehejmearkivar Wegener havde også at yde ministeriet bistand og råd.

I efteråret 66 pådrog R. sig ved et fald en hofteskade og kom på Kommunehospitalet. Han udskreves dog snart, men hans gang blev efter uheldet noget haltende. I de følgende somre: 67, 68, 69 søgte han lindring ved badeophold i Norge. Under opholdet i 67 sendte den siden så berømte runeforsker L. F. A. Wimmer ham sin afhandling om de ældste nordiske runeindskrifter; han havde nemlig hørt, at R. savnede læsning ved badet. Under hans fravær overdroges hans hverv til professor Fr. Jul. Larsen, assessor i Københavns Kriminal- og Politiret, tidligere bureauchef

i slesvigsk ministeriums sekretariat. Ved R.s udnævnelse i marts 70 til stiftamtmand i Arhus stift anmodede grev Frijs ham om at foreslå en efterfølger til hvervet, som han ikke havde ment at kunne bestride fra Jylland. Det blev naturligt nok Larsen, han foreslog. Samtidig meddelte han, at han af et kontorholdsbeløb på 150 rdl. havde 133 rdl. 34 s. tilbage, som vilde blive afleveret til hans eftermand.

Fra tysk side var man under forhandlingerne i 60'erne ude efter arkivalier, der evt. kunde kompromittere det danske styre i Slesvig. Derfor stillede man i 66 krav om udlevering af provst Aleth Hansens visitations-sager vedk. det blandede distrikt.

Medens Aleth Hansen i vinteren 66 opholdt sig i Italien (Neapel-Rom), havde Regenbug ladet ham vide, at han havde talt med kultusministeren om at skaffe ham embedet i Vonsild og Dalby sogne syd for Kolding. Aleth Hansen bad da i febr. fra Rom R. anmode kultusministeren også at tage hensyn til hans andre ansøgninger om embede på øerne. Resultatet blev, at han i 66 fik embede i Ferslev og Vellerup (Horns hrd.). I Vonsild og Dalby blev Mørk Hansen præst.

I sept. 66 skriver Aleth Hansen fra Ferslev til R., at det ser ud til, at der ikke kan laves længere, og gode råd er altså dyre. Udleveringskravet gælder både visitationsprotokoller, samtlige visitationsberetninger og koncepter til dem til ministeriet. Han vil tage til København og konferere med R. om sagen. Men kan man ikke i anledning af art. V i »fredsslutningen mellem begge kæltringer« rejse indsigelse mod udleveringen indtil videre af mine arkivsager?

En god måned senere meddeler han R., at han endnu ikke har svaret på kultusministeriets skrivelse, og spørger: »Skal jeg afvente et moratorium. Hvad finder Du rigtigst?«

Der hengik år og dag, uden at en afgørelse blev truffet. Den 23. dec. 67 drister Aleth Hansen sig til at give R. »et oprigtigt venneråd« i arkivsagen. »Vistnok er det svært, skriver han, at udlevere ting, hvor faren for misbrug ligger så overmåde nær ... men ansvaret er også så overmåde stort, og om Du nu i den omspurgte henseende stryger flag, da har Du dog den bevidsthed ... at Du med en mageløs udholdenhed har kæmpet og stridt i åringer. Jeg taler også, kære Regenbug, for Din egen skyld. Det må bestandig være for Dig som at være lagt på pinebænken. Det ødelægger og opriver Dig, uden at Du selv ved det, hele tiden, og den dag kan komme, da Din ånd og kraft atter kan gøres behov for den sag, Du med os andre og meget mere har viet Dit hele liv til«.

De henvendelser om hjælp og støtte, der i 64 og senere rettedes til Regensburg fra fordrevne eller afsatte danske embedsmænd i Slesvig, kan regnes i hundredevis. Hvor det var muligt, ydede han økonomisk bistand eller anbefaling til nye embeder i kongeriget. Det er anført, at Aleth Hansen i 66 fik nyt embede. En anden af R.s fremtrædende medkæmpere, Fr. Meyer, var først blevet assessor i hof- og stadsretten og blev i 68 assessor i højesteret. Sin glæde herover giver han udtryk over for R.: »Hvis vi nu blot havde Slesvig, eller en respektabel del af samme tilbage, indser jeg ikke, hvad der fattes mig i mine ønskers opfyldelse«.

En broder til den senere så kendte sønderjyske fører Gustav Johannsen, Joh. P. J. J., der havde været lærer i Rydde, Satrup sogn, var taget til kongeriget – fordrevet vel og afsat? Han bad gennem nogle år R. om hjælp og anbefaling til nyt embede, før han i 68 var så heldig at få »et af de bedste skolelærer- og kirkesangerembeder i Sydfyn« (Hundstrup). I foråret 64, da krigens resultat endnu var uvist, havde han skrevet til R., at han var bestemt på igen at vende tilbage »til vore forunderlige landsmænd for i det mindste at lære deres børn at elske deres forhadte fædreland«. Børnene, skrev han, tager ikke så snart skade, thi det danske, »det stikker i dem, som forældrene selv sige«. – Hvor unaturlig end Angelbøndernes fornægtelse af deres egen æt forekommer, synes lærerens mål dog også unaturligt og næppe opnåeligt.

I de fredspræliminærer, der den 26. juli 66 sluttedes i Nikolsburg (i det sydlige Mähren) mellem Preussen og Østrig var der på Napoleon III.s forlangende indsat en art. 3 (i den endelige fred i Prag den 23. aug. blev det, som tidligere omtalt, art. 5), der bestemte, at de nordlige distrikter i Slesvig ved fri afstemning kunde beslutte, om de vilde forenes med Danmark.

Allerede inden den endelige fred forhandlede dansksindede flensborgere og nordslesvigere, til dels tilskyndet dertil af grev Frijs og Regensburg, om at sende en deputation til Berlin for at udtrykke deres taknemlighed over nævnte artikel. Troskyldigheden har altid været et dansk særkende. Da deputationen kom til Berlin, fik den hverken audiens hos kongen eller Bismarck. Et svar, som lovet, på den overrakte adresse fik den heller aldrig.

Ligeledes før freden i Prag havde man i det danske udenrigsministerium opsat en betænkning om, hvordan man kunde tænke sig en afstemning foretaget, og hvor langt mod syd et dansk flertal eventuelt kunde opnås. Man havde herom indhentet Regenburgs udtalelser. R. fandt, formentlig på grundlag af sine ret optimistiske efterretninger om stemningen i Slesvig, at en afstemning over hele Slesvig vilde give et gunstigt udfald.

Det yderste, Preussen kunde kræve, mente han, var demarkationslinjen i 1849. Her var Flensborg jo regnet til Nordslesvig. Linjen ønskede han trukket lidt anderledes end dengang.

Efter hertugdømmernes indlemmelse i Preussen udskreves valg ved almindelig stemmeret til det nordtyske forbund den 12. febr. 67. I 1. kreds (Haderslev, Åbenrå og Løgumkloster amter samt Slogs herred) valgtes H. A. Krüger med overvældende flertal. I 2. kreds (Als og Sundeved, Flensborg amt og dele af Gottorp amt) sejrede godsejer Nic. Ahlmann med godt 3000 stemmers flertal over den tyske modkandidat.

Begrundelsen for de dansksindedes deltagelse i valgene var, at landsdelen i modsat fald kunde blive repræsenteret af tysksindede, hvoraf man evt. kunde drage fejlagtige slutninger. Det naturlige vilde være, om de to valgte danske ved et forbehold eller en protest forklarede regeringen denne deres stilling.

Straks efter valget forhandlede grev Frijs derfor med Regensburg om udarbejdelsen af en sådan protest, som man altså tænkte sig afleveret af Ahlmann–Krüger. R. mente, dens hovedindhold måtte være: »Nordslesvigerne, hvis sprog og nationalitet ikke er tysk, anser sig så meget mindre for henhørende til det nordtyske forbund, som det ved art. V af fredstraktaten i Prag er fastsat, at det skal bero på deres egen fri stemmeafgivning, hvorvidt de vilde vende tilbage til deres gamle fædreland Danmark, hvorfra de ved sørgelige begivenheder er blevet skilte ...«.

En sådan protest fik Ahlmann og Krüger ikke lejlighed til at aflevere. De fik heller ikke mulighed for at motivere et ændringsforslag til forfatningsudkastet for det nordtyske forbund om at iværksætte Prag-fredens bestemmelse om afstemning i Nordslesvig. Men den ret lange motivering herfor lod de omdele til alle medlemmerne. Slutningsordene i denne motivering kom, ganske let ændret, til at stå som et bannermærke for den forfulgte, kæmpende danskhed i det følgende tidsrum: Vi er danske, vi vil forblive danske, vi vil behandles som danske, og det efter folkerettens forskrifter!

I maj meddeltes det den danske regering, at Preussen var villig til at indlede forhandlinger med Danmark om Prag-fredens art. V. Som første betingelse opstilledes dog kravet om, at Danmark overtog garantier om værn for de tyskere, der kom til at bo i de afståede distrikter. Omfanget af disse vilde Preussen ikke forinden udtale sig om.

Den 2. sept. bemyndigedes den danske gesandt i Berlin, kammerherre Quaade, til at føre de pågældende forhandlinger med Preussen. To dage senere skrev grev Frijs til Regensburg, at kom der noget alvorligt ud af disse, hvad han i høj grad betvivlede, og man stillede krav »såvel i den

ene som i den anden henseende« for den del af Slesvig, der skulde tilbage til Danmark, vilde han søge R.s »kraftige og kyndige bistand«.

I slutningen af okt. kunde Quaade sende grev Frijs de fra preussisk side opstillede garantikrav. De gik bl.a. ud på at bringe de officielle sproglige forhold i den evt. afståede landsdel tilbage til året 1846. Dette år, hvor det åbne brev udstedtes, ansås for begyndelsen til angrebene på tyskheden.

Til belysning af de preussiske fordringer ønskede grev Frijs en betænkning af den før nævnte professor Larsen samt en do. fra Regenburg. R. svarede, han næppe kunde føje noget væsentligt til Larsens, der havde talt med ham, men ønskede grev Frijs at have hans, R.s, mening særskilt, var han »aldeles beredvillig til at give den«. Det ønskede Frijs, skønt han ikke havde stor tro til, at der vilde komme »nogetsomhelst for os gunstigt ud af den hele forhandling«.

R. afgang sin betænkning den 6. nov. Han kritiserede skarpt de tyske krav, der i realiteten nærmest gik ud på, at Danmark selv skulde for tyske den del af Slesvig, hvor den danske befolkning ved afstemning valgte at komme tilbage til Danmark!

Da Frijs i januar 68 gav de danske gesandter i Stockholm, St. Petersborg, Wien, Paris og London underretning om Preussens garantikrav, vedlagde han R.s betænkning. Han gjorde dog opmærksom på, at det bl.a. på grund af dens »form og skarpheden af de heri indeholdte domme« alene var til gesandstens egen underretning: »Afset herfra indeholder dette aktstykke en kun altfor berettiget kritik«.

Valgene til den nordtyske rigsdag i 1867 havde vist, at en loyal opfyldelse af Pragfredens art. V vilde have resulteret i en dansk-tysk grænselinje syd for Flensborg. Skønt Preussen ikke vilde ud med, i hvilke distrikter afstemning kunde finde sted, eller hvilke det kunde tænkes at afstå, blev det under forhandlingerne klart, at en sådan grænselinje gik det aldrig med til.

I foråret 68 pressede man imidlertid fra russisk side på for at få Danmarks maksimum og minimum – nok navnlig det sidste – at vide.

Skønt grev Frijs lagde overordentlig vægt på, at Flensborg kom til Danmark, var han dog, såvidt skønnes, sindet evt. at opgive Flensborg, men aldrig Als og Sundeved. Udenrigsministeriets direktør, P. Vedel, skriver til Quaade, at Flensborg har vi mundtlig så godt som opgivet, skønt det har været meget vanskeligt at formå grev Frijs hertil. Selv havde han, Vedel, altid været bange for, at Flensborg vilde blive os en Danaergave. Han tænker vel særligt på dets plattyske sprog og dets mange tysksindede indbyggere.

I maj havde grev Frijs en samtale med den russiske gesandt, Mohrenheim, om det før nævnte maksimum og minimum. Til Vedel skriver han, at han ved mødet »slap for den indrømmelse [opgivelsen af Flensborg?], som De ved koster mig uendeligt, hvor besynderligt det end kan synes; thi jeg lægger ikke den vægt mere som De på Regenburgs dom, da han er hildet af fordomme, og er han engang blevet stødt af nogen personlig i byen Flensborg eller af byen Flensborg, da glemmer han det ikke efter sin karakter ...«.

Kan udtalelsen tolkes anderledes, end at Frijs har opfattet Vedels og Regenburgs stilling til Flensborg som ensartet? Men var den det? At R. havde et horn i siden på Flensborg på grund af dets forkærlighed for tysk som officielt sprog, er jo i øvrigt korrekt.

Sidst i nov. 69 sendte R. grev Frijs nogle oplysninger, som denne formentlig havde bedt ham om, vedrørende den nationale stilling i Nordslesvig. Ved de i 69 afholdte kommunevalg i byerne var det lykkedes de tysksindede at få eneherredømmet i alle nordslesvigske købstæder. R. forklarede, hvordan dette var sket, nemlig ved at de i 64 skabte tysksindede kommunalbestyrelser havde kunnet fastsætte en valgencensus, der gav dem flertal. Men både valget i 67 til den nordtyske rigsdag og den nyligt overgivne nordslesvigske massepetition til kongen om opfyldelsen af art. V aflagde, skrev han, klare vidnesbyrd om, hvordan en almindelig afstemning vilde falde ud.

Om opfyldelse af art. V blev der ikke tale. Forhandlingerne om garantier for tyskere gik i stå, og fra preussisk side indsnævrede det område, der evt. kunde være mulighed for at afstå, til det mindst mulige. Men såvel i Nordslesvig som i Danmark kunde man i disse år se hen til – eller håbe på – at den forventede kamp mellem Preussen og Frankrig vilde ændre de storpoltiske forhold til vor fordel. Derudover kunde man, hvad gentagne udtalelser af grev Frijs viser, glæde sig over den stærke materielle fremgang i det lemlæstede rige: »det er, som om ulykken havde virket til at opflamme folkets lyst og energi til at arbejde ...«.

I februar 67 sendte Johan Wegener, Rødding højskoles første forstander, et brev til Regenburg. Større personligt kendskab til R. havde han ikke, men, skrev han, jeg »kender Dem dog meget godt dels fra min broder [gehejmearkivaren], dels fra hele Deres slesvigske virksomhed«. Af brevets indhold nævner jeg kun, at han ønskede R. god bedring [efter faldet i efteråret], og at han endte: »jeg håber med håb, at Deres tid nok vil komme igen til oprejsning og lysere dage for det stakkels fædreland«.

W. tænkte her nok på det samme som mange andre, at fik Danmark en

anselig del af Slesvig tilbage, var R. selvskreven ved dettes administration.

R.s ven, Fr. Meyer, der, som ovenfor omtalt, ved sin udnævnelse til højesteretsassessor havde fået sine ønsker opfyldt, har nok ment det kloge at tage det sikre for det uvisse. I juli 68 meddelte han R., han ventede, at Estrup, der dengang var indenrigsminister, under sit ophold ved Sandefjord bad i Norge vilde gøre ham et forslag, som R. godt kunde være bekendt at modtage [amtmandsembede]. R. befandt sig samtidig i Sandefjord.

»Du er, kære Regenburg! – tillad mig rent ud at sige det«, skrev Meyer, »undertiden navnlig ligeoverfor ihændeherne af magten, noget mistæksom. In casu er der – hvad jeg juridisk vil kunne bevise dig, når vi tales ved – aldeles ingen anledning for dig til at formode nogen som helst bagtanke. Hvis det antydede forslag gøres dig, så grunder det sig alene i personlig agtelse og velvilje for dig i forbindelse med en velgrundet overbevisning om, hvad der vil være til sandt gavn for res publica [det offentlige]«.

Inden R. havde fået Meyers brev, havde Estrup imidlertid talt med R., dog åbenbart uden at fortælle, at det drejede sig om et konkret tilbud (Vejle amt). Estrup fik det indtryk, at R. ikke var særlig interesseret i at komme i embede. Efter R.s hjemkomst talte Meyer, som han skriver i et brev fra sept. til Krieger, med R. om sagen. R. erklærede da, at han *med glæde* vilde modtage embedet i Vejle amt, om det endnu blev ham tilbudt. Men opsøge Estrup for at få »misforståelsen« opklaret vilde han ikke. Det skyldtes, mener Meyer, ikke stolthed hos R., men en vis blufærdighed for at varetage egen interesse. Meyer beder Krieger ved lejlighed tale med R. om sagen. Det blev dog ikke under Estrup, at R. påny fik ansættelse. Estrup trak sig det følgende år af helbredshensyn tilbage som minister. Hans efterfølger blev godsejer W. Haffner, en svoger til ministeriets chef, grev Frijs.

Den 7. marts 70 anmodede grev Frijs R. om at se op til ham i udenrigsministeriet mellem kl. 1 og 2, da han meget ønskede at diskutere en sag med ham. Da R. indfandt sig, spurgte Frijs, om han vilde modtage udnævnelse til stiftamtmand i Århus stift. Det svarede R. ja til.

Den kgl. resolution om udnævnelsen til stiftamtmand over Århus stift og amtmand over Århus og Skanderborg amter er af 16. marts. Efter Kriegers beretning skal kongen, da han blev præsenteret for forslaget, have sagt: »Hvad, han, hvis overdrivelse har skadet så meget«. Nå, også konger må bide i sure æbler.

Udnævnelsen gjaldt fra 1. april. Lønningen var 1700 rdl. med et tillæg

af 300 rdl. til repræsentation og årlig kontorholdsgodtgørelse. Amtmanden havde at tage bolig i embedsboligen i Skanderborg.

Fra sin fødeby, Abenrå, modtog R. en hilsen, der gav udtryk for, at udnævnelsen vel betød, at en genforening med Danmark var skudt ud i en uvis fremtid. »Deres forbliven i København var os altid en støtte for vort håb, fordi vi vidste, at De ventede på os med længsel, som vi med tillid så hen til Dem. Vi vil holde ud ... De skal aldrig erfare andet end at vi tro har kæmpet til det sidste. Århus er jo heller ikke længere borte fra os end København.«

Skønt Regenburg ikke var nogen gammel mand, 55 år, må flytningen fra hovedstad til provins have været en indgribende forandring for ham. Over 30 år havde han boet i København. I 57 havde han erhvervet sit eget hus, som han nu skilte sig af med, for øvrigt til en salgssum lidt under, hvad han selv havde givet. Han havde i hovedstaden nære venner og omgangsfæller og havde taget levende del i byens kulturelle og videnskabelige liv.

Allerede i 1847 var R. blevet medlem af Det Kgl. Nordiske Oldskrift Selskab. I slutningen af 62 optoges han som medlem i Det Kongelige Danske Selskab for Fædrelandets Historie og Sprog. Gehejmarkivar Wegener var på det tidspunkt forstander. I 1863 blev han medlem af Historisk Forenings bestyrelse, hvor Krieger da var formand.

Til Historisk Tidsskrift bidrog R. med den fængslende brevveksling fra 1847 mellem helstatsmanden Carl Moltke og den slesvig-holstenske politiker Fr. Reventlow-Preetz, der året efter sluttede sig til oprøret. Carl M. var død i april 66, og R. må da – eller tidligere? – have fået brevene udleveret. Ligeledes fortsatte R. den kritiske gennemgang af Otto Vaupells værk »Kampen for Sønderjylland 1848–50«, der som nævnt begyndte at udkomme i 1863; det afsluttedes i 1867. Til Otto Vaupell trådte R. åbenbart i ret nært forhold. Også efter flytningen til Jylland påtog han sig at gennemse en del af Vaupells senere militærhistoriske arbejder. – I 1870 udtrådte såvel Krieger som R. af Historisk Forenings bestyrelse.

Historikeren C. F. Allen havde R. jo hjulpet med materiale til værket om Det danske Sprogs Historie i Sønderjylland. Forbindelsen mellem dem fortsatte i den følgende tid. R. fulgte med levende interesse fremkomsten af Allens storværk: De tre nordiske Rigers Historie ... (1497–1536). I vinteren 1868–69 opholdt Allen sig på grund af sit svækkede helbred i syden. Fra Corfu sendte han R. en tak for dennes hilsen, »en luftning fra hjemmet«, og gav gribende udtryk for sin hjemlængsel: »Jeg længes usigeligt efter hjemmet, efter Danmark og efter – arbejde«. Kunde De ikke, skriver han, sende mig et fransk eller hellere engelsk historisk

arbejde til oversættelse: »Valget kan jeg godt overlade til Deres store læsning og skønsomhed«.

Ved R.s udnævnelse lykønskede han, men beklagede, at han herefter ikke vilde få lejlighed til at se og tale med ham. Skanderborgegnen var, hvad han vidste af selvsyn, dejlig, »og når De har en skøn natur om Dem, forretninger, som fylder en stor del af tiden, og vel snart får Deres bogsamling over, vil De næppe savne selskab, hvoraf der måske ikke er meget i Skanderborg. Det må være ganske eget, således at bryde op fra alt, thi om De end her i København ikke havde egentlige forretninger, var De dog kommet ind i meget, bl.a. også i litterær retning«.

Inden scenen skifter fra København til Jylland, skal jeg omtale en korrespondance, sendt fra København til Horsens Avis, gengivet i Skanderborg Avis for 23. marts 70, om den nye jyske amtmand.

Det er en offentlig hemmelighed, hedder det her, at han i det slesvigske ministerium var den styrende hånd, skønt han i mangt og meget var i modsætning til ministeren. Ikke een, men mange gange fik han derfor i sin tid tilbud om at overtage ministeriet, men afslog altid bestemt. Alle embedsmændene, i som udenfor ministeriet nærrede ubetinget tillid til ham. Skulde de indhente en eller anden vigtig oplysning eller belæres om nyt, gik vejen altid forbi ministerens dør til departementschefens.

Efter afståelsen af Slesvig har R., der er ugift, levet stille og tilbagetrukket med sin søster i et lille hus på Nørregade, som han har indrettet, og hvor han navnlig har god plads til sit i omfang og indhold meget betydelige bibliotek. Foruden at være en dygtig embedsmand er R. nemlig også en anset videnskabsmand. Han har stadig forbindelse med de ansete mænd i Slesvig, som han tidligere stod så nær, og man havde troet, han roligt ventede på opfyldelsen af § 5.

R. havde heller ikke tænkt på at søge embedet i Århus, men ministeren henvendte sig til ham. Hans mange venner i hovedstaden ser ham med sorg forlade dem, men lykønsker amtet, der får en mand af »den reneste, mest uplettede karakter«.

R. har, ender korrespondancen, »et mildt, behageligt ansigtsudtryk; hans gang er blevet lidt tvungen, siden han for 3 år siden i det glatte føre faldt på gaden og brækkede et ben, hvilket i flere måneder fængslede ham til sygelejet«.

Theodor August Jes Regenburg. Maleri af Niels Pedersen Mols 1890 (Frederiksborg, Pacht og Crone fot.).

Tredie afsnit

17. Flytningen til Skanderborg. Den fransk-tyske Krig.

Om aftenen den 30. marts kom den nye stiftamtmand til Skanderborg. I forvejen var der anonymt tilsendt ham fotografier af amtmandsgården og af nogle af omegnens smukke partier. Den 1. april foretoges overleveringsforretningen til R. af embedet ved borgmesteren i Skanderborg, Winge; han havde i længere tid under den forrige stiftamtmand Dahls sygdom bestyret embedet og sidst været konstitueret i det.

Den smukke amtmandsbolig i Adelgade (matr.nr. 10) indeholdt store og rummelige værelser. Der var plads til R.s omfattende bibliotek, som det dog krævede tid at få overflyttet og opstillet. R.s søster Theodora og søsterdatteren Corinna Helene Lassen, der havde boet sammen med R. i København, fulgte efter R. til Skanderborg. I folketællingen for 1880 anføres de 3 boende på 1. sal, 2 tjenestepiger i forhusets kælder og en tjenestekarl i sidehuset. Samme antal beboere har der vel været i 70'erne, efter at familien R. havde fået sig indrettet.

Omkring midten af april var R. i København for at ordne nogle ting, men den 23. sender han Krieger et længere brev om sin nye tilværelse. Arbejdet, skriver han, er ikke ringe, »men så vidt jeg hidtil kan dømmes med mine vaner ikke vanskeligt at overkomme«.

En god trøst, fortsætter han, er dog livet i naturen. Netop i byens nærhed er den smuk og tiltalende. Fra mit vindue har jeg en behagelig udsigt over haven, en lille sø [Lillesø] og en bagved denne liggende skov. Denne når man i kort tid, og den frembyder en forfriskende spadseretur. Lidt længere borte er der mange prægtige steder, men jeg har endnu ikke været meget omkring.

Her lever man, konstaterer R., mærkværdig rolig og næsten uden for den øvrige verden. Fik vi ikke aviserne, så tror jeg næsten ikke, der vilde høres om ministerkrise etc. etc. Hils venner, slutter han, især Holm [historikeren Edv. Holm, der har skrevet Danmark-Norges Historie 1720–1814] og Vedel.

Ministerkrisen endte med grev Frijs' afgang den 20. maj. Ministeriet Holstein Holsteinborg tiltrådte en uges tid senere. I dette blev Krieger justitsminister, Hall kultusminister. R. skrev den 30. til Krieger, at han for-

modede, det nok havde kostet denne nogen overvindelse at gå ind i regeringen, men han havde efter omstændighederne sikkert gjort ret heri. Om sine egne forhold bemærkede han, at han håbede i denne uge at få flytningen overstået, i næste at komme i orden, så han kunde modtage gæster.

Den 30. maj var det forøvrigt, at »Det forenede Venstre« (i Folketinget omkr. 50 medlemmer) i en programerklæring krævede Folketingsparlamentarismen gennemført. Herom drejede de følgende 2-3 årtiers opslidende forfatningskamp sig.

Med »mine vaner« skulde jeg nok kunne overkomme det »ikke ringe arbejde«, mente R. ,Vanerne' var regelmæssigt og pligtopfyldende arbejde. En amtmands hverv var dengang mere omfattende og vigtigere end nu om dage, og det er rimeligt at sige et par ord herom.

Århus og Skanderborg amter var i 1867 slået sammen til eet amt og, som nævnt, med amtmandsbolig i Skanderborg. Det omfattede de fire købstæder Århus, Skanderborg, Silkeborg og Horsens og udgjorde kirkeligt et stift. Biskoppen i Århus, på det tidspunkt G. P. Brammer (til 1881), og R. udgjorde stiftsøvrigheden. Deres indflydelse strakte sig i øvrigt ud over amtets grænser. De udgjorde direktionen for de velgørende institutioner Randers hospital og Støvringgård kloster, i hvilket priorinden og 12 konventualinder havde bolig og underhold. Desuden var der 195 ekspektantinder, der nød understøttelser.

R. overvædedes, tør man vist sige, med henvendelser fra venner og kendinge om at gøre sin indflydelse gældende. Snart gjaldt det en svigerinde til den pågældende, snart en søsterdatter, og snart var det en kollega til R.s kending, der attråede R.s »bevågenhed« for sin kvindelige slægtning. Selv professor J. N. Madvig søgte i 1881 R.s støtte for en supplikant. R. gjorde i sit svar, hvori han – for at glæde den klassiske filolog? – brugte et latinsk citat, opmærksom på, at en supplikant først og fremmest direkte eller indirekte måtte henvende sig til kongen og kaste al pudor (undseelse) over bord. »Officerer synes bedst at forstå kunsten, og jeg tilråder derfor ansøgere descendere ad frontis militaris præmia [benytte sig af de militære kredses fordele]«.

I 1855 var loven om sogneforstanderskaber (sogneråd) og amtsråd blevet vedtaget. Yderligere bestemmelser om disses myndighed blev givet i 1867–68 under Estrup som indenrigsminister. Den i 55 indførte privilegerede valgret bevarede. Den mindre halvdel af et sogneråd valgtes af samtlige til folketinget valgbare beboere, den større af den højstbeskattede femtedel af disse. Af amtsrådene valgtes den større halvdel af valgmand, udnævnte af sognerådene, den mindre af lige så mange valgmand,

bestående af de ejendomsbesiddere, der havde udredet den største afgift til amtsrepartitionsfonden. Amtmanden havde sæde og stemme og var formand i amtsrådet. – Sognefogederne udnævntes af amtmanden, der havde et vist tilsyn med sognerådene. I et brev fra juni 70 til Krieger fortæller R., at han i enkelte sogne har været nødt til at optræde helt bestemt mod sogneråd, som under den forrige amtmands sygdom havde fået den vane ikke at bryde sig stort om lov og ret.

I hver amtsrådsreds var der et skoleråd; det bestod af amtsrådets medlemmer og repræsentanter for købstæderne. Sammen med amtsskoleinspektionen bestyrede det skolefonden, som udredede alderstillæg og pensioner til lærerne og dissers enker. Amtsskoleinspektionen udgjordes af alle et amts skoleinspektioner, een for hvert provsti. Amtmand og provst, evt. med et tredje medlem, valgt af skolerådet, udgjorde skoleinspektionen. I Skanderborg skoleråds møde den 30. maj valgtes R. til formand. Der bevilgedes da understøttelser til Gedved og Røgen folkehøjskoler, medens amtsrådet havde frataget dem det sædvanlige tilskud, fordi de havde vægret sig ved at indføre eksaminer, hedder det.

Købstæderne administreredes af den kongelig udnævnte borgmester og et valgt byråd. Amtmanden havde tilsyn med købstæderne. Stiftamtmanden havde sammen med biskoppen tilsyn med den kirkelige økonomi.

Et vist overtilsyn påhvilede der amtmanden for Skanderborg m.h.t. det i Horsens beliggende tugthus.

Regenburg havde været 3-4 måneder i sit nye embede, da storpolitiske hændelser indtraf, som kunde fremkalde ønsker hos ham om ikke at leve »næsten uden for den øvrige verden«.

Ved midten af juli udbrød krigen mellem Frankrig og Preussen. Lige forud havde den fhv. borgmester i Tønder, C. A. Kiær i brev af 15. til R. fortalt, at han den 14. havde talt med Krüger, og at de var enige om, at nu burde man henvende sig til Frankrig: »Gud give vore styrelse visdom og mod, folket vilje og kraft, så vil Danmark også fange lykke«.

»En af mine første tanker, da jeg erfarede krigens udbrud«, skrev Meyer den 26. til R., »det var Dig. Hvor ofte har vi nemlig samtalen om og med vore ønsker påkaldt denne eventualitet«. Trods den danske neutralitetserklæring af 25. anså Meyer åbenbart en aktiv dansk optræden som rimelig: »Benytter Danmark ikke denne lejlighed til at skabe sig en fremtid, så fortjener det ingen fremtid«. Han opfordrede R. til at give sin mening til kende, f.eks. over for Krieger.

Det havde R. allerede gjort i et brev af 18. juli, der begynder: »Gid begivenhederne nu måtte udvikle sig til held«.

Man havde, fortsætter R., vænnet sig til den tanke, at »en krig mellem

Frankrig og Preussen også måtte være en krig mellem dette og os«. Man var derfor forberedt på en evt. okkupation og på de værnepligtiges indkaldelse. »Fra landet siger man mig, at stemningen blandt det værnepligtige mandskab er ganske anderledes end i 1864«. Ønske om krig eller begejstring fandt han dog ikke i sin nærmeste omkreds. I påkommende tilfælde – »hvis der skulde handles« – kunde han flytte sit kontor til Århus eller en anden større by. »Som De ser, endte han, kan heller ikke jeg frigøre mig for den tanke, at vi må til at tage aktiv del i, hvad der foregår. Måske har jeg uret, men det skader i al fald ikke at være forberedt og gøre sig fortrolig med forskellige eventualiteter«.

Den 23. juli var Krüger blevet arresteret, da han nægtede at levere heste til den preussiske hær (»fjenden«). Den 26. skrev Krieger til R. om at få to spørgsmål besvaret. Det ene gjaldt oplysning om en mand, der bl.a. havde henvendt sig til kongen for at få Krüger befriet. Det andet præciserede et spørgsmål, som tidligere slesvigsk departementschef, sen. amtmand på Bornholm, Emil Vedel, på Kriegers vegne stillede R., da han besøgte ham: *Hvis* vi skal slutte en alliancetraktat med Frankrig, hvad skal vi da betinge os m.h.t. Slesvig? Hvilken grænse skal vi sætte som minimum?

Den 27. svarede R., at ville man gøre noget for Krüger, burde det ske gennem Kr.s søster. R.s søster havde for øvrigt allerede skrevet til Bevtøft. Det andet spørgsmål måtte han besvare kort, da posten skulde afgå, men vilde senere komme tilbage til det. Vilde man ikke holde sig til Ejderen, burde man vistnok holde sig til Slien, men forbeholde sig senere at udskille enkelte steder, hvis der var anledning [stærk tyskhed?] dertil. Man kunde ikke tage mod Flensborg uden at give det et sydligt opland; det blev i modsat fald en pæl i kødet.

Et par dage senere (brevet er dateret) meddelte R. Krieger, at man nu havde hørt fra Bevtøft. Krüger var forberedt på et langt fangenskab – det varede til sidst i oktober. R. mente, man skulde overlade arbejdet for Krügers frigivelse til hans slægt og venner i Nordslesvig. Nordslesvigerne, skrev R., så med stor bekymring på Danmarks tilsyneladende passivitet. »Jeg trøster med, at vi nok skulle komme i virksomhed til rette tid og på rette måde; fiat! [lad det ske!]«.

Hvad jeg frem for alt ønsker, udtalte R., er, at hele Slesvig og helst landet til Elben ved fredsforhandlingerne eller rettere våbenstilstanden er besat af vore tropper. Vi må kræve hele Slesvig som gammelt dansk land; afstår vi noget, må vi kunne stille betingelser. Følelsen af, at vi må tage del i krigen, gør sig mere og mere gældende herovre, og indkaldelser vil sikkert betragtes som selvfølgelige. Den antikrigerske agitation i folke-

tingsmand Lars Bjørnbaks organ (Århus Amtstidende) havde ikke sat sig større spor hos almuen, mente R.

Inden Krieger havde fået dette brev fra R., skrev han påny til denne, den 29., for yderligere at forklare (mon ikke for at ændre?) »forudsætningen for mit spørgsmål«. Ved en evt. alliance med Frankrig er »mange [Krieger selv?] tilbøjelige til at begrænse dennes *mål* til en loyal gennemførelse af Pragerfredens artikel V«. Kan Flensborg nøjes med et sydligt opland omtrent til Glyksborg? Når alliancens mål begrænses, kan de ofre, der fordres af os, også begrænses, »så vi måske kunne holde ud«. Det vundne kan da, »*hvis alting* går godt, lettere bevares ved denne selvbe-grænsning i lykkens time«.

Den 1. aug. ankom hertugen af Cadore som fransk forhandler om en alliance mellem de to lande. Som dansk forhandler hentede man grev Frijs fra Jylland. Det endte med, at Cadore tog bort nærmest med dansk afslag på en alliance – trods den danske opinions overvejende stemning for en sådan. Både Rusland og England havde stærkt advaret mod en alliance. Omkring krigens udbrud havde den russiske gesandt sagt til P. Vedel, at intet fornuftigt menneske kunde tvivle på, at Frankrig naturligvis vilde få bank. Det tydede også krigsefterretningerne på, da de begyndte at indløbe.

Sørgeligt er det at se, som det hidtil er gået i Frankrig, skrev R. den 14. aug. til Krieger: Alligevel har jeg en sønderjydsk kulsviertro på vor sags endelige sejr.

Kort efter krigens udbrud var der i Skanderborg en sammenkomst mellem våbenbrødre fra Århus, Skanderborg og Horsens. Marseillaisen spillede, og gode ønsker for de franske våbens hurtige sejr fremsattes. Da våbenlykken blev preussernes, samledes på byrådets opfordring ind til de franske sårede og faldnes efterladte.

18. Det første Tiår

I anledning af, at en fhv. slesvigsk embedsmand, som havde fået embede i Ribe, var meget opsat på at blive forflyttet, udtaler Regenburg til Krieger: »man skal være tilfreds, hvor man er«.

Udtalelsen stemmer med det synspunkt, som en gammel ven og omgangsfælle af R., statssekretær C. Liebe, mente, R. anlagde. I nov. 70 spørger han R.: Er De virkelig tilfreds med, at De bestemte Dem til at tage herfra? Jeg kender Deres ræsonnement: »Jeg er nu engang herovre, er selv gået ind på at komme hertil, så *skal* jeg være tilfreds, og ergo *er* jeg også tilfreds«.

Liebe savnede R. overmåde meget. Han var ikke soraner, men de var jævnaldrende og har en tid samtidig været ansat i Kancelliet. I 1853–54 blev Liebe sekretær i statsrådet, men var noget før sysselsat her. Hvor- når de er fundet sammen i lysten til lange fodture i naturen, ved jeg ikke. Liebe dvæler i sine breve til Skanderborg begejstret ved mindet om disse og ved »vores bøg i Søndermarken«. I 72 hedder det i et brev: Jeg glemmer aldrig de gamle dage. Jeg har slet ingen, til hvem jeg således kan gå hen og betro mig både om det ene og det andet.

Liebe forsøgte lige så forgæves som Fr. Meyer at få R. til at gæste Kø- benhavn (bortset fra tvungne officielle lejligheder) – f.eks. ved den store kunst- og industriudstilling i byen i efteråret 72 –. R.s niece, Corinna Las- sen, så Liebes dog af og til. Hun havde jo sin moder, enke efter overpræ- sident Lassen, boende i byen.

Mere held havde R. med at få Liebe til at besøge sig i Skanderborg og her genoptage de fælles vandringer i den smukke natur. I august 72 tilbragte L. således en 8 dage i Skanderborg, og »de daglige ture til lands og til vands frydede mig og især vore spadsereture i den prægtige friske landluft«. »Den hele Silkeborg-udflugt står for mig som noget storartet«, hedder det i et senere brev.

Trods R.s fortsatte venlige indbydelser og L.s forsikring om sin store lyst til at gentage besøget gik der ti år, før L. igen var R.s gæst (aug. 82). Med hvilken glæde tænker jeg ikke tilbage på de uger, jeg var i Skander- borg, skriver han sidst i sept. »Jeg nød i fulde drag den dejlige friske landluft fra morgen til aften – jeg glædede mig så ganske særdeles ved de prægtige længere udflugter, De gjorde med mig«. Fra Himmelbjergturen skænkede R. et par nydelige træsko til Liebes kone, og han selv fik et pænt Laven-penneskaft.

Liebe havde i årene før denne rejse lidt af en del sygdom. Han døde i aug. det følgende år.

Ifølge hans ret udførlige breve til R., i hvilke han dog korrekt afholder sig fra at fortælle statsrådshemmeligheder (som i krisedagene 70), havde han ikke noget overvættes godt indtryk af de borgere i Skanderborg, der kunde tænkes at være omgangskreds for stiftamtmanden. At han heller ikke syntes om den socialistiske bevægelse, er naturligt som hans mod- vilje mod venstrepolitikere som Bjørnbak, hvem R. en tid havde at gøre med i amtsrådet. De er lykkelig, skriver L. i et brev, at De kan tage den slags ting [venstrepolitikernes optræden] med ro. En anden gang skriver han: Hvor er det fornuftigt af Dem at have vænnet folk til at lade Dem være i fred for at tale om politik!

En del flere besøg fik R. af sin tidligere kollega som departementschef

i slesvigsk ministerium, Emil Vedel. Denne var en halv snes år yngre end R.; en meget fortrolig og selskabelig forbindelse mellem de to familier var opstået. R. stod fadder til et af Vedels børn; når Vedels lå på landet ved kysten, inviteredes R. ud til en spadseretur i Dyrehaven.

Vedel var i 1866 blevet amtmand på Bornholm og har gjort sit navn kendt ved sine arkæologiske undersøgelser over Bornholms oldtid. I 71 forflyttedes han som amtmand til Sorø, »denne lille lune afkrog af verden«. Han besøgte R. adskillige gange i Skanderborg. I sommeren 86 havde han sin hustru og sine to yngste døtre med for at lade dem se den jyske natur. I sit takkebrev efter hjemkomsten skrev han: »Det er så fornøjeligt en gang imellem at samles med gamle venner, som man har levet sammen med i de unge og livlige dage og som man kender og er kendt af i alle sjælens folder«. – Vedels forsøg på at få R. til at besøge sig i Sorø og genopfriske sine Sorø-minder bar derimod ikke frugt.

Sidst på året 1870 og i 71 havde R. besøg af sin gamle skolekammerat fra Sorø, Chr. F. Monrad. Han var i 1851 ansat som lærer ved Flensborg lærde skole, afskedigedes 1864, men forblev som forstander for en privat pigeskole til 78. Han døde i Flensborg i 89 og er kendt for sit arbejde for den danske sag i såvel Flensborg som Nordslesvig. I dec. 70 takker han R. for »al god samstemning, alt samarbejde og al hjælp i årenes lange række«. Efter at håbet om Frankrigs sejr i 1870 var bristet, har han følt trang til med R. at drøfte, hvordan arbejdet for danskheden nu skulde tilrettelægges.

R.s modvilje mod at tage til København bestyrkedes nok ved kendskabet til kongens mindre venlige sindelag mod ham; kom han til København, kunde han vel dårligt undlade at søge audiens. Da Christian IX i 75 foretog en Jyllandsrejse og bl.a. var i Silkeborg, synes rejsen omhyggelig planlagt, så han ikke kom i berøring med Århus stiftamtmand. – Men ved kongens guldbryllup (maj 1892) var R. i København, og prins Christian (X) skal vistnok samme år have været gæst hos R.

Som nævnt havde historikeren C. F. Allen stærkt beklaget, at R. ved flytningen kom bort fra sine kulturelle forbindelser i København. Da Allen døde en af de sidste dage i 71, meddelte bibliotekar Chr. Bruun R., at det havde været Allens ønske, at R. skulle udgive det meget betydelige manuskript, som lå stort set trykfærdigt som fortsættelse af de udgivne bd. af »De tre nordiske Rigers Historie ...«. Trods Bruuns gentagne henvendelser afslog R. og ønskede heller ikke at have tilsyn dermed.

Sit hverv vedr. arkivudleveringen til Preussen havde R., som før nævnt, ved flytningen til Skanderborg fået overdraget til professor Fr. Jul. Larsen. Da denne allerede døde i juni 70, fik R. den tidligere fuldmægtig i sles-

visgsk ministerium, J. N. A. Madvig, søn af vor berømte klassiske filolog, til at erklære sig villig til at påtage sig hvervet. M. søgte ret naturligt råd og vejledning hos R. Sidst på året 71 rejste han til Skanderborg og afgav siden en erklæring, »der stemte med resultatet af min samtale med Dem«.

I efteråret 1873 giver Madvig over for R. luft for sine mange ærgrelser i arkivsagen. Den tidligere overpræsident i Flensborg, Rosen, var i forsommeren af den danske regering valgt til kommissær. Regeringen er, skriver Madvig, åbenbart træt og ked af sagen, og Rosen kender ikke arkiverne og har ingen alvorlig interesse for resultatet. Han er for svag til at indtage et fast standpunkt. Men jeg gad vide, hvad Rosen egentlig mener om mig, slutter Madvig: »langsom, ligegyldig, modstræbende etc.«

I en udtalelse af udenrigsministeriets direktør, P. Vedel, til gesandten i Berlin fra dec. 71 hedder det: det er vanskeligt at skaffe de fornødne oplysninger om arkiverne: Regensburg er den eneste, der kendte noget her-til, men han er i Jylland, og dernæst er han vist snarere tilbøjelig til at skabe vanskeligheder end fjerne dem i denne sag. – Wegener er som et pindsvin, der ruller sig sammen, så snart han hører tale om arkiver.

Jeg skal her ikke komme ind på enkeltheder i arkivudleveringen. Forhandlingerne endte for så vidt uden nogen særlig overenskomst. Men Preussen erklærede sidst i 73, at det ikke vilde stille flere krav om udlevering af arkivalier.

I nov. 73 havde Madvig skrevet til R., at kom der en ordning af det slesvigske spørgsmål [en opfyldelse af § 5], måtte jo hele arkivarbejdet gøres om igen.

En sådan ordning kom 50 år senere efter Nordslesvigs afståelse til Danmark. Ved de derefter følgende arkivforhandlinger skete der i hvert fald en fra et arkivalisk synspunkt mere rationel udveksling af slesvigske arkivsager.

I et længere brev til R. fra juni 74 havde arkivar i Kammerarkivet, Johan Grundtvig, søn af N. F. S. G., givet udtryk for skuffelse over, at R. ikke var blevet dansk kommissær: »Den nuværende er næsten værre end ingen, thi han er fuldstændig ler i den tyske kommissærs hånd ... bryder sig ikke om andet end at få ende på sagen«. Grundtvig håber dog at redde det vigtigste af Rentekammerarkivet og havde talt med P. Vedel herom. Men denne var, skriver Gr., betaget af stor iver for at komme Preussen imøde, som ventede han politiske resultater heraf. Ulykken er, mener Gr., at det er et rent særsyn hos praktiske regeringsmænd at træffe nogen »med blot et minimum af interesse for historie og historiske dokumenter«.

I et brev fra marts 77 udtrykker Johan Grundtvig sin skuffelse over, at datteren [formentlig Elisabeth Gr.] ikke fik Støvringgård. Han er nu

»omsider« [nov. 76] blevet medlem af Selskabet for Fædrelandets Historie, skriver han og havde god lyst til virksomt at fremme dets formål. Men det vilde kræve, at han blev sekretær i stedet for »den mere og mere ubrugelige« Plesner! – Det er næppe tænkeligt, at R. har taget notits af denne bemærkning. Plesner forblev sekretær til sin død (i 82) og efterfulgtes da af Bricka, kendt for sit store Biografisk Lexikon.

I slutningen af brevet omtaler Grundtvig planerne om en centralisation af det danske arkivvæsen og sender R. »en ærbødig hilsen« fra sin underordnede medarbejder, A. D. Jørgensen. Det faldt i dennes lod at gennemføre nævnte planer. Grundtvig søgte da sin afsked.

Har man R.s udprægede historiske sans i tanke, forstår man, at han med interesse fulgte med i, hvad der i hans amt forekom af fortidsfund eller historiske minder. Han blev underrettet om møntfund og rådspurgt om møntindskrifter. Den 16. sept. 75 skrev ejeren af Lyngbygård, Johs. Friis, til R., at der i Borum Eshøj (Framlev hrd.) ved prof. Engelhardts udgravning var fundet endnu en egekiste; den vilde blive åbnet den følgende dag kl. 12. Han indbød R. med familie til at overvære åbningen og bagefter spise middag hos ham. Det nævnte fund er blandt Nationalmuseets største skatte fra den ældre bronzealder.

Skønt det er et par år senere end dette kapitels overskrift, vil jeg nævne, at R. i 1883 må have fået sagfører H. C. Arent i Skanderborg til af sine store oldtidssamlinger (de skænkedes efter hans død til byen) at overlade ham en stor flintkile til Nationalmuseet. R.s søsterdatter leverede den selv til inspektør Chr. Herbst. I dennes takkeskrivelse til R. nævner han, at han selv ligesom R. er blevet »en komplet indsidder«.

Af historiske hændelser, der knytter sig til Skanderborg, er det naturligt, at Regenburg navnlig har hæftet sig ved Niels Ebbesens død her 2. nov. 1340 i kampen mod tyskerne, der sad inde med slottet. I foråret 40 havde væbner N. E. ved et natligt overfald i Randers dræbt grev Gerhard den Store af Holsten, der med sin hær var rykket ind i Jylland for at slå al modstand mod holstenerne ned. I holstensk (slesvig-holstensk) historiskrivning stemples drabet på grev Gert som et »snigmord«, medens f.eks. grev Henrik af Schwerins efter dansk opfattelse »svigefulde overfald« 1223 på Lyø på Valdemar Sejr prises som »et forvovent overfald«.

I december 1870 indeholdt »Skanderborg Avis« en opfordring fra 15 underskrivere, deriblandt borgmester Winge og Regenburg, til at rejse et mindesmærke for Niels Ebbesen og hans kampfæller. Allen lykønskede i febr. 71 R. til, at han havde fået denne sag sat i gang. Nu var man dog, skrev han, ikke længere bange for at »irritere fjenden«, medens man for 30 år siden med heftighed havde bekæmpet en sådan plan.

Herligt, at sagen »finder indgang«, havde Allen også skrevet. Men det var dog så som så. På en henvendelse fra R. svarede »Dagbladets« redaktør, C. St. A. Bille, i april 71 med, at han ikke fandt øjeblikket heldigt for indsamlingen, skønt han ikke var bange for at vedkende sig sine følelser mod Tyskland. Men havde den brave mand fra Nørreriis i så mange hundrede år ventet på sit mindesmærke, så lad der gå et år eller to endnu.

Der gik adskillige flere år, før indsamlingskomiteen, der nu foruden til amtets beboere rettede sin henvendelse om bidrag til alle danske mænd og kvinder, kunde tænke på at få sin plan iværksat. Hvad bliver det til med mindesmærket for Niels Ebbesen, spurgte en indsender i avisen i nov. 74. I sommeren 76 var der dog indsamlet ca. 3700 kr., og komiteen vedtog, at mindstøtten skulde rejses tæt nord for byen på en lille høj, der tilhørte kancelliråd Bagger.

Om morgenen søndag den 28. april 1878 blev mindesmærket rejst »i al stilhed«. Var det for at undgå demonstrationer af enhver art, spørger man sig selv. Mindesmærket var et ca. 5 alen højt granitkors på et granitfodstykke. På en blanksleben plade stod med forgyldte bogstaver: Til minde om Niels Ebbesen og hans fæller. Korset var udført i Sverrig med Valdemarskorset (1361) uden for Visby mure som forbillede.

Medens indsamlingen stod på (slutsummen blev godt 4300 kr.), dannes der i Randers (76) en komité for også her at mindes Niels Ebbesen. Det var dog i Randers, grev Gert havde måttet af med livet. Resultatet blev, at man i Randers i 1882 kunde afsløre en statue af Niels Ebbesen, rejst foran rådhuset.

Da man i København højtideligholdt Universitetets 400-års jubilæum den 1. juni 1879, afholdt man i Århus et festmåltid i anledningen. Fra Skanderborg deltog en halv snes stykker. Regenburg og biskop Brammer var til stede som æresgæster. Allerede i marts havde R. fået en skrivelse »på embeds vegne« fra professor Edv. Holm, nemlig udnævnelsen til æresdoktor (dr. phil.). Holm takkede samtidig for al venlighed i de svundne år.

Som embedsmand havde Regenburg at udføre regeringens ordrer. Men efter den reviderede grundlovs vedtagelse i 1866 kom de skiftende ministerier til at have deres grundlag i landstingsflertallet. Da Det forenede Venstre dannedes i 1870, krævede det, som nævnt, at regeringen skulde udgå fra folketingets flertal. Modsætningen tilspidsedes stærkt, da den handlekraftige godsejer J. Estrup i 1875 dannede ministerium – og beholdt magten gennem hele 20 år!

I Århus og Skanderborg amter var på landet venstre-synspunkterne

helt overvejende, også de mere radikale og materielle, som politikere som Lars Bjørnbak (d. 1878) og Geert Winther repræsenterede. Den socialistiske bevægelse var i begyndelsen af 70'erne svag, men den satte dog også i Skanderborg sine spor.

Højre havde navnlig sin tilslutning i byerne. I Skanderborg var borgmester Winge udpræget konservativ, medens prokurator Weng repræsenterede de modsatte synspunkter; han havde også en tid været medlem af »Internationale«. I byens avis vrimler det med polemiske indlæg fra de to herrer. Vi ved jo alle, skriver f.eks. Winge jan. 73, der havde forsøgt at hindre Wengs valg til byrådet, at Weng nærer den lille ærgerrighed at ville regere byen, og at adskillige villig tjener denne. Få dage senere forklarer Winge, hvorfor Weng ikke er nogen mand for ham: Han har nemlig opfostret og støttet socialismen her i byen, derfor er han socialisternes mand. Når man ikke kan komme en modstander til livs, replicerer Weng, behøver man blot at stemple ham som socialist. – Man ser, at polemikken hører en fjern fortid til.

I sept. 1872 afholdtes der folketingsvalg. I Skanderborgkredsen var opstillet tre kandidater, hvoraf den ene trak sig tilbage før den skriftlige afstemning. De to andre var bjørnbakkeren Sofus v. Haven og gårdejer Niels Jensen Toustrup (Dallerup s., Gern hrd.). Den sidste sejrede med knap 100 stemmers flertal; han genvalgte ved kåring i april 76. I 1877 var han blandt den moderate del af Venstre, der efter Estrups første provisoriske finanslov (i april) i efteråret fik gennemført en af begge ting vedtaget finanslov. Hans stilling affødte voldsom kritik fra Weng og ligeledes fra »Skanderborg Amts Avis«, der grundlagdes i 1876 og som redaktør fik Oluf H. Jørgensen, der havde været medarbejder ved Bergs »Morgenbladet«. I dec. 78 anbefalede Jørgensen at vælge en dygtig og uforfærdet venstremand og ikke Jensen Toustrup, der stedse havde været blandt de moderate. Ved valget i jan. 77 anbefalede Weng modkandidaten, gårdmand Jens Sørensen, Vitved Overgård (Hjelmslev hrd.): ingen oprigtig venstremand kunde have tillid til Jensen, der havde svigtet flere gange! – Resultatet blev, at Sørensen valgtes med 1103 st. mod Jensens 750. I Skanderborg fik Jensen kun 16 st. (Højre har vel ikke stemt), Sørensen 112.

I den navnlig efter 75 skærpede modsætning mellem regering og Venstre kan det have været vanskeligt nok for Regenburg at bevare en upartiskhed og uafhængighed i en sådan grad, som embedsstillingen krævede eller tillod.

I aug. 76 skrev justitsministeren i Estrups regering, J. Nellesmann, til R. for at få nærmere besked om en undersøgelse, der var indledt mod

folketingsmand, skolelærer Albrecht Hviid, Odder (valgt i Esbjerg). Denne skulde have underskrevet en indbydelse til et politisk møde med nogle mænds navne uden at have indhentet deres tilladelse. »Samme hr. Hviid, bemærkede Nellesmann, skal ... være en af de værste figurer i det forenede Venstre, og der er overhovedet ingen grund til at skåne ham«.

Sagen om Hviids »selvlavede underskrifter« døde, så vidt ses, hen. Men i 77 måtte Hviid af med bøde og blev irettesat for sit »utilbørlige forhold mod sine foresatte«, formentlig skolekommissionen.

Efter udstedelsen af Estrups første provisoriske finanslov (1/4 77 – 31/3 78) afholdtes der i Skanderborg den 20. april et møde om en tillidsadresse til Estrup. Blandt indbyderne hertil var en stedsøn af R.s søster, Helene, cand. jur. Em. Lassen. R. havde, så vidt skønnes, væsentlig bekostet hans uddannelse, og i 1871 var han blevet fuldmægtig ved Århus Stiftamt. R. selv har næppe haft noget med mødet at gøre. Adressen skal have fået 53 underskrifter i Skanderborg og 10 fra landmænd i omegnen. »Jyllandsposten«, der opgiver disse tal, bemærker, at Skanderborg også fra gammel tid er berømt som meget venstresindet.

Medens Jensen-Toustrup på sine vælgermøder manede til besindighed og anbefalede at betale skatterne, dog under protest, nedlagde Weng en skatteprotest (9/8) til fogedprotokollen. For så vidt uden resultat – men med den følge for ham selv, at man fratog ham hans indbringende klas-selotterikollektion. Den gaves til amtsfuldmægtig W. Schibler. – På de mange vælgermøder i den følgende tid bliver Jensen-Toustrup og i det hele Det forhandlende Venstre skarpt og uafladeligt angrebet af Weng, der stundom hyldes med stormende bifald. At Jensen-Toustrup faldt ved rigsdagsvalget i 79 som adskillige andre moderate, er ovenfor nævnt.

Fratagelsen af klasselotterikollektionen har nok ramt Weng økonomisk hårdt. I byens skatteligning for 78 anføres han som nr. 3 med 6500 kr.s indtægt. Den største, 11.200 kr. har købmand N. Christensen, R. har som nr. 2 9200, Winge som den fjerde 6200 og fuldmægtig Schibler 2100, redaktør Jørgensen 2000 kr. og amtsfuldmægtig Lassen 1400.

I 1880 fik Weng imidlertid ved Bergs mellemkomst overdraget en kollektion. Han bringer da Berg »min og mines bedste og hjerteligste tak for alt, hvad De i denne sag har gjort for mig«. Mon Berg på Wengs vegne har lovet at dæmpe sin opposition mod regeringen? Det gjorde han i hvert fald i den følgende tid. Men sin hadefulde stilling til Jensen-Toustrup bevarede han. I 1881 beder han Berg søge at hindre, at J.-T. bliver valgt i Nyborg. Det blev J.-T. dog; han blev kendt som et fremtrædende medlem af Det forhandlende Venstre.

Da Schibler døde i 1885, beder Weng Berg gøre sin indflydelse gælden-

de, så han igen som før kunde blive enekollektør for klasselotteriet her i byen: »De svigter sikkert ikke en gammel ven eller et givet løfte, fordi De måske finder, at jeg til enkelte tider ikke står, hvor De mener, jeg burde stå. En trofast mand mod Venstres sag vil De altid finde« i mig.

Efter udstedelsen af den 1. provisoriske finanslov var der en række højskoler, der – som protest – undlod at søge den ministerielle understøttelse, der ellers blev dem til del. Det var således tilfældet med pige-højskolen i Åle (Vrads hrd.), for hvilken lærer A. J. Dahl var forstander. Han holdt det år 6 møder i valgkredsen, men skal derefter have afholdt sig fra denne politiske virksomhed.

Virksomheden som forstander og som lærer har nok været Dahl en hård belastning, selv om han holdt hjælpelærer. På Skanderborg skole-rådsmøde 26. febr. 79 drøftedes der en ansøgning fra ham om afsked med pension. Det vilde Regenburg ikke være med til at give ham, da hans virksomhed ved højskolen viste, at han i enhver henseende var kvalificeret til at lede en skole. Skolerådet vedtog ikke at anbefale Dahls afskedsansøgning. 4 medlemmer mente dog, at der var grund til, at han holdt hjælpelærer.

I en erklæring fra Dahl om den ministerielle irettesættelse, han havde fået, siges, R. skulde have forstået, at han, Dahl, skiftede hjælpelærer flere gange om året. Men han havde, skrev han, haft sin sidste hjælpelærer i 4½ år. Provst Jensen, der havde arvet sagen fra sin forgænger, hævdede, at R. kun i almindelighed havde beklaget, hvis skoler skiftede hjælpelærer 3-4 gange om året, og for resten fandtes der i skoledirektionens betænkning om sagen ikke eet ord om idelig skiften af hjælpelærer.

Af avertissementer i Skanderborg Amts Avis fremgår, at såvel R.s søster som søsterdatter har været med i komiteer med vælgørende (eller kulturelt) formål. R. selv nævnes hyppigt ved festlige lejligheder (skyttelaugets fugleskydning f.eks.), men hans nærværelse omtales også ved et missionsmøde i slotskirken (1877), hvor den kendte missionær H. P. Børresen (Santalistanmissionen) talte. Fra deltagelsen i politiske møder har R. sikkert konsekvent holdt sig borte.

Skanderborg gæstedes både af rejsende teaterselskaber og af dygtige oplæsere, for ikke at nævne tryllekunstnerne. Hvad R.s familie har fået ud af disse besøg ses ikke.

De selskabelige pligter, som stiftamtmandsembedet formodentlig pålagde R., skønnes han tilbørligt at have opfyldt. Provst Sørensen, der først kom til Skanderborg i begyndelsen af 1885, fortæller i mindeskriftet fra 1915 (100-året for R.s fødsel) om de fornøjelige middage i amtsgården efter amtsrådsmøderne, hvor R. ofte holdt tale med et historisk islæt.

Han omtaler ligeledes de store nytårsselskaber på nytårsdags aften, og at der hver søndag i året var åbent hus for amtets embedsmænd m.fl. R. opholdt sig som regel efter middagen hos damerne, da han ikke godt tålte røg – derved undgik han også at indblandes i politiske diskussioner. I betragtning af denne selskabelighed var det heldigt, at søsteren Theodora var en praktisk natur. Den anden søster, Helene Lassen, Corinnas moder, var ofte i længere tid gæst i amtsgården. Hun døde før R. – i juni 94.

I mange tilfælde, hvor folk henvendte sig skriftligt til amtmanden med deres ‚sager‘, ses, at han har opfordret dem til at komme personligt til ham i amtmandsgården, så de kunde få løst problemet ved mundtlig forhandling. Selvsagt kunde han også i nogle tilfælde give de pågældende en skarp og bestemt afvisning. Endnu en gang skriver han f.eks. i okt. 70 til en landinspektør, vil jeg besvare Deres private henvendelse, »skønt det naturligvis mangler mig på tid til at fortsætte den, især da Deres breve desværre giver anledning til så mange berigtigelser, at der kunde udkræves mange ark for at få disse alle anbragt ...«. I et brev fra 79 til kammeråd Esmann i Århus bemærker han i anledning af en konflikt mellem amts- og byråd om et lokale i rådhusbygningen, hvor R. føler sig forpligtet til at hævde amtsrådets ret: »Ved hensynsløs og vilkårlig fremgangsmåde fremkalder man ved denne lejlighed som ved andre kun bestemt modstand«. – Jeg tilføjer, at sagen endtes i fordragelighed.

19. Biskop Martensens angreb i sine erindringer (1883) på sprogordningen.

I brev til Regensburg af 8. marts 1883 omtaler Fr. Meyer Georg Brandes' og dr. V. Pingels (studentersamfundets første formand) »propaganda for tyskeriet« (M.s ord). Stikordet her er, skriver han, at vi i tiden før 1864 har øvet uret mod Tyskland. M.s søn, Carl, der året før var blevet juridisk kandidat, havde nu opfordret en rigsdagsmand til i Studenterforeningen at tale om den slesvigske sag. Til vedkommendes (og andres) orientering ønskede M. at få et par eksemplarer sendt fra R. af »Schleswische Beleuchtung ...« (se s. 69).

Omkring et halvår senere skete der på ny henvendelse til R. om lån af nævnte modskrift. Det skyldtes, at den, også i Tyskland højt ansete danske teolog, biskop H. L. Martensen, i 2. afdeling af sine erindringer, som udkom i efteråret 83, i kapitlet »Bispestolen i Slesvig« fældede en hård dom over Regensburgs (og Tillisch') sprogreskripter.

Mange steder i Angel, skriver M., havde såvel kirke- som skolesprog været tysk siden reformationen, skønt folkesproget var dansk. Hvor soleklar end den sætning er, at hvor folkesproget er dansk, bør kirkesproget også være det, så passede den dog ikke til virkeligheden. Det danske folkesprog var nemlig ved mangel på pleje blevet »råt, fattigt og udannet«. Udtryk for højere åndelige forestillinger havde man kun på tysk (Luthers bibel, tysk salmebog, tysk katekisme). Tysk var blevet det hellige sprog.

Man kunde, mener M., have begyndt med at indføre dansk i skolen, dog med behørig begrænsning og med hensyntagen til tysk, så menighederne blev bekendt med den danske bibel og danske salmer. Så vilde det vise sig, om de også fik lyst til dansk gudstjeneste. Men en tvangsforanstaltning var uforvarlig. De danske præster i det blandede distrikt blev af befolkningen opfattede som politiske partimænd, og deres stilling som sjælesørgere blev rokket!

Skønt M. ikke tror, at sprogordningen var årsag til Slesvigs tab, havde det, mente han, dog været en trøst, om vi havde gjort det rette og retfærdige. Så havde vi også med større berettigelse kunnet klage over »al den mishandling og uretfærdighed, der udvises mod det danske sprog i Slesvig«.

Da M. udgav nævnte 2. afd. af sine erindringer, talte han, som han skrev, »fra gravens rand«. Han (født 1808) var da sygelig, men beklædte lige til sin død (3. febr. 84) embedet som Sjællands biskop.

Offentliggørelsen af M.s hårde dom om sprogordningen måtte virke højst ubehagelig på de mange præster, der i tidsrummet 1850–64 havde arbejdet under den, og som nu – fordrevne eller afskedigede – havde fået nye embeder rundt om i Danmark. Hertil kom, at det kunde ventes, at Martensens erindringer blev oversat til tysk og således vilde bidrage til at styrke opfattelsen af, at der i sin tid var begået stor uret mod tysk nationalitet.

Den 21. okt. 83, samme dag, som han havde læst M.s kapitel om »bipestolen i Slesvig«, skrev provst W. Hjort i Nyborg til Regensburg. Han spurgte, om denne selv vilde svare M., eller om han i modsat fald havde noget imod, at Hjort gjorde det. I dette tilfælde udbad han sig forskellige oplysninger. Som venteligt, ønskede R. ikke at deltage i polemik, men han sendte Hjort et eksemplar af »Schleswigsche Beleuchtung ...«. Hjort havde fra 1859 været præst i Lyksborg (det blandede distrikt) og i 1863–64 ved St. Michaelis kirke i Slesvig. Fra 1866–70 var han residerende kapellan i Asminderød, Grønholt-Fredensborg, før han i 70 blev præst i Nyborg.

I begyndelsen af november kunde Hjort udsende sit halvt hundrede si-

der store modskrift mod M.: »Biskop Martensen og de danske sprogreskripter i Slesvig. En protest« – »en bestemt og alvorlig protest« mod M.s dom, men i formen selvsagt meget ærbødig over for biskoppen.

Denne indlod sig imidlertid ikke på nogen drøftelse af sagen. Der fremkom dog i »Berlingske« en udtalelse, der vistnok skyldes M.s svigersøn Florian Larsen. M., hed det her, betragtede alene sagen fra et kirkeligt synspunkt, og vedblev man derfor imod ham at gentage nationalpolitiske betragtninger, kunde der ikke ventes en yderligere debat fra hans side.

Til trods herfor fremkom Hjort med et par nye artikler i »Nationaltidende«, da »Berlingske« ikke vilde optage dem. Hjort angreb nu særlig M.s generelle udtalelse om, at tysk havde været kirke- og skolesprog i Mellemslesvig fra reformationstiden – og vilde, at M. i hvert fald skulde rette denne fejlagtige historiske oplysning i den evt. tyske udgave af hans erindringer.

Hos R. vilde Hjort have at vide, om man kunde være absolut vis på, at Allens og P. Hjorts oplysninger om kirke- og skolesproget i Mellemslesvig siden reformationen var korrekte. R. gik vistnok ikke nærmere ind på dette spørgsmål. Men i nogle optegnelser af ham hedder det, at M.s påstand er »en fejltagelse og vidner ikke om den grundighed, der kunde ventes i al fald i betragtning af den beskyldning for overfladiskhed, han udslynger mod andre«.

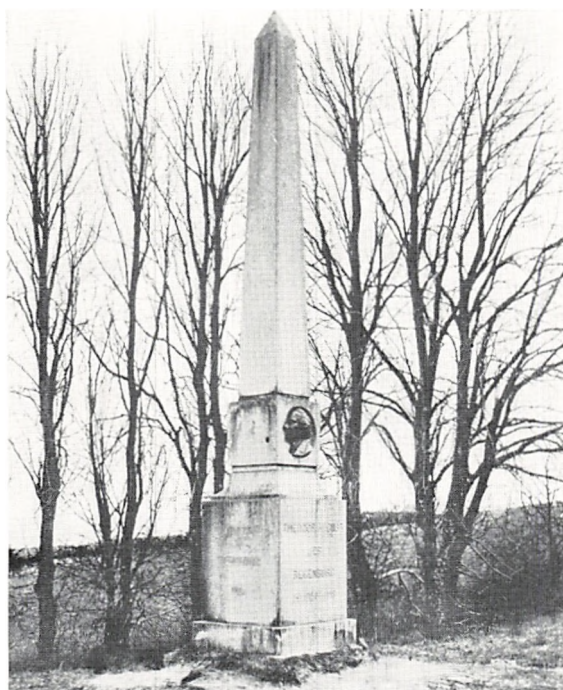
Forskellige af R.s andre optegnelser om striden vidner om ikke ringe bitterhed i anledning af M.s dom. Således skriver han, at for M. er generalsuperintendent Nielsen – han var i slægt med M. – »vistnok en større autoritet end danske embedsbrødre«, og Nielsen havde forsikret, at var kirkebønnen for kongen blevet genindført, vilde menigheden have forladt kirken før eller under gudstjenesten. Politik og ikke kirkelig interesse var afgørende for kirkebesøget!

Over for M.s udtalelse om at overlade befolkningen selv afgørelsen bemærker R., at det »vilde have været en tom komedie«. For beboerne i Mellemslesvig var det blevet en vane ikke at bruge deres danske modersmål til andet end indbyrdes samkvem.

I et brev fra slutningen af okt. til den varmt sønderjysk interesserede pastor Mørk Hansen i Vonsild (tidl. Felsted) havde Hjort omtalt den pjece, han vilde udgive. Mørk Hansen foreslog da, at tidligere præster i Slesvig rettede en fælles henvendelse til M. Der holdtes så den 30. nov. et møde i Odense af tidligere slesvigske præster, og der vedtoges et af Hjort forfattet udkast til en fælles henvendelse til M. Den fik senere mellem 56 og 60 underskrifter af præster, der havde været ansat i Slesvig, mange af dem i det blandede distrikt.

Adelgade i Skanderborg med amtmandsboligen (Det kongelige Bibliotek fot.).

Mindesmærket for Th. Aug. Jes Regenburg på Skamlingsbanken (Det kongelige Bibliotek fot.).

I henvendelsen udtrykkes sorg over M.s udtalelser om sprogsagen, og de nedlægger bestemt indsigelse mod rigtigheden af disse. Da M. kun har kendskab til forholdene på afstand, burde han have været varsom med at fælde en så decideret dom over den danske regering og hans egne embedsbrødre. Så meget mere burde han have været det, da han nød så stor anseelse i udlandet, navnlig i Tyskland, hvorfor hans dom »let kunde styrke de nuværende magthavere til at fremture i deres uretfærdige undertrykkelse af det danske modersmål i Slesvig«.

Kunde M. ikke i en evt. tysk udgave af Erindringerne suspendere sin dom over sprogsagen, henstillede det indtrængende til ham i et evt. nyt oplag at modificere sin anskuelse og i hvert fald indrømme, »at det historiske grundlag, hvorpå De har støttet Deres dom, ikke er tilstrækkelig nøjagtigt«.

Til slut gav underskriverne udtryk for deres dybe højagtelse for biskoppen og deres store anerkendelse af hans virksomhed i videnskabens og kirkens tjeneste. De håbede, han vilde være overbevist om, »at ene og alene kærlighed til sandheden og til vort fædreland« lå bag henvendelsen til ham.

Trods adressens så ærbødige form og til trods for de mange fremtrædende gejstlige underskrivere sendte M. ved sin amanuensis, Florian Larsen, den 15. dec. adressen, der var afsendt den 13., tilbage til Mørk Hansen. Biskoppen fandt sig ikke foranlediget til, hed det, at indlade sig i nogen diskussion med dhrr. om de pågældende udtalelser, der var fremkomne efter nøje overvejelse.

Der var en mand, hvis indstilling til spørgsmålet begge parter i striden så hen til – med forventning eller ængstelse. Det var den sønderjyskfødte historiker A. D. Jørgensen, i dec. 82 udnævnt til gehejmarkivar (sml. s. 103). Han havde for øvrigt i sin videnskabelige løbebane fået kraftig understøttelse af Regensburg.

Den 1. dec. ytrede Hjort over for Mørk Hansen frygt for, at M. på en eller anden vis kunde få A. D. Jørgensen til at fremsætte en udtalelse, som kunde benyttes imod os, skønt han åbenbart aldrig kan være enig med M. Han ønskede derfor, at Mørk Hansen *snarest* skrev til Jørgensen.

Det må han have gjort samme dag, for den 3. sendte Jørgensen Mørk Hansen et længere svar på hans forespørgsler. Han havde ikke deltaget i striden om M.s bog, havde det heller ikke i sinde, men noget løfte om ikke at gøre det vilde han ikke afgive. At M. havde tiet til Tysklands uret imod os, havde han dadlet skarpt. I fjor vinter havde han ganske vist været sammen med M., og de havde vekslet nogle få ord om sprogsagen, »men han havde tilvisse ingen grund til at tro, at jeg var enig med ham i det væsentlige«.

Hjorts indlæg havde glædet ham meget, fordi det igen stadfæstede for ham, »at hvad der er gjort, er gjort i en god mening og i god tro. At det derfor også var vel gjort, har hidtil intet kunnet overbevise mig om ...«. At anse sprogordningen for en uret øvet af os mod tyskerne, er fuldstændig misforstået. Den var et forsøg på at fravriste tyskheden en endnu ikke tilendebragt erobring.

Nærede Hjort ængstelse for A. D. Jørgensens stilling, håbede M. omvendt på hos denne at få støtte for sine betragtninger. Et, af fru Heiberg, fremkaldt besøg af Jørgensen hos M. gav imidlertid ikke for denne noget tilfredsstillende resultat.

Dagen før adressen leveredes til Martensen havde Hjort sendt R. den og bemærket, at det sikkert vilde interessere denne at se, »hvem der er med af Deres gamle linietropper i de blandede distrikter«. Der var i alt 31.

Omkring midten af febr. sendte Hjort R. den lånte bog (»Schleswigsche Beleuchtung ...«) tilbage, da det nu måtte antages, at debatten om den slesvigske sprogsag var afsluttet. »Den bedste del af folket« havde været på »den rette side« i striden, mente han. Og særlig havde det glædet ham under et Københavns-ophold i begyndelsen af måneden at tale med kronprinsen. »Han har meget gode og sunde anskuelser om denne sag, og jeg fik lejlighed til med Slesvigs kort foran os at gennemgå hele sprogdistriktet«. En udførligere omtale heraf giver Hjort i et brev af 11. febr. til Mørk Hansen.

Skønt det er uden direkte forbindelse med den nu omtalte debat, vil jeg her nævne, at Mørk Hansen fra et møde den 1. sept. meddelte R., at det er ham overdraget at bringe »vor gamle departementschef en ærbødig hilsen med inderlig tak for alt, hvad De i de lykkelige fredsår har været for Sønderjyllands tro befolkning og dets loyale embedsmænd«.

I 1893 skriver Mørk Hansen til R. – efter en forespørgsel fra denne – at han gerne vil foreslå ham som aktionær i Skamlingsbanke-selskabet, i hvis bestyrelse Mørk Hansen sad. Såvel R. som Mørk Hansen fik efter deres død – de døde samme år – mindsten rejste på Skamling. Til mindstøtten for R. (afsløret 1898) tog hans gamle kollega, amtmand Emil Vedel, initiativet.

20. Fra provisorietiden.

Striden mellem Estrups regering og oppositionen havde i 1881 ført til to opløsningsvalg; de styrkede begge det ganske vist i forskellige grupper delte Venstre. Ved det ordinære folketingsvalg i 1884 reduceredes Høj-

res gruppe til 19; det mere radikale Venstre fik 46, de moderate 23. I København valgtes for første gang to socialdemokrater, P. Holm og C. Hørdum. Den sidste var forretningsfører for bladet »Socialdemokraten« og udfoldede stor virksomhed for den socialistiske presse. I Århus grundlagde typografen Harald Jensen i 1884 det socialdemokratiske blad med titlen »Demokraten«.

Trods Venstres store valgsejr var Estrup ikke sindet at gå. I sept. 84 udnævntes J. Bahnson, kendt som en dygtig og veltalende agitator for Københavns landbefæstning, til krigsminister.

Rigsdagssamlingen 1884–85 resulterede i, at folke- og landsting vedtog hver sin form for finansloven. Efter rigsdagens hjemsendelse den 1. april 85 udstedtes en provisorisk finanslov for 85–86. Den gav regeringen bemyndigelse til at opkræve de bestående skatter og afgifter og foreløbig at afholde de udgifter, som var nødvendige til statsstyrelsens førelse. Den var således anderledes vidtgående end dens forgænger, den provisoriske finanslov fra 77.

Allerede under forhandlingerne i folketinget var der faldet stærke, næsten revolutionære udtalelser. Hørdum havde talt om »bajonetterne, der kunne komme til at vende den anden vej«. Forbitrelsen over den provisoriske finanslov gav sig somren igennem udtryk på de talrige valg møder og i avisernes skrivelser.

I begyndelsen af maj udstedte regeringen en foreløbig lov om forholdsregler mod misbrug af den uindskrænkede adgang til at anskaffe sig våben og øve sig i våbenbrug. Den 27. okt. oprettedes ved lov et militært gendarmerikorps (Estrups blå gendarmere), og en senere bekendtgørelse gav regler for dets samvirken med de civile myndigheder. Ligeledes den 27. okt. kom en lov om overordentlige polititudgifter. Det hedder i denne, at de særlige forhold for tiden stiller større krav til politiet end sædvanligt. Men det er ubilligt at pålægge kommunerne udgifter i den anledning. Justitsministeriet vil derfor på statskassens regning afholde udgifterne til særlige politiforanstaltninger til opretholdelse af den offentlige orden.

Endelig erklærede en foreløbig lov af 2. nov., at det var nødvendigt at supplere straffeloven med bestemmelser til værn for den offentlige ro og orden. I § 3 hed det, at den, som i tale eller skrift ophidser klasser eller dele af befolkningen til had og forbitrelse eller voldsgerninger mod andre klasser eller dele af den straffes med fængsel. Ligeledes skulde ifølge § 4 de, der udbredte opdigtede eller forvanskede kendsgerninger for at gøre regeringsforanstaltninger forhædte, straffes med fængsel. – Hvis § 3 stadig havde været i kraft, havde nok talrige af nutidens politiske agitatorer haft plads bag tremmerne!

Da den provisoriske finanslov (for 85–86) forelagdes i rigsdagssamlingen 85–86, forkastedes den. Rigsdagen havde på det tidspunkt ikke været inde i to måneder. Den kunde derfor ikke hjemsendes og give plads for en ny provisorisk finanslov. Estrup udvirkede så den 26. jan. 86 en kgl. resolution, der bemyndigede regeringen til foreløbig indtil videre at arholde de løbende statsudgifter. Først efter rigsdagens hjemsendelse udstedtes en ny provisorisk finanslov (for 86–87).

I en artikel i Bergs »Morgenbladet«, gengivet i »Skanderborg Amts Avis« den 29. jan., stemples den i »Ministerialtidende« for den 26. gengivne kgl. resol. som »uomtvistelig absolutisme«. Finanslovens forkastelse var gyldig; der eksisterede ingen vedtagen finanslov og heller ikke nogen provisorisk finanslov.

I samme nr. af »Sk. Amts Avis« fandtes imidlertid en meddelelse om skattenægtelserne, der fik R. til den 5. febr. at sende Nellemann en længere skrivelse. Han kalder den et par private bemærkninger i tilslutning til sine officielle indberetninger om skatteudpantningerne i Hjelslev-Gjern-Tyrsting-Vrads samt Voer-Nim herreder.

Skattenægtelserne – de angik 2. termin af de kgl. skatter for 1885 – brugtes af befolkningen som protest mod Estrups provisoriske finanslov. De antog i visse sogne et ret betydeligt omfang.

De indberetninger, som R. i sin skrivelse af 5. febr. nævner, skyldtes borgmester Thiele som herredsfoged i Hjelslev og Gjern herreder, Bøving, herredsfoged i Tyrsting og Vrads hrd., og kancelliråd Hald i Voer og Nim hrd.

Thiele fandt det i sin indberetning (af 16. jan) unødvendigt at søge militær assistance hos gendarmene. Men da sognefogederne trykkede sig meget ved udpantningerne, syntes han, det var bedst, at herredskontoret foretog disse. Han vilde dog så nødes til at tage medhjælp og få store befordringsudgifter. Kunde sådanne udgifter godtgøres ham, spurgte han, med hjemmel i den foreløbige lov af 27. okt. 85. I en skrivelse en halv snes dage senere til R. troede Thiele, at der måtte foretages udpantning hos omkr. 500 skatteydere.

Skrivelsen fra Hald handlede om hans udgifter for at overvære politiske møder og ved udpantninger.

I sin beretning nævnte Bøving, at der var et betydeligt antal skattenægtere. 5 sognefogeder havde bedt om assistance, de var bange for at foretage udpantningerne, formåede ikke at sætte sig i respekt og var uøvede i at skrive. Der vilde, mente han, blive ca. 150 skattenægtere. Han foreslog ansat en reservepolitibetjent på eet år, lønnet i henhold til

den foreløbige lov af 27. okt. – R. sendte justitsministeriet alle tre indberetninger med sin anbefaling.

Vi vender nu tilbage til Sk. Amts Avis' meddelelse. Det hedder i denne, at udpantningen for resterende statskatter forleden begyndte her i egnen. Meningen var nok, at sognefogederne selv skulde udpante, hvor nødvendig end adskillige af dem vilde. Men i forgårs (d. 27.) gik det som en løbeild fra mand til mand, at herredsfoged Thiele havde givet ordre til *foreløbigt at standse udpantningerne*. Rygtet går, at Thiele har villet afvente at se indholdet af den kgl. resolution i Ministerialtidende.

R. udbad sig, som han skriver, straks forklaring hos Thiele. Denne sagde da noget om, at den nævnte standsning af udpantningerne kun angik et enkelt sogn, »hvor sognefogeden havde været ivrig efter at begynde med udpantningen, forøvrigt et sjældent tilfælde, som havde fortjent opmuntring«. Thiele anså det imidlertid for bedre at lade udpantninger ske ved sin fuldmægtig, navnlig hvis ministeriet bevilgede ekstraordinære midler hertil.

Den virkelige grund til Thieles handling troede R. imidlertid var tvivl, om ikke grundlaget for skatternes inddrivelse var faldet bort ved lovens forkastelse i folketinget uden at være erstattet ved den kgl. res. 26. jan. R. mente at have fået Thiele overbevist om, at udpantningerne måtte gennemføres efter lovgivningen. Men en kollega fra et andet amt, der tilfældig var her, havde bestyret Thiele i hans juridiske betæneligheder. Han var endnu ikke kommet til nogen fast beslutning, hvilket i det hele ikke var let for ham.

Foruden af de juridiske var Thiele, fortsatte R., trykket af økonomiske betæneligheder. Fik han et tilskud eller tilsagn om understøttelse, vilde de, troede R., svinde meget. Udtalte ministeriet samtidig forventning om, at udpantningerne vilde blive fremmede med kraft, vilde de vistnok være hævede; R. tvivlede i øvrigt ikke om, at Thiele også uden dette vilde finde den rette vej, thi det manglede ikke på god vilje. Men en længere standsning af udpantningerne vilde have en uheldig virkning.

R. gennemgik derefter forholdene i de øvrige retskredse. For Tyrstrup-Vrads og Voer og Nim herreder var betænelighederne vistnok væsentlig af økonomisk art. Odder og Silkeborg embeder var sportellønnede og kunde derfor næppe rejse sådanne spørgsmål. Birkedommer Olrik i Hammel (Frijsenborg-Faurskov birk) havde hidtil stolet på, at den politiorden, han holdt, vilde hindre vanskeligheder.

I Hasle hrd. var forholdene gunstigere end i de omliggende jurisdiktioner. Herredsfogeden (justitsråd P. J. J. Lunn) stod i et sådant forhold til befolkningen, navnlig til sognefogederne, at alt vil gå forholdsvis let.

Mindre gode var forholdene i Ning. hrd. Det bestyredes i den ved Chr. Willemoes' afgang opståede vakance af den afgåede. Han vilde nødig begynde med tvang imod folk, som nylig havde hædret ham med den obligate gave.

Om det indførte gendarmerikorps mente R., at det vistnok havde gjort den nytte, at al tanke om faktisk modstand – hvis den tanke virkelig havde eksisteret – var opgivet. Men retsbetjentene vilde ikke gerne bruge dem ved udpantningerne. R. havde i henhold til ministeriets skrivelse forhandlet med befalingsmanden i Århus om gendarmernes patrouillering, men fremhævede vanskelighederne herved i det udstrakte amt. Retsbetjentene, føjede han til, var ikke ivrige efter at erholde gendarmere, navnlig ikke, da de ikke udelukkende kunde stilles under deres kommando.

Nellemann svarede dagen efter på R.s brev. Han fandt, skrev han, at Thiele og evt. meningsfæller gjorde sig unødige vanskeligheder med en i sig selv simpel sag. Antager man, at den provisoriske lov af 1. april 85 er ophørt at gælde ved forkastelsen 25. jan. 86, afgiver den dog fornøden hjemmel til at inddrive ved udpantning de allerede 1. okt. 85 forfaldne skatter. Iøvrigt vil der, føjede han til, om få dage komme en ny hjemmel, en ny provisorisk finanslov, så snart samlingen er sluttet. De retsbetjente, der har skrupler, kan da vente de få dage. På spørgsmålene om pengehjælp til Thiele m.m. vilde der blive givet officielt svar, hedder det.

Om den i Voer og Nim hrd. antagne reservepolitibetjent udspandt der sig mellem R. og ministeriet en længere drøftelse, der vistnok delvis berodde på misforståelser. I en skrivelse 8. febr. fra R. siges, at forholdene i nævnte herreder på grund af politiske vanskeligheder og herredsfogedens sygdom er sådanne, at det er nødvendigt at komme herredskontoret til hjælp. Han fortsætter: »Skulde jeg ved de trufne foranstaltninger have overskredet min kompetence, hvad jeg rigtignok ikke har tænkt mig, vil jeg håbe, at de findes retfærdiggjort ved forholdenes magt«. Den betragtning gik ministeriet så ind på.

Fra den kst. herredsfoged i de nævnte herreder fik R. sidst i marts et jammerråb, som han i afskrift meddelte ministeriet. Hidtil var foretaget ca. 70 udpantninger, men der resterede ca. 270. Både i febr. og marts havde der været snefog, der gjorde vejene ufarbare, og iveren efter at få dem opkastede har måske ikke været overvældende. Selv arbejdede han 10-11 timer om hverdagen, 8 om søndagen.

Af en fortegnelse, som herredsfogeden i Tyrsting-Vrads hrd. den 3. juni sendte R., fremgår, at der i sognene Åle, Tørring og Linnerup var talrige skattenægttere. Ved udpantningen i Åle den 20. febr. havde han

tilkaldt assistance fra gendarmerichefen i Horsens. Også han klagede over de ufremkommelige veje på grund af de idelige snestorme.

Sidst i juni blev de ekstraordinære udgifter, som amtets embedsmænd havde haft ved de stedfundne skattenægtelser, gjort op for at refunderes de pågældende. Nutiden vil finde dem latterligt små, men det skyldes den ødelæggelse af vort pengevæsen, som er sket i de sidste generationer. Det laveste beløb, kr. 45, fik Frijsenborg-Faurskov birk, det højeste, 714 kr., Voer og Nim hrd. Byfogden i Skanderborg og herredsfoged i Hjelmlev-Gjern hrd. fik 232 kr.

I Århus havde den socialistiske bevægelse fået ikke ringe tilslutning med talerør i dagbladet »Demokraten«. Emil Marott var i nogle af disse provisorieår (til 88) dets redaktør. Retshåndhævelsen her sorterede under byfoged Chr. Julius Thorup, og med ham var Nellemann, som det fremgår af flere sager fra 1886–87, meget utilfreds. R. var måske heller ikke helt tilfreds med sin stilling som mellemmand.

I begyndelsen af 86 var der strejke og uroligheder i Århus; der klagedes over manglende retsbeskyttelse mod »socialisternes tyranni«. Efterfølgeren på Søren Frichs maskinfabrik, civilingeniør Hakon Wied, klagede både til justitsministeriet og til stiftamtmanden.

R. svarede imidlertid, at der for ham ingen anledning var til at tage sig af Wieds klage af 12. marts, da den omhandlede arbejdsnedlæggelse hørte op den dag. Da Wied samtidig havde skrevet til justitsministeriet, måtte R. vel også have afventet dettes bestemmelse. Efter de oplysninger, han havde indhentet, mente han i øvrigt, at Wieds betragtningsmåde i hvert fald i »væsentlige punkter støtter sig på fejlagtige forudsætninger«. Men Wied kunde evt. træffe ham i amtmandsgården, hvortil Wied så også rejste.

I en skrivelse fra 30. april 86 fra Nellemann til R. hedder det, at denne har sagt, det var ønskeligt, om Thorup kunde forflyttes, »da den bedre del af befolkningen i Århus unægtelig er mindre vel stemt imod ham«. Nellemann beder R. overveje, om man ikke skulde bede Thorup søge det ledige embede i Skive.

R. må have udtalt sig herimod, for Nellemann opgav planen, men holdt over for R. fast ved tanken om, at Thorup blev forflyttet.

Den 24. juni skrev Nellemann til R. om et foredrag, som Hørdrum havde holdt i Århus, at han mente, det kunde rammes efter loven af 2. nov. 85. Har Thorup indberettet noget herom, spurgte han. Vrangvillighed fra Thorups side m.h.t. lovens overholdelse mod socialister o. l. vil jeg ikke længere finde mig i.

R. søgte straks oplysning om sagen hos Thorup. Denne meddelte, at

ved det pågældende møde havde politiassistenten og de 4 pålideligste betjente været til stede, og de havde ikke i Hørdums foredrag fundet noget, der faldt ind under den omtalte lov.

Tilfredsstillt ved disse oplysninger var R. dog ikke. Jeg tror, skrev han, straks han havde modtaget dem, at De meget misforstår stillingen. I ministeriet mener man, at De ser igennem fingre med hr. Hørdum etc., og jeg kan forstå, at denne mistanke kan opstå og næres. De er ikke tjent med selv ved en slags tværhed at give anledning dertil.

Jeg tror, fortsatte R., at De gør vel i at skride ind af Dem selv. Men ønsker De en ordre fra amtet som i enkelte andre tilfælde, skal De naturligvis få det.

Resultatet blev, at der anlagdes sag mod Hørdum. Men han frikendtes.

I juli sendte Nellemann R. et eksemplar af »Demokraten« med en artikel om Knud den Hellige. For den artikel, mente N., burde redaktøren straks være arresteret. Kan eller vil Thorup ikke gøre sin pligt, spurgte han. Hvis det er tilfældet, må han bort.

Blandt de mange pressesager, der rejstes mod Marott, skal jeg omtale den, der skyldtes en henvendelse fra den russiske gesandt, grev Carl Toll.

Efter czar Alexander II.s død 13. marts 1881, ved et nihilistisk sprængstofattentat, havde Alexander III, gift med den danske prinsesse Dagmar, besteg tronen. Der dannedes en sammensværgelse med det formål at berede ham forgængerens skæbne den 13. marts 87. Men sammensværgelsen opdagedes i tide, og forbryderne henrettedes.

I »Demokraten« 18. maj skildres begivenhederne således: »Mord: De 5 hovedpersoner i mordforsøget mod czaren den 13/3 blev i mandags myrdede af selvherskerens lejede bøddler«.

Først den 17. juli meddelte Nellemann R., at der efter Tolls anmodning var beordret sag mod Marott. Denne sag må tages med alvor, skrev han. Han bad R. oppe Thorup lidt, hvis han tog for slapt og søvnt på den. »Sker der nogen skandale i denne sag – f.eks. at Marott unddrager sig straf – vil det komme til at gå ud over Thorup og sandsynligvis medføre hans afsked. Han må ikke tro, at jeg har glemt hans optræden ved flere lejligheder, og skulde han berede regeringen vanskeligheder og ubehageligheder over for Rusland, vil vi ikke længere finde os i ham«.

Om det lykkedes R. at »oppe« Thorup, får stå hen. Han svarede R., at sagen vilde tage sin tid, og da der ingen fransk translatør fandtes i Århus, måtte han fra København have sendt en oversættelse af Tolls franske skrivelse [!]. For øvrigt troede han ikke, at Marott vilde unddrage sig en evt. straf, idet hans eksistens var alt for nær knyttet til »Demokraten«.

Ved Århus bytingsdom blev Marott idømt 20 dages fængsel, som Vi-borg overret forhøjede til een måned.

Om datidens politiske stridigheder hører vi også i et par sager, som R. har opbevaret i sit arkiv – med hensigt eller blot fordi han principielt gemte alt?

En »regeringsvenlig« landmand i Sønder Vissing skrev til R. for at meddele, at en pensioneret skolelærer dér havde tegnet sig for bidrag til riffelforeningen og i smug agiterede for denne. Det havde også en sognefoged gjort, og brevskriveren foreslog en anden. R. henlagde forslaget.

I 1892 søgte lærer Andersen, Tranbjerg, direktør i Århus landbosparekasse, en aktiv venstremand, afsked som lærer bl.a. på grund af tunghørhed. R. anbefalede, at han fik fuld pension, hvad Juel-Rysensteen opponerede imod. Det store flertal i amtsrådet fulgte R.s forslag.

En kedelig sag kom R., der var overdirektør for Horsens tugthus, ud for. I begyndelsen af 80'erne viste det sig, at der fandt store misligheder sted. Det gjaldt således tyverier af de i tugthuset for Crome og Goldschmidt forfærdigede varer. Der faldt dom i 84 mod 44 tiltalte. Justitsministeriet skrev i marts til R., at han jo var kendt med de foranstaltninger, der under fængselsdirektør Bruuns ophold ved straffeanstalten var truffet for at hæve de skete misbrug. Det indskærpede samtidig visse tidligere bestemmelser. Men, hedder det i skrivelsens slutning, det var meget ønskeligt, om stiftamtmanden så sig i stand til oftere end før at inspicere straffeanstalten. Hans rejseudgifter vilde blive godtgjorte af anstaltens kasse.

Større forandringer i R.s huslige forhold bragte årene ikke. I folketællingen 1890 opføres som i 1880 de samme 3: R., søsteren og Corinna, men jo 10 år ældre. De har, som før, 2 piger samt en karl, den samme som i 80. På en tillægsliste anføres den 30-årige kunstmaler Niels Pedersen-Mols, som R. åbenbart har taget sig af. Det blev også ham, der malede de billeder af R., som senere blev anbragt på rådhuset hhv. i Skanderborg og Århus.

Så vidt skønnes, synes Theodora R. i foråret 87 at have besøgt søsteren Conradine hos prinsesse Wilhelmine på Glyksborg. Prinsessen skriver den 19. april til Theodora: håber, at hun er lykkelig ankommen til Skanderborg og sender de varmeste ønsker »for Deres elskede broder« [f. 20/4].

Efter prinsesse Wilhelmines død (maj 91) må Conradine være taget til familien i Skanderborg. Her afgik hun »ved en blid og rolig død« den 8. nov. 93. Dødsfaldet averteres af hendes søskende. R. følte særlig trang til at takke provst Sørensen for hans godhed mod hende under hendes sidste tid. – Hun efterlod sig en efter den tid betydelig formue, næsten

100.000 kr. R. og hans to søstre (Theodora og Helene Lassen) var arvinger og overtog boet til privat skifte.

Den af R. her taknemligt omtalte provst Th. Sørensen var sidst i febr. 1885 kommet til Skanderborg fra Færøerne, hvor han havde været præst det foregående tiår og var blevet provst. Han blev bl.a. kendt som afholdssagittator og som medarbejder ved den norske præst Birger Halls »Bibelske Spor«. I sit ægteskab havde han datteren Frederikke Dorthea, kaldet Fritze, f. 1875. Hun har fortalt om ankomsten i 85 med toget til Skanderborg og om R.s modtagelse af dem: ... en gammel herre kom henimod os. Han haltede lidt og støttede sig til en solid, gul stok. Han havde en blød, grå hat, og den blå havelock hang løst over skuldrene. Vinden purrede op i hans smukke bølgede hår, da han hilste og bød os velkommen. Hans stemme var dæmpet og behagelig. Tilsidst vendte han sig til mig. Så så han mildt på mig og sagde næsten fortroligt: »Jeg er stiftamtmand Regenborg«.

Mellem den gamle herre og den unge pige, der senere blev gift med hendes faders kapellan i årene 1890–93, Johs. Bartholdy Møller, må der straks være opstået et fortroligt forhold. For Fritze forblev R. det største menneske, hun havde kendt.

21. Afsked. Hans sidste levetid i København.

Den 20. april 94 fyldte Regenborg 79 år. Den 1. maj indgav han ansøgning til kongen om at blive entlediget i nåde og med pension fra sine embeder og bestillinger. Hertil hørte også formandskabet for amtets overladvæsenskommissioner, formandskabet for valgbestyrelsen for 10. landstingskreds og direktoratet for Horsens straffeanstalt.

Vel kunde jeg, skriver R., allerede tidligere have ønsket at trække mig tilbage i et roligt privatliv, men har nødig villet ligge staten til byrde. Dette hensyn tør jeg imidlertid ikke længere lade være gældende.

Der skulde hengå næsten 3 måneder, før afskedsansøgningen bevilgedes. Det kan muligvis skyldes overvejelser om embedets nybesættelse. Hans efterfølger, Vilh. Bardenfleth, var kun stiftamtmand en uge, da han så udnævntes til kultusminister.

Den 30. maj tog R. afsked med Skanderborg amts- og skoleråd. Jeg kan ikke skilles fra Dem, udtalte han, uden at tilføje, hvor ondt det gør mig at forlade den gerning, som jeg gennem årene har fået kær, og jeg vil takke Dem for al Deres venlighed mod mig. På rådets vegne takkede grev Frijs til gengæld amtmanden dels for, at han ved sin ualmindelige

dygtighed havde gjort arbejdet let for rådets medlemmer, og dels for, at han ved sin store elskværdighed havde gjort det behageligt »selv i de tider, da vi stod skarpt mod hinanden«.

Hyldest og æresbevisninger til den afholdte, afgående stiftamtmand fulgte nu i hurtig rækkefølge. Således besluttede Skanderborg amts- og skoleråd at få R. malet af Niels Pedersen-Mols og få maleriet ophængt i amtsrådssalen. Da landboforeningen den 21. juni havde sit dyrskue med efterfølgende festmåltid, var foreningens æresmedlem, Regensburg, til stede og blev stærkt hyldet. Hvert år, sagde den pågældende taler, har R. mødt på dyrskuepladsen. Da for nogle år siden Venstre og dermed bønderne vilde være med i foreningens ledelse, gik adskillige højremænd deres vej, men amtmanden blev (Hør). Han har været trofast mod foreningen. Desværre kan vi jo ikke beholde ham.

Den 6. juli fejrede Århus amts- og byråd R. ved et festmåltid med ca. 150 personer. Festtaleren fremhævede R.s virksomhed i Slesvig, hans jævne færden, ligefremhed og elskværdighed. I sin tak sagde R., at når han undertiden havde stødt en og anden, var det sket uden hans vilje. Havde nogen stødt ham, havde han fulgt den regel snarest at glemme det. Men hvad han ikke havde glemt, var al den velvilje, som han havde mødt. Til slut mindedes han højtidsdagen, den 6. juli.

En meget smuk afskedshilsen (af 6. juli) fik R. fra Sjællands biskop, B. J. Fog, der var biskop i Århus i årene 1881–84. I samarbejdet med R. i de år havde han nydt godt af dennes »rige indsigt, Deres klare blik og varme sans for alt skønt og godt«. Men »allerede længe forud havde jeg set hen til Dem med højagtelse for Deres trofaste, udholdende, af sjælden indsigt og dygtighed prægede virken for Slesvigs genvindelse og bevaring. Gud tillod, at vort skønne håb svigtede, men i Deres stillere, mindre påagtede virksomhed som stiftamtmand udfoldede De den samme indsigtfulde dygtighed, medens De bestandig udvidede Deres åndsindhold med ny kundskabsfyldte og vandt alles hjerter ved Deres vennelighed«. Når aftenen kommer, trækker skyerne sig sammen, hedder det i brevet slutning, og sorgens skygger er også gået hen over Dem i den sidst svundne tid. Fog tænker vist her på, at R.s ene søster, Conradine, var død i 93, og Helene, enke efter overpræsident Lassen, knap en måned, før han skrev. »Gud forunde os, endte han, at natten må bringe os stille fred og en ny morgen en salig opstandelse«.

I »Århus Amtstidende«, som politikeren og historikeren Niels Neergaard, forfatteren af det store værk »Under Junigrundloven«, dengang redigerede, skrev han den 7. juni en længere sympatisk omtale af Regensburg. Jeg skal anføre en del heraf.

R.s slesvigske bestyrelse var jo gået i en anden retning end den, som det jyske demokrati og dets ledere, Tscherning, G. Winther, Lars Bjørnbak, syntes om. Derfor nærrede man ved hans udnævnelse frygt for en doktrinær ledelse af amtets sager. »Men så kom stiftamtmanden, mild og venlig, med et godt ord til alle«. Som bevis på hans jævnhed anføres, at han en gang på en af sine lange spadsereture var gået ind i en skole for at høre lidt på undervisningen. Hvor ofte han end sagde, hvem han var, fastholdt lærerinden: Nej, det skal De ikke bilde mig ind! »Men sådan var han, jævn, ligefrem og prunkløs«.

En særlig interesse har Neergaards vurdering af R.s holdning under de langvarige partikampe. Der var jo, skriver han, i R.s embedstid perioder, »hvor der næsten var had oppe mellem de forskellige partier«. Men skønt R. som embedsmand måtte udføre regeringens ordrer, »så deltog han aldrig con amore [med forkærlighed] i nogen jagt, nogen forfølgelse af nogen enkelt mand eller noget enkelt parti ... mangan bekymret og angstfuld mand har fundet sin trøst hos stiftamtmanden«.

Neergaard omtalte derpå, hvordan sognerådsmedlemmer havde udtrykt deres højagtelse og taknemlighed mod R. ved gennem en deputation at overrække ham et smukt maleri. Til amtsrådenes medlemmer havde han personlig stået i det bedste forhold og havde søgt at mægle. Stundom havde han vel givet anledning til afgørelser, »som amtsrådets Venstre langt fra kunde billige. Men han havde handlet i overbevisning om sin stillings rigtighed eller nødvendighed og ikke i noget partiøjemed«.

R. og Slesvig var, fremhævede Neergaard i artiklens slutning, uadskillelig forbundne, og ingen kunde have følt større sorg ved Slesvigs tab end han. Derpå fulgte nogle udtalelser om sprogordningens retfærdighed og om R.s position under de skiftende slesvigske ministre. Placere R. i noget bestemt politisk parti kunde Neergaard jo ikke. Men han konstaterer, at han kun havde få berøringspunkter med bondevennerne, at han stod det gamle helstatsparti politisk fjernt, men havde et personligt forhold til mange af partiets mænd [Carl Moltke, P. Hjort], og at han vel ikke tilhørte de nationalliberale, men havde »berøringspunkter« med dem.

R.s afskedsansøgning bevilgedes fra 1. aug. ved kgl. resolution af 25. juli; samtidig udnævntes han til Storkors af Dannebrog. Da han var medlem af den deputation, der fra amtet skulde rejse til København for at lykønske til kronprinsparrets sølvbryllup (den 28. juli), tog han hertil dagen før. Under Københavnsopholdet blev han syg (den sidste juli); man konstaterede, at han led af en hjertefejl. På grund af sygdommen blev R.s pensionsforhold (årlig 5.155 kr.) først ordnet i begyndelsen af sept.

Det var naturligt for R. efter sin afsked at søge tilbage til København.

Han har sikkert i god tid lejet stuelejligheden i Østerbrogade 90 af ejeren kommandørinde Olivia Rothe, der selv med familie havde 1. sal. I folketællingen 1895 anføres foruden R., søsteren og søsterdatteren en stue- og en kokkepige som stuelejlighedens beboere. Sin omfattende bogsamling havde han ved sin embedsfratrædelse skænket til Århus latinskoles bibliotek.

Den var på omkring 22.000 bd. og gik over til Statsbiblioteket ved dets oprettelse. En del af den, ca. 6000 bd. vedr. hertugdømmerne, holdes adskilt som »Den Regenburske Samling«.

Nogen bedring i R.s helbred indtrådte der i efterårets løb, hvad der synes at fremgå af breve, vekslede mellem Regensburg og provst Th. Sørensens familie i Skanderborg.

Således findes et langt brev fra ham fra den tid (okt.) til provst Sørensen. Denne havde spurgt om hans syn på A. D. Jørgensens da meget omdiskuterede foredrag (8. sept. 94 i Skibelund Krat) om »Christian VIII og den danske Sag i Nordslesvig« (sml. afhandlingen i Sønderjydske Årbøger 94). R. fremsætter i brevet en række kritiske betragtninger til Jørgensens nye, venligere vurdering af Christian VIII, men ender: »Dog nok herom; non meminisse juvat, og jeg mangler alle hjælpemidler«.

Den 30. dec. mindes R. i brev til provsten »de juleaftener, vi har tilbragt hos Dem, og som med al den venlighed, De har vist os, stå i taknemlig erindring«. Han omtaler desuden et middagsselskab dagen før, hvor bl.a. den Skanderborgske amtsforvalter, Jess Sophus R., der var en nevø af ham, var med. Han var blevet udnævnt til amtsforvalter kort før R.s afsked.

Da R. den 20. april 95 fyldte 80, var han meget svækket. Han modtog da bl.a. en hilsen fra Skanderborg amts- og skoleråd, og han fik ved en deputation overrakt en adresse af sønderjyder, og så sig i stand til at modtage gratulanterne. Under sin svaghedstilstand var det navnlig søsterdatteren Corinna, som plejede ham. Nogle gange kunde han sidde i rullestol i haven. Den 7. juni afgik han ved døden.

Kort før sin død havde han testamenteret den største del af sin kontante formue til Københavns Universitet til oprettelse af »Stiftamtmand Regenburs legat til fremme af nordisk historie«. Der skulde årligt udbetales tre portioner, den ene til studiet af sønderjydske historie.

Af den bladomtale, som blev den afdøde til del, skal anføres et længere stykke fra »Århus Stiftstidende«.

Det hedder her, at R. ved sin ledelse af amtsrådenes forhandlinger viste »en vis koldsindighed, der til tider irriterede rådets varmbloedige medlemmer; han adskilte trætter med et smil, der ikke var helt frit for

overlegenhed, men som havde en meget beroligende virkning. Undertiden, især i de senere år, kunde han lade stridighederne indenfor rådet brede sig, blot for at have den fornøjelse selv at høre på dem; han kneb da det ene øje helt til, satte en monocle for det andet, og således bevæbnet nød han med virkelig fornøjelse de dramaer, der opførtes omkring ham i anledning af en vej, lønnen til en distriktsjordemoder eller andre højvigtige begivenheder. I de betydningsfulde debatter greb han derimod altid personlig ind«. Han var ifølge sin stilling rådets leder, men især på grund af sit talent som administrator, sit praktiske syn og sin åndsfrihed.

Regenburg hyggede sig, hedder det videre i artiklen, »i den gamle staelige amtmandsbolig, der som et slags slot behersker det fredelige, smilende lille Skanderborg. Herinde i store rummelige værelser var alt indrettet som hos en gammel embedsmand i fyrreerne. Familieportrætter på væggene, gammelt porcellæn og gamle sølvsager på buede kommoder, møbler fra rococco- og empire-tiden i mængde. Stiftamtmanden selv sad gemt i en uhyre lænestol, der på alle sider var omgivet af bøger ...«.

Han var, sluttes der, »en dansk embedsmand af den nobleste og dygtigste type. Han tilhørte et embedsaristokrati, der har sin rod i fyrreerne, og ved sin lærdom, sin fornemme dannelse og sin åndsoverlegenhed var han en af de første mellem sine ligemænd«.

Regenburgs lig førtes fra København til Skanderborg. Begravelsen foregik den 15. juni på Slotskirkegården efter den kirkelige højtidelighed i Skanderup kirke. Det store ligfølge kunde ikke rummes i kirken. Det talte blandt andre grev Mogens Frijs og rigsarkivar A. D. Jørgensen, pastor Bartholdy Møller, da præst i Alling-Tulstrup (Gjern hrd.) og året før gift med Fritze, højskoleforstanderne Nørregaard og Baagø og det samlede byråd.

Provst Sørensen, der forrettede begravelsen, meddelte, at R. havde villet, at der ikke skulde holdes tale, men at der skulde bedes en bøn til Vorherre. Det ønske efterkom provsten vel ikke helt, men hvad han sagde var kortfattet, en tak til Gud for, at R. fik sans for naturens skønhed og menneskelivets mangfoldighed, at han fik styrelsens nådegave og vilkår at leve under, hvor evnerne voksede.

Men Du gjorde ham også fattig. Du tog hans livsgerning fra ham, da han stod i sin manddoms fulde kraft, og Du sænkede den dybe sorg, sorgen over det tabte danske Sønderjylland, ned over ham, den, som aldrig veg fra ham. Du ved, hvorledes han bar på den, hvordan han ikke turde, som han sagde, tænke på den, men hvordan den altid meldte sig på ny. Det var hans stille fortrøstning, at Du ikke lader et folk dø, som selv vil leve – at ret og retfærdighed omsider må komme for dagen.

Evangeliets beretning om kvinden, der mente sig hjulpen, blot hun kunde røre ved fligen af Jesu klædebon, var, sagde han, hans evangelium. Kirkens trosord og Fadervor var hans daglige bøn. Og nu, da kræfterne var svundne, længtes han efter at dø.

Fra Skanderup kirke drog det store ligfølge gennem byens hovedgade til Slotskirkegården. På gaden var overalt strøet grønt; flagene vajede på halv. Skanderborg havde taget en smuk afsked med sin gamle embedsmand.

Henvisninger

Fremstillingen bygger væsentligt på *Regenburgs* i Rigsarkivet beroende *privatarkiv*. Henvisninger hertil er som regel anset overflødige. Når breve til A. F. Krieger o.a. citeres uden kildeangivelse, findes de i de pågældende privatarkiver i Rigsarkivet. De i fremstillingen tit anførte Kriegerske dagbogsoptegnelser er hentede fra »A. F. Kriegers Dagbøger 1848–80. Udg. af Elise Koppel, Aage Friis og P. Munch. 1920–43«.

De protokoller (eller sager), hvor regerings- eller administrationsafgørelser findes, er det fundet unødigt nærmere at angive, hvis de let vil kunne findes i deres arkiver i Rigsarkivet.

Mange oplysninger om R.s amtmandstid (1870–94) stammer fra Skanderborg avis (Skanderborg amts avis), men jeg beklager ikke at have gennemset alle årgangene fuldstændigt.

1. Grev Friis' udtalelse: Det nordslesvigske Spørgsmål 1864–1879. Udg. af Aage Friis. III, 145 f. – Danske Holsten: optegnelsesbog af dragon Søren Larsen (foto-grafi i R.A.).
2. Pastor R.s børn og deres faddere: Velvillig medd. af Bjørn Fabricius. I S.A. 1936 (H. F. Petersen) nævnes 8. – Om det følg. henvises til R.s arkiv og de officielle kilder i R.A. Landsarkivet i Åbenrå har velvilligt givet mig forskellige oplysninger fra Åbenrå amtsarkiv, pk. nr. 467, vedr. fru R.s pensionsforhold.
3. En række af de her omtalte aktstykker er af nu afd. pastor H. F. Petersen trykt i S.A. 1936. – Episoden Wegener – R.: »Sorø, Klostret, Skolen, Akademiet gennem tiderne«. II (1931), s. 522.
4. Tilsyn med Kancelliets bogsaml.: D.K. 2. dpt. Brevbog 23/2 43, nr. 688–90.
5. Frederik R.s død: Dan dansk-tyske Krig 1848–50, I. s. 227.
6. Sml. min bog »Den danske Sprogordning ... i Slesvig mellem Krigene (1850–1864)«. 1923. – Wegeners og R.s brevveksling er trykt i D.M. 7.r. IV. (1943–48).
7. R.s arkiv.
8. Skifte efter frk. St. 1853 og efter St. 1855 i Landsarkivet for Sjæll. Hvidbog 1852–53, nr. 1460 og 1855–56, nr. 1799 samt Harhoffs breve til R. – St.s tjener: Ole Rasmussen Holm, for hvem R. 9/5 56 udsteder anbefaling for »troskab, orden, omhyggelighed samt pålidelighed«.
9. »Den danske Sprogordning ...«. Om R.-artiklen se foruden R.s arkiv og «samlinger» (pk. N 2) Vogel Jørgensen: Berlingske Tidende gennem to hundrede år. II, s. 22 f og Kriegers Dagbøger. I, s. 175 f.
10. »Den danske Sprogordning ...«. – R.s arkiv.
11. »Den slesvigske Stænderforsamling i 1860«. H.T. 9.r. III.
12. »Den danske Sprogordning ...«, kap. VI.

13. R.s arkiv og hans »Samlinger« i R.A. samt de citerede aviser.
14. R.s arkiv. Kriegers Dagbøger. Joseph Michaelsen: Fra min Samtid. II (1893), s. 64 ff.
15. W. Johannsens anskuelser: D.M. 8.r. I, s. 341 ff. – Dannevirke kan holdes: H. A. Bays optegnelser i R.s arkiv. – Brev fra J. Fries, Hanved, febr. 64.
16. R.s breve til grev Frijs og dennes til R. er trykt i »Det nordslesvigske Spørgsmål ...« (se 1). I–II – R.s hussalg: Landsarkivet for Sjælland. Tinglysn. ktr. 1. afd. Realregister for Nørre Kvarter. Nyt matr.nr. 32–33.
17. Se »Det nordslesvigske Spørgsmål ...«. II, hvor mange af de citerede breve er trykt.
18. En række oplysninger er taget fra Skanderborg (amts) avis. – Nellemanns skrivelse til R. i dennes arkiv. Personl. papirer. – Th. Sørensen: Nogle Erindringer om ... R. (i Stiftamtmand ... R. Et Hundreårsminde. Udg. af Stiftsbiblioteket i Århus. 1915. Ligel. i Århus Stifts Årbøger. 1915). – L. Thane: Skanderborgs Historie (1908).
19. »Martensen og Sprogreskripterne«. H.T. 9.r. VI (Hjelholt). – »Adressen til biskop H. L. Martensen af 1883«. S.Å. 1954 (Å. Svensson).
20. Justitsmin. 1.ktr. Journalsag 406–407/86. Nellemanns private skr. til R., dennes arkiv. Personl. papirer. – Skiftet efter Conradine R.: Velvillig medd. fra Landsarkivet i Viborg. – Provst Sørensen kommer til Skanderborg: Slesvigske Kvinders Julebog. 1940 (Fritze Bartholdy Møller: Stiftamtmand R.), s. 55.
21. Afsked: Ind. m. K.K. 1894, j.nr. 1003. – De citerede breve fra R. til provst Sørensen og familie er i 1961 givet mig af provstens datterdatter fru Hjortkjær. De vil ved min død blive overgivet til Rigsarkivet.

Personregister

- A. Regensburg er ikke medtaget.
- v. Ahlefeldt, Fr. Carl Heinr., fhv. direktør for den slesvigske overret 51
- Ahlmann, M., provst for Tønder provsti 27
- Nicolai, sønderjysk fører 89
- Alexander II, russisk kejser 118
- III russisk kejser 118
- Allen, C. F., historiker 26, 45, 47 f., 69, 93 f., 101, 103 f., 110
- Andersen, Jens, lærer, Tranbjerg (Ning hrd.) 119
- Andræ, C. C. G., politiker 41
- Appel, Cornelius, seminarilærer 63
- Jacob, højskoleforstander 63
- Arent, H. C., sagfører 103
- Asschenfeldt, C. C. J., provst, kst. superintendent 20
- Baagø, Christoffer, højskolemand 124
- Bagger, P. G. M., appellationsretsråd 62
- Bagger, Søren Nicolai, kancelliråd, prokurator 104
- Bahnson, J., krigsminister 113
- Bang, P. G., minister 41, 43
- Bardenfeldt, C. E., minister 19, 30, 33 ff., 40
- Vilh., minister 120
- Baudissin, Eduard, greve, til Knoop 53–56
- Berg, C., politiker 105 f., 114
- Bergsøe, A. F., statistiker 8
- Berling, Carl, avisudgiver, hofembedsmand 49
- Bernadotte, fransk general 7
- Bille, C. St. A., redaktør af »Dagbladet« 40, 80, 104
- Bille, Torben, diplomat 21 f., 65
- v. Bismarck, Otto, tysk statsmand 76, 80, 88
- Bjerrum, Anders, sprogforsker 30
- Bjørnbak, Lars, politiker 99 f., 105, 122
- Blaunfeldt, M. F., advokat 22, 29
- Blixen-Finecke, Carl Frederik, baron, politiker 41, 49–52, 54, 56, 58 f., 63, 76 ff., 80
- Bluhme, C. A., politiker 30, 33 f., 39, 41, 85 f.
- Boesen, U. S., biskop 37
- Brammer, G. P., biskop 96, 104
- Brandes, Georg, kritiker 108
- Bricka, C. F., rigsarkivar, historiker 103
- Brieger, Gustav, nederlandsk vicekonsul i Flensborg 56 f.
- Bruun, Chr., biblioteksmand 101
- Fr., chef for fængselsvæsenet 119
- Bülow, Bernhard, diplomat 47
- Børresen, H. P., missionær 107
- Bøving, Preben Theodor Emanuel, herredsfoged 114, 116
- Cadore, hertug af, fransk diplomat 99
- Carl, hertug af Glyksborg 11, 18 f.
- Carlsen, H. R., stamhusbesidder, politiker 77 f.
- Christensen, Balthazar, politiker 75 ff.
- N., købmand 106
- Christian VIII 16 f., 123
- Christian IX 59, 79–82, 85, 92, 101
- Christian (X) 101
- Christian August, hertug af Augustenborg 14, 79
- de Coninck, William, legationsråd, oversætter 75

Czarloryski, polsk fyrste 78

Dagmar, russisk kejserinde 118

Dahl, A. J., højskoleforstander 107

– Carl, stiftamtmand 95

Danner, Louise, lensgrevinde 24, 40, 49

Droysen, Johann Gustav, tysk historiker 85

Ebbesen, Niels, jysk herremand 103 f.

Engelhardt, Conrad, arkæolog 103

Esmann, J. V., kammerråd, prokurator 108

Estrup, H. F. J., historiker 13 ff.

– J. B. S., politiker 92, 96, 104 ff., 112 ff.

Eulenburg, Botho Heinrich, preussisk medlem af bestyrelseskommissionen 19 f.

Fenger, C. E., læge og politiker 56 f.

Flor, Christian, professor 31

Fog, B. J., biskop 121

Fonnesbech, C. A., politiker 77

Frederik VI 7 f., 15, 67

Frederik VII 11, 16, 23 f., 31, 34 f., 40 f., 43, 47, 49, 52, 54, 67 f., 77 ff.

Frederik (VIII) 112, 122

Freytag-Loringhoven, C., russisk generalkonsul 72 f.

Frich, Søren, fabrikant 117

Friedrich, prins af Augustenborg 79 f, 82

Friis, Johs, godsejer 103

Frijs, C. E., lensgreve, politiker 8, 86–92, 95, 99

– Mogens, lensgreve, politiker 120, 124

Gerhard (Gert), holstensk greve 103 f.

Goethe, Wolfgang, tysk digter 74

Gosch, C. C. A., attaché ved det danske gesandtskab i London 75

Graae, G. F. A., præst 60

Grundtvig, Elisabeth, datter af Johan G. 102

– Johan, arkivar 102 f.

Grundtvig, N. F. S., præst 17, 63, 102

Haffner, Wolfgang, politiker 92

Hage, Alfred, handelsmand og politiker 62 f.

Hagerup, E., præst, sprogmand 39

Hald, S. J. T., kancelliråd, herredsfoged 114

Hall, Birger, norsk præst 120

– C. C., politiker 41, 43, 45 f., 50 f., 56 ff., 60 ff., 76–79, 95

Hansen, Aleth, præst 14, 29, 47, 49, 52, 59 ff., 64–68, 81, 87 f.

– Andreas, stænderdeputeret 52 f.

– Chr., cand. theol., huslærer 72 ff.

– Hans, præst 30 f., 45 f.

– Jep, præst 20

– M. Mørk, præst 48, 53, 59, 69, 82, 87, 110 ff.

Hanssen, Nis (Bondesøn), journalist og præst 12, 31 f.

Harhoff, Conrad Johan Chr., byfoged i Ringsted 36

Hauschultz, C. L. T., fysikus i Slesvig 68, 71

v. Haven, Sofus, politiker 105

Heiberg, Johanne Louise, skuespillerinde 112

v. Heinen, oberstløjtnant 10

Heintze, J. F. E., baron 51

Henrik, greve af Schwerin 103

Herbst, Christian, arkæolog 103

Hjort, P., forfatter 31, 73, 110, 122

– W., præst 109–12

Hodges, George Lloyd, engelsk medlem af bestyrelseskommissionen 19 f.

Holm, Edvard, historiker 95, 104

– P., politiker 113

Holstein, Ludvig, lensgreve, politiker 95

v. Holstein, U. A., amtmand 71

Hviid, Albrecht, lærer, folketingsmand 106

Høpfner, Johs., regeringsråd 24

Hørdum, Chr., politiker 113, 117 f.

Ingemann, Bernh. Sev., digter 14

Jensen, Anders, provst 106
– Harald, redaktør, politiker 113
Jensen (-Toustrup), Niels, politiker,
105 f.
Johannsen, Friedrich, amtmand 21
– Gustav, politiker 88
– Joh. P. J. J., lærer 88
– Chr. G. Wilhelm, amtmand, sen.
minister 36, 80, 86
Juel, mamsell 22 f.
– Christian, jurist og politiker 52
Juel-Rysensten, N., baron 119
Jørgensen, A. D., historiker, rigsarki-
var 103, 111 f., 123 f.
– Oluf H., redaktør 105 f.

Kauffmann, Heinrich A., officer 84
Kirstein, C. L., finansembedsmand 35
Kiær, C. A., fhv. borgmester i Tønder
97
Koch, P. C., redaktør 31
Kranold, R., departementschef 35 f.,
42 f., 51, 53 ff., 58
Krieger, A. F., jurist, politiker 16,
42 f., 47, 49 ff., 62, 79–84, 92 f.,
95–99
– M. D., ansat i Danske Kancelli 23
Krüger, H. A., nordslesvigsk politiker
38, 51, 59, 76 ff., 89, 97 f.

Larsen, Erhard Florian, amanuensis
hos biskop Martensen 110 f.
– Fr. Jul., professor 86 f., 90, 101
Lassen, Corinna Helene 37, 48, 95,
100, 103, 107 f., 119, 123
– Em., amtsfuldmægtig 106
– Gustav, borgmester i Haderslev,
sen. overpræsident i Flensborg 17,
32, 36 f.
– Helena Carolina Benedicta, g. med
ovenstående, f. Regensburg 17 f.,
21 ff., 32, 36 f., 100, 106, 108,
120 f.

Lehmann, Orla, politiker 76
Lembke, Edvard, lærer, forfatter 26
Liebe, C., statssekretær 99 f.
Ludvig Filip, fransk konge 17
Lunn, P. J. J., herredsfoged 115

Lüttichau, Mathias, krigsminister 45

Madvig, J. N., filolog og politiker 96
– J. N. A., fhv. fuldmægtig i slesv.
min. 102
Manicus, C., redaktør 47
v. Manteuffel, Otto Theodor, preus-
sisk ministerpræsident 33
Maria, engelsk dronning 9
Marott, Emil, redaktør 117 ff.
Martensen, H. L., professor, biskop
21, 37, 108–12
Meyer, Carl, cand. jur. 108
– Fritz, appellationsråd, sen. højeste-
retsassessor 14, 23, 26, 29, 38, 45,
47, 57 f., 61 f., 68 ff., 75, 88, 92,
97, 100, 108
Michaelsen, Joseph, politisk skribent
76 f.

Mohrenheim, Arthur, baron, russisk
gesandt i København 91, 99
Molière, fransk komediedigter 72
Moltke, Carl, statsmand 23 f., 30,
33 ff., 37, 39 ff., 50, 55, 70 f., 79,
93, 122
– W. C. I. J., fhv. fuldmægtig i hol-
stensk ministerium 86
Monrad, Chr. F., lærer 101
– D. G., politiker, biskop 56, 58,
79 ff., 83 ff.

Muusmann, M. O., adjunkt 75
Møller, Erik Høyer, garnisonspræst
71
– Johs. Bartholdy, præst 120, 124
Mørk Hansen, M., se Hansen

Napoleon I, fransk kejser 7
– III, fransk kejser 85 f., 88
Nathanson, M. L., bladredaktør 43 ff.
Neergaard, Niels, politiker, historiker
121 f.
Nellemann, J., justitsminister 105 f.,
114, 116 ff.
Nielsen, N. J. E., slesvigsk general-
superintendent 20, 110
Nørregaard, Jens, højskoleforstander
124

- Olrik, Holger Ludvig Theodor, birkedommer 115
- Otzen, P., provst 54 ff.
- Pascal, Blaise, fransk tænker og digter 74 f.
- Paget, Augustus, engelsk gesandt i København 60
- v. Pechlin, Fr., diplomat 25
- Pedersen-Mols, Niels, maler 119, 121
- Petersen, P. A., flensborgsk stænderdeputeret 60
- postmesterinde 9
- Pingel, V., politiker 108
- Plesner, C., arkivembedsmand 103
- v. Plessen, Otto, diplomat 47
- Ploug, Carl, forfatter, politiker 18
- Prehn, Joh. H., præst 12
- Quaade, George, diplomat 80, 82, 84, 89 f.
- Quehl, F. L. Ryno, preussisk general-konsul i København 64–69, 72
- Raasløff, Harald, minister 41 ff., 45, 56, 58, 62
- Rasch, Gustav, tysk skribent 69
- Regenburg, Andrea Jacobine Theodora, søster til A. R. 19, 21, 48 f., 94 f., 98, 107 f., 119 f., 123
- Anna Theodora Barbara, f. Wetche, A. R.s moder 9 ff., 13, 15, 17 ff., 21, 24, 32, 48 f.
- Conradina Anna Eleonora, søster til A. R. 11, 18 f., 48 f., 119, 121
- Frederik Carl Jacob, løjtnant, broder til A. R. 10, 15, 18
- Helene, se Lassen
- Jacob, diakon, A. R.s fader 9 f.
- Jes, skipper, A. R.s farfader 9
- Jess Sophus, amtsforvalter 123
- Michael Heinrich Nicolai, A. R.s broder 19, 49
- Rehloff, Johann Andreas, provst 20
- Reventlow-Criminil, Heinrich, statsminister 30, 33
- (Reventlou)-Preetz, Friedrich, slesvig-holstensk politiker 93
- v. Ripperda, Fr. Vilh. Ferdinand, baron 72 f., 75
- v. Rosen, S. A. G. C., overpræsident i Flensborg 43, 102
- Rothe, Olivia Ernestine (f. Kirstein), kommandørinde 123
- Rotwitt, C. E., minister 49 ff., 54
- v. Rumohr, W. H., slesvig-holstensk politiker 53 f., 56
- Russell, John, engelsk minister 62, 65, 76, 83
- Rüppell, Julius Johann Aug., forstander ved Slesvig sindssygeanstalt 71
- Rørdam, Holger Fr., præst 64 f.
- v. Saldern, Caspar, gottorpsk-russisk statsmand 7
- kaptajn 9
- Helene Marg., enkefrue 9, 11 f., 17, 36
- Scheele, L. N., minister 23–26, 28 f., 40 f., 43, 45 f.
- Scheel-Plessen, Carl, baron, politiker 46, 53 f.
- Schibler, W., amtsfuldmægtig 106
- Schleisner, P. A., medicinalinspektør 50, 68, 75, 83 f.
- Schmid, A. C., professor, dr. jur. 39
- Schow, Johanna Marg., borgmesterinde 9
- Sick, Johs., overlærer 75
- Simesen, R. I., rektor 42
- Simony, Carl, minister 80
- Skau, Laurids, politiker 38, 59
- Solsjenitsyn, Alexander, russisk forfatter 7
- Stemann, Augusta Elisabeth 15, 36
- Cathrine Elisabeth, g.m. Poul Christian St. 15, 36, 48
- Otto Johann, amtmand, sen. administrator i grevskabet Rantzau 9 ff., 15, 18, 21, 24, 48
- Poul Christian, gehejmestatsminister 9, 15 ff., 19 f., 36, 40, 48
- Sørensen, Frederikke Dorthea, g.m. Johs. Bartholdy Møller 120, 124
- Jens, gårdmand, folketingsmand 105

- Sørensen, Th., provst 107, 119 f., 123 f.
- Thiele, Fr. Andreas, borgmester 114 ff.
- Thomsen (-Oldenswort), A. Th., stænderdeputeret 51
– Grimur, legationsråd 75
- Thorup, Chr. Julius, byfoged 117 f.
- Tillisch, F. F., regeringskommissær, sen. minister 19–25, 27–34, 40, 42, 108
- Toll, Carl, russisk gesandt i København 118
- Tscherning, A. F., politiker 63, 122
- Tuxen, L. R., præst 47, 52 f.
- Twiss, T., engelsk professor 84
- Valdemar Sejr 103
- Vaupell, Otto, officer, historisk forfatter 82, 93
- Vedel, Emil, departementschef, sen. amtmand 47, 95(?), 98, 101, 112
– Peter, direktør i udenrigsmin. 61, 83, 90 f., 99, 102
- Wegener, C. F., gehejmearkivar, historiker 13, 16 f., 26, 28 f., 31 f., 34, 39 f., 84, 86, 91, 93, 102
- Wegener, Johan, højskoleforstander, præst 91
- Weng, Ernst Fr., prokurator 105 ff.
- Westengård, Otto, officer 43 ff.
- Wetche, Charlotte Catherine 17
- Victoria, engelsk dronning 76
- Wied, Hakon, civilingeniør 117
- Wilhelmine Marie, prinsesse 11, 15, 18 f., 48 f., 119
- Willemoes, F. C., herredsfoged 116
- Wilster, Chr., digter 14
- Wimmer, L. F. A., runolog 86
- Winge, Oluf Chr. Adolph, borgmester 95, 103, 105
- Winther, Chr., digter 64
– Geert, politiker 105, 122
- Wodehouse, John, engelsk understatssekretær 62, 65
- Wolfhagen, F. H., amtmand, sen. minister 42, 45, 49 ff., 56 ff., 60 ff., 64 f., 71
- Wrangel, F. H. E., preussisk generalfeltmarskal 81
- Ørsted, Anders Sandøe, statsmand, retslærd 15, 41

Bibliografi over Holger Hjelholts forfatterskab

ved *Nils Berg*

I. Hovedværker og afhandlinger	137
II. Bidrag til samleværker	139
III. Udgivelser	140
IV. Redaktionelle arbejder	141
V. Småstykker, anmeldelser, meddelelser, nekrologer o.l. i Historisk Tidsskrift	141
VI. Afhandlinger og artikler i historiske og almene tidsskrifter	144
VII. Aviskronikker o.l.	145
VIII. Bidrag til »Ret« (Tidsskrift for mandsret og landsret) og fra 1917 til »Retsstaten« (Tidsskrift for retsdemokratisk politik)..	153
IX. Diverse	154

I. HOVEDVÆRKER OG AFHANDLINGER

Den danske Sprogordning og det danske Sprogstyre i Slesvig mellem Krigene, (Disputats), 1923.

Den slesvigske Stænderforsamling i 1860. Et bidrag til Belysning af slesvigsk Politik under det danske Styre mellem Krigene. Hist T (Da) 9. rk., III bd., s. 209-344, 1924.

Pastor Chr. Christiansen, Medelby. En Talsmand for det danske Sprog i Mellemlesvig. SJy Arb 1926, s. 1-77, 1926.

Treitschke og Slesvig-Holsten. Tysk Liberalisme og Bismarcks Politik i det slesvig-holstenske Spørgsmål, 1928.

Treitschke und Schleswig-Holstein. Der Liberalismus und die Politik Bismarcks in der schleswig-holsteinischen Frage. München und Berlin, 1929.

Fra Tiden mellem Krigene. SJy Arb 1929, s. 161-219, 1929.

Martensen og Sprogreskripterne. Hist T (Da) 9. rk., VI bd., s. 364-413, 1929.

Ansættelsen til Mølleskyld i Christian V.s Matrikel. Hist T (Da) 10. rk., II bd., s. 36-58, 1932.

Falsters Historie I, 1934.

Falsters Historie II, 1935.

Kongens Proklamation til Slesvigerne af 27. August 1849. Hist T (Da) 10. rk., III bd., s. 413-432, 1934-36.

En kritisk Redegørelse for, hvorledes Forbindelsen mellem Danmark og Norge i det 18. Aarhundrede virkede paa de to Folk. (Konkurrencearbejde. Duplikeret. Udateret), 1936.

Om Dannelsen af den provisoriske Regering i Kiel Natten mellem den 23. og 24. Marts. SJy Arb 1937, s. 1-18, 1937.

Friedrich Meinecke. Nogle Træk i hans historiske Forfattervirksomhed. (Prøveforelæsning 1936). Hist T (Da) 10. rk., IV bd., s. 69-85, 1937-38.

Inkorporationen af den gottorpske Del af Hertugdømmet Slesvig i Aaret 1721. Hist T (Da) 10. rk., IV bd., s. 225-260, 1937-38.

De store Landboreformer i Sønderjylland. SJy Arb 1939, s. 169-187, 1939.

Et Forspil til den store Landbokommissions Nedsættelse. Hist T (Da) 10. rk., V bd., s. 163-184, 1939-41.

Inkorporationen af den gottorpske Del af Sønderjylland i Kronen 1721, 1945.

Om Enevældens Gyldighed i Hertugdømmet Slesvig. SJy Arb 1945, s. 1-19, 1945.

Johann Gustav Droysen og hans Deltagelse i den slesvig-holstenske Bevægelse. Nogle Betragtninger. Hist T (Da) 11. rk., I bd., s. 581-601, 1944-46.

Degnen B. C. Knutz i Stenbjerg og hans Oplevelser under Treårskrigen. SJy Arb 1949, s. 225-238, 1949.

Flensborgs „anerkendelse“ af den provisoriske regering. Hist T (Da) 11. rk., III bd., s. 379-396, 1950-52.

Flensborg under slesvig-holstensk styre i 1848-49. SJy Arb 1952, s. 113-203, 1952.

Selskabet for udgivelse af kilder til dansk historie. 1877 – 28. januar – 1952, 1952.

Carl Moltke og dannelsen af helstatsministeriet i januar 1852. Hist T (Da) 11. rk., IV bd., s. 245-294, 1957.

Landstormen ved Brønns. SJy Arb 1958, s. 241-245, 1958.

Sønderjylland under Treårskrigen. Et bidrag til dets politiske historie I, 1959.

Sønderjylland under Treårskrigen. Et bidrag til dets politiske historie II, 1961.

Om tilblivelsen af fællesregeringen i hertugdømmerne af 22. oktober 1848. Hist T (Da) 11. rk., IV bd., s. 1-80, 1960.

On the Authenticity of F. F. Tillisch' Report of November 24th, 1849, Concerning Conditions in Slesvig under the Administrative Commission. Hist Filos Medd Dan Vid Selsk 39, no. 3, 1961.

Sandemanden og sjælesørgeren. SJy Arb 1961, s. 216-227, 1961.

Orla Lehmann i slesvig-holstensk fangenskab. Hist T (Da) 11. rk., IV bd., s. 601-631, 1962.

Christian Hansen junior (1804-1873). En talsmand for flensborgsk kongetroskab, 1963.

Da agenten fik sit hurra. SJy Arb 1964, s. 105-116, 1964.

Palmerstons mæglingforslag af 19. maj og 23. juni 1848 i den dansk-tyske strid. SJy Arb 1965, s. 204-213, 1965.

British Mediation in the Danish-German Conflict 1848-1850. Part One: From the March Revolution to the November Government. Hist Filos Medd Dan Vid Selsk 41, no. 1, 1965.

British Mediation in the Danish-German Conflict 1848-1850. Part Two: From the November Cabinet until the Peace with Prussia and the London Protocol (the 2nd of July and the 2nd of August 1850). Hist Filos Medd Dan Vid Selsk 42, no. 1, 1966.

Orla Lehmanns diplomatiske mission marts-april 1848 i Berlin og London. Hist T (Da) 12. rk., I bd., s. 608-651, 1966.

Great Britain, the Danish-German Conflict and the Danish Succession 1850-1852. From the London Protocol to the Treaty of London (the 2nd of August 1850 and the 8th of May 1852). Hist Filos Medd Dan Vid Selsk 45, no. 1, 1971.

Radowitz og det slesvig-holstenske spørgsmål i oktober 1850. Hist T (Da) 12. rk., V bd., s. 55-84, 1971.

H. C. Reedtz' henvendelse i august 1850 til Rusland og Frankrig om militær hjælp mod den slesvig-holstenske aggression. Hist T (Da) 12. rk., V bd., s. 327-342, 1971.

Arvefølgesag og forfatningsforhold i det danske monarki ved midten af 19. århundrede. Fr. v. Pechlins virksomhed for monarkiets opretholdelse ca. 1845-51. Mit einer deutschen Zusammenfassung. Hist Filos Medd Dan Vid Selsk 46, no. 3, 1973.

Kriegers London-rejse sommeren 1848 og hans beretning om systemskiftet i marts. Hist T (Da) bd. 74, s. 219-231, 1974.

A. Regenburg. (1815-1895). En dansk embedsmand. (posthum), 1978.

II. BIDRAG TIL SAMLEVÆRKER

Mellem Krigene. Sønderjylland (red. af Svend Dahl og Axel Linvald) I, s. 267-288, 1919.

Treitschkes Overgang til Kravet om Preussens Anneksion af Hertugdømmerne. Festskrift til Kristian Erslev s. 537-558, 1927.

Hilsepåbudet i Angel. Festskrift til H. P. Hanssen s. 164-173, 1932.

Det officielle Sprog. Sydslesvig I. Hedeegnene mellem Angel og Frisland. Udg. af Grænsforeningen v. Gunnar Knudsen og Knud Kretzschmer, 1933.

Tidsrummet c. 1660-1805. Sønderjyllands Historie fremstillet for det danske folk III. Tidsrummet c. 1600 - c. 1805, s. 155-484, 1941-42.

Tønder under kongestyre. Tønder gennem tiderne II, s. 125-234, 1941-42.

De danske Vandmøller og Kilderne til deres Historie. Festskrift til Knud Fabricius 13. August 1945, s. 22-34, 1945 og Fort Nut 16. bd., s. 22-34, 1945-46.

Treårskrigen og det danske styre (1848-1864). Sydslesvig gennem tiderne (red. Morten Kamphøvenser) s. 355-434, 1948.

Under Junigrundloven (1849-1866). Den danske Rigsdag 1849-1949 I, s. 95-340, 1949.

Træårskrigen og Mellem de to slesvigske krige. Flensborg bys historie. II, s. 177-210, 1955.

III. UDGIVELSER

Skriftprøver fra Tiden efter Reformationen til Midten af 19. Aarh. Med Tekstlæsninger, 1940, 2., 3. og 4. udgave 1948, 1964, 1970.

A. Regenburgs og C. F. Wegeners Brevveksling (1849-1852) om den slesvigske Sprogordning. Da Mag 7. rk., 4. bd., s. 254-355, 1943-48.

Breve fra Christoffer Lindenov om hans virksomhed på Falster under Karl Gustavs 2. krig mod Danmark. Da Mag 7. rk., 5. bd., s. 303-310, 1949-53.

Nogle kalenderoptegnelser fra 1597 af Arild Huitfeldt. Da Mag 7. rk., 6. bd., s. 257-260, 1954-57.

Et engelsk forslag fra 1848 om Danmarks optagelse i Det tyske Forbund. Da Mag 7. rk., 6. bd., s. 261-264, 1954-57.

L. C. H. Bargums indberetninger om forholdene i Nordslesvig i efteråret 1848. Da Mag 8. rk., 1. bd., 2. hft., s. 143-169, 1959.

Nogle breve om den slesvig-holstenske revolution i marts 1848. Da Mag 8. rk., 1. bd., 4. hft., s. 331-339, 1961.

Politimester Krohns beretning om forholdene i Flensborg 1848. Da Mag 8. rk., 1. bd., 4. hft., s. 340-341, 1961.

Den slesvigske ministers syn på stillingen marts 1864. Da Mag 8. rk., 1. bd., 4. hft., s. 341-344, 1961.

Uddrag af Peder Brønnum Scavenius' rejsedagbøger 1818-19. Da Mag 8. rk., 2. bd., 2. hft., s. 115-127, 1963.

Breve til konseilspræsident A. W. Moltke fra Orla Lehmann om sit fangenskab sommeren 1849. Da Mag 8. rk., 2. bd., 2. hft., s. 128-132, 1963.

Breve fra den engelske gesandt i København, Wynn, til hans kollega, Bloomfield i St. Petersborg og Cowley i Frankfurt, fra året 1848. Da Mag 8. rk., 3. bd., 1. hft., s. 44-70, 1967.

Fr. v. Pechlin: Zur Dänischen Politik im Jahre 1850. Da Mag. 8. rk., 4. bd., 1. hft., s. 1-30, 1971.

Fr. v. Pechlin: Aus meinem Leben. Da Mag 8. rk., 4. bd., 3. hft., s. 225-378, 1974.

Nogle breve fra årene 1849-50 fra den engelske generalkonsul i Hamborg Lloyd Hodges til Bernhard Bülow. Da Mag. 8. rk., 5. bd., 1. hft., s. 1-9, 1976.

IV. REDAKTIONELLE ARBEJDER

Retsstaten. Sammen med Severin Christensen, Axel Dam, C. Lambek og Peder C. Pedersen, 1917-20.

Sønderjyllands Historie I-V. Sammen med Vilh. la Cour, Knud Fabricius og Hans Lund, 1930-43.

Den danske Rigsdag 1849-1949 I-VI. Sammen med Knud Fabricius, Hartvig Frisch/Jul. Bomholt (formand), M. Mackeprang og Andr. Møller, 1949-53.

Flensborg Bys Historie I-II. Sammen med Johan Hvidtfeldt og Knud Kretschmer, 1953-55.

Sønderborg Bys Historie I-II. Sammen med Peter Kr. Iversen og Jørgen Paulsen, 1960-66.

V. SMÅSTYKKER, ANMELDELSER, MEDDELELSER, NEKROLOGER O.L. I HISTORISK TIDSSKRIFT (Afhandlinger findes i afsnit I)

Frederik Christians Stilling til det andet svenske Tronfølgervalg. 8. rk., V bd., s. 412-426, 1907-1916.

Anm.: Edv. Egeberg: Silkeborg Slot. 9. rk., IV bd., s. 197-200, 1925-1926.

Anm.: D. Schäfer: Mein Leben. 9. rk., V bd., s. 184, 1926-1927.

Anm.: Th. O. Achelis: Haderslev i gamle Dage I-II. 10. rk., I bd., s. 125-128, 1926-1929.

Anm.: Bo V:son Lundquist: Sverige och den slesvig-holsteinska frågan 1849-50, 1934. 10. rk., III bd., s. 270-281, 1934-1936.

Anm.: Friedrich Meinecke: Die Entstehung des Historismus, I-II. 10. rk., IV bd., s. 496-498, 1937-1938.

Anm.: Flensborgeren, Professor Christian Paulsens Dagbøger. Ved Knud Fabricius og Johs. Lomholt Thomsen. 11. rk., II bd., 1.-2. hft., s. 185-188, 1947-1949.

Anm.: Friedrich Meinecke: Den tyske katastrofe. Betragtninger og erindringer. 11. rk., II bd., 4.-5. hft., s. 562-563, 1947-1949.

Nekrolog: William Christensen. 11. rk., III bd., s. 319-322, 1950-1952.

Nekrolog: Emil Marquard. 11. rk., III bd., s. 336-337, 1950-1952.

Medd.: Selskabet for udgivelse af kilder til dansk historie 1887-1952. 11. rk., III bd., s. 588-595, 1950-1952.

Anm.: Martin Gerhardt og Walther Hubatsch: Deutschland und Skandinavien. 11. rk., IV bd., s. 136-138, 1953.

Anm.: H. Ritter von Srbik: Geist und Geschichte vom deutschen Humanismus bis zum Gegenwart. 11. rk., IV bd., 151-154, 1953.

Anm.: Historische Zeitschrift. (Festschrift til Fr. Meinecke). 11. rk., IV bd., s. 154-156, 1953.

Småstk.: Om originalmanuskriptet til Leonora Christinas franske selvbiografi. 11. rk., IV bd., s. 367-375, 1954.

Nekrolog: Fr. Meinecke. 11. rk., IV bd., s. 427-428, 1954.

Anm.: Historiskt magasin. 11. rk., IV bd., s. 439-440, 1954.

Anm.: Arkivvetenskapliga studier. 11. rk., IV bd., s. 440-441, 1954.

Anm.: Georg Reinhardt: Preussen im Spiegel der öffentlichen Meinung Schleswig-Holsteins 1866-1870. 11. rk., IV bd., s. 445-446, 1954.

Anm.: Walter Bussmann: Treitschke. 11. rk., IV bd., s. 447-448, 1954.

Anm.: A. D. Jørgensen og V. A. Secher. 11. rk., IV bd., s. 578-579, 1955.

Anm.: Gerhard Ritter: Staatskunst und Kriegshandwerk. 11. rk., IV bd., s. 582-584, 1955.

Anm.: Danske Magazin. 11. rk., IV bd., s. 585-586, 1955.

Småstk.: Om opfattelsen i det 18. årh. af Slesvigs statsretslige stilling. 11. rk., IV bd., s. 636-639, 1956.

Anm.: N. Nilsson-Stjernquist: Tillkomsten av 1866 års grundlov. 11. rk., IV bd., s. 657-662, 1956.

Anm.: Knplingskræmmer Jens Wulffs dagbog. 11. rk., IV bd., s. 680-681, 1956.

Anm.: A. J. P. Taylor: Bismarck. The Man and the Statesman. 11. rk., IV bd., s. 681-682, 1956.

Anm.: Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte. 11. rk., V bd., s. 232-233, 1956.

Anm.: Robert Pries: Das Geheime Regierungs-Conseil in Holstein-Gottorp. 11. rk., V bd., s. 233-234, 1956.

Anm.: Alexander Scharff: Schleswig-Holstein in der europäischen und nordischen Geschichte. 11. rk., V bd., s. 235, 1956.

Anm.: W. N. Medlicott: Bismarck, Gladstone and the Concert of Europe. 11. rk., V bd., s. 238-239, 1956.

Anm.: C. Rise Hansen: Christian 2.s arkiv. 11. rk., V bd., s. 523-524, 1958.

Anm.: Leonora Christina grevinde Ulfeldts franske levnedsskildring. Indledning, oversættelse og oplysninger af C. O. Bøggild-Andersen. 11. rk., V bd., s. 524-526, 1958.

Anm.: Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte 1957. 11. rk., V bd., s. 530-531, 1958.

Anm.: Ludvig Dehio: Deutschland und die Weltpolitik im 20. Jahrhundert. 11. rk., V bd., s. 531-532, 1958.

Anm.: Archivalia et Historica. Arbeiten aus dem Gebiet der Geschichte und des Archivwesens. 11. rk., V bd., s. 532-533, 1958.

Anm.: Carl Hinrichs: Ranke und die Geschichtstheologie der Goethezeit. 11. rk., V bd., s. 533-534, 1958.

Anm.: Asger Nyholm: Nationale og religiøse brydninger i Tønder på sprogeskripterens tid. 11. rk., V bd., s. 630-632, 1959.

Anm.: Thomas Otto Achelis: Geschichte des Corps Holsatia in Kiel 1813-1936. 11. rk., V bd., s. 632-634, 1959.

Anm.: Theodor Schieder: Staat und Gesellschaft im Wandel unserer Zeit. 11. rk., V bd., s. 636-637, 1959.

Anm.: Lebendige Vergangenheit. Beiträge zur historisch-politischen Selbstbesinnung. 11. rk., V bd., s. 637-639, 1959.

Anm.: Volker Weimar: Der Malmöer Waffenstillstand von 1848. 11. rk., VI bd., s. 407-411, 1960.

Anm.: Hundert Jahre Historische Zeitschrift. 1859-1959. 11. rk., VI bd., s. 417-419, 1960.

Anm.: Georg Nørregård: Efterkrigsår i dansk udenrigspolitik 1815-24. 11. rk., VI bd., s. 495-499, 1961.

Anm.: M. P. Bruuns Dagbog 1856-74. Under red. af Vagn Dybdahl og Birgit Nüchel Thomsen. 11. rk., VI bd., s. 675-679, 1962.

Anm.: Der Stadt Flensburg Olde Wilkoer – Aage Bonde og Johan Hvidtfeldt: Personalhistoriske oplysninger om borgmestre, rådmænd, byfogeder og byskrivere i Flensburg 1550–1848. 11. rk., VI bd., s. 704-705, 1962.

Anm.: Gerhard Ritter: Staatskunst und Kriegshandwerk II. 11. rk., VI bd., s. 707-709, 1962.

Anm.: Eberhardt Schwalm: Volksbewaffnung 1848-1850 in Schleswig-Holstein. 12. rk., I bd., s. 132, 1963.

Anm.: Krigerliv og Bondesind. Udg. af Liss Davidsen. 12. rk., I bd., s. 142-143, 1963.

Anm.: G. Japsen: Den nationale udvikling i Åbenrå 1800-1850. 12. rk., I bd., s. 145-147, 1963.

Anm.: Alexander Scharff: Schleswig-holsteinische Geschichte. 12. rk., I bd., s. 147, 1963.

Anm.: Aus Flensburgs Geschichte. 1963. 12. rk., I bd., s. 384-386, 1963.

Anm.: Friedrich Meinecke: Werke I-VI. 12. rk., I bd., s. 498-503, 1965.

Anm.: Flensburg. Geschichte einer Grenzstadt. 12. rk., II bd., s. 181-186, 1966.

Nekrolog: Johanne Skovgaard. 12. rk., II bd., s. 159-161, 1968.

Småstk.: Hertug Ernst af Koburg-Gotha og kampen ved Egernførde 5. april 1849. 12. rk., IV bd., s. 101-106, 1969.

Debat: Orla Lehmanns erindringer. 12. rk., IV bd., s. 181-184 og 524, 1969.

VI. AFHANDLINGER OG ARTIKLER I HISTORISKE OG ALMENE TIDSSKRIFTER

Den jyske Landmålingsmatrikel. Jy Saml 4.R, III s. 397-424, 1913.

Striden mellem Gilleleje Græsmølle og Dronninge Hovedmølle i Aarene 1726 til 1728. Arb Frdb 1916 s. 50-58, 1916.

Mølletvangens Ophævelse på Kronborg Distrikt. Arb Frdb 1917, s. 30-36, 1917.

En strandet Plan om Indførelse af Mølletvang. Arb Svendb 1917, s. 97-100, 1917.

Sønderjyds Sprog- og Folkemindeforskning mellem Krigene. Da Stud 1919, s. 129-142, 1919.

Farendløse Mølle. Arb Sorø XI, s. 102-109, 1923.

En Ridefogeds Instruktion. Arb Rand 1924, s. 79-87, 1924.

Vejledning i Hjemstavns- og Slægtsforskning. Beretning om Det andet danske Hjemstavnskursus, Kertemind 1924. Odense 1925 s. 22-38.

Aaret før 64. GrV 1926, s. 328-333, 1926.

Købstædernes Skøde- og Panteprotokoller. Fort Nut VI, s. 32-57, 1926-27.

Dansk Landbrugshistorie. Fort Nut VI, s. 138-151, 1926-27.

En Leverance til det Offentlige i Aaret 1788 (Kalundborg). Arb Holb XXI, VI bd., s. 84-92, 1927.

En Bondefogedinstruks. Arb Præstø 1928, s. 125-127, 1928.

Kalundborg Bys Grundtakst 1791. En Strid mellem Grundejere og næringsdrivende. Arb Holb XXV, VII bd., s. 101-112, 1931.

Menneskeskæbner i de falsterske Tingbøger. Arb Loll-Falst XIX, s. 9-30, 1931.

Sydfynske Vandmøller. Svendborg Amt XXIV. Det 9. danske Hjemstavnsstævne 1932, s. 98-105, 1932.

Hvad Folkene fra Kraghave, Haslinger og »Embedsfolk« bestilte paa Nykøbing Slot i Aaret 1. Maj 1582 – 1. Maj 1583. Arb Loll-Falst XX, s. 32-33, 1932.

Lægdsrullerne og deres Betydning for slægtshistorisk Forskning. Fort Nut XI 1935-36, s. 1-24, 1935.

Den dansk-tyske Arkivudveksling i April-Maj 1936. Fort Nut XII 1937-38, s. 1-11, 1937.

Om historisk Forståelse. Tilskueren 1937, s. 218-224, 1937.

Om Historiens Mening. Gads danske Magasin 1941, s. 206-210, 1941.

Om Ordning og Registrering af ældre og nyere Privatarkiver. Fort Nut XV 1943-44, s. 145-163, 1943.

Peter den Store og hans Ophold i Danmark. Ad Fortids Veje, 4. Årg., s. 40-59, 1945.

Sønderjylland 1660-1805. Danmark, 5. Årg., nr. 15-16, s. 350-355, 1945.

Th. A. Regenburg. Danmark, 5. Årg., nr. 17-18, s. 400-404, 1945.

Rigsarkivets udstilling af historiske dokumenter. Fort Nut XVIII, s. 418-420, 1952.

Anm.: Danmarks Historie. Udgivet ved Historikergruppen ved Johan Hvidtfeldt, Ib Koch-Olsen og Axel Steensberg. SJy Arb 1953, s. 239-243, 1953.

Anm.: Hans Friedrich Schütt: H. C. Jensen. SJy Arb 1958, s. 275-276, 1958.

Anm.: Manfred Jessen-Klingenberg: Eiderstedt 1713-1864. SJy Arb 1967, s. 285-287, 1967.

Stat og Nation. Danmark mellem Tyskland og Norden. Universitetets Almanak 1972, s. 62-70, 1972.

VII. AVISKRONIKKER O.L.

»Meningen med Døden«. En fransk Roman om Krigen. Kronik. Anmeldelse af Paul Bourget: Meningen med Døden. Hovedstaden 25. feb. 1916.

»Det tredie Danmark«. Hovedstaden 8. okt. 1916.

Filosofi og Politik. Anmeldelse af Hans Larsson: Filosofien och Politiken. Hovedstaden 1. nov. 1916.

Det tredie Frankrig. Anmeldelse af M. Barrès: Den franske Sjæl og Krigen. Hovedstaden 6 dec. 1916.

Begrænsningens Mænd. Hovedstaden 23. dec. 1916.

Nye Tider og gamle Idealer. Hovedstaden 17. og 18. feb. 1917.

»Det større Frankrig«. Anmeldelse af Probus: La plus grande France. Hovedstaden 21. og 23. maj 1917.

Nationalitetsprincippet. Anmeldelse af Hans Larsson: Nationalitetsprincipens eventuella tillämpning vid det blivande fredsslutet. Hovedstaden 17. juni 1917.

Elsas-Lotringen. Hovedstaden 22., 23. og 25. juni 1917.

Arkivar A. Thiset. Nekrolog. Hovedstaden 15. juli 1917.

Retsdemokratiets første Aar. Hovedstaden 21. og 23. okt. 1917.

Fra gamle Dage. Indbyggernes Klædedragt i Storehedinge ved Midten af det 18de Aarhundrede. Østsjællands Folkeblad 21. aug. 1918.

Fra gamle Dage. Et Brev fra en Toldforpagter i Skelskør. Sorø Amtstidende 23. okt. 1918.

Retsstaten. Foredrag ved det sociale Kursus paa Krabbesholm. Skive Folkeblad 12. og 13. mar. 1919.

Grundskatter i Købstæderne (1682-1863). Retsstatsbladet 22. jan. 1926.

Fra Rigsarkivet. København 7. feb. 1926.

Historisk Interesse. Det 4. nordiske Historikermøde. København 23. juni 1926.

Forfatter og Bibliotek. Gratis Bogudlån. København 30. okt. 1926.

Bespisning på Prytaneion. I Oldtiden og i vore Dage. København 19. feb. 1927.

»Tinglysning«. Pantebøger og Aktpakker. København 1. apr. 1927.

Dansk Historieforskning og Sønderjylland. Kronik. Berlingske Tidende 28. okt. 1927.

En Sognehistorie fra Ditmarsken. Anmeldelse af Gustav Frenssen: Chronik von Barlete. Berlingske Tidende 18. jan. 1929.

Ueber den Unterricht im Dänischen in Südschleswig um das Jahr 1860. Der Schleswiger 25. maj 1929.

En fransk Bog om det slesvigske Spørgsmaal. Anmeldelse af Jacques de Coussanges (dvs. Madame de Quirielles): Det slesvigske Spørgsmaal og Selvbestemmelsesretten. Morgenbladet 27. juli 1929.

»En Sparekassebog paa 150 Kroner«. Jysk Dagblad 23. dec. 1931.

Oprør eller Rejsning. Kronik. Dagens Nyheder 19. maj 1932.

En dansk Præstedatters Minder fra Angel fra Tiden før 1864. Flensborg Avis 27. aug. 1932.

Fra Marie Grubbes og Søren Møllers Ophold i Borrehuset ved Grønsond. Berlingske Tidende 5. mar. 1933.

Forrige Tidens Hr. Kontorius. Berlingske Tidende 13. jan. 1935.

Dagbogsblade fra Rejser gennem Slesvig i Aarene 1818-19. Flensborg Avis 2. mar. 1935.

Svensk Disputats om det slesvig-holstenske Spørgsmaal. Anmeldelse af Bo V:son Lundquist: Sverige och den slesvig-holsteinska frågan 1849-50. Dagens Nyheder 21. apr. 1935.

De danske Sprogreskripter i Slesvig. Kronik. Dagens Nyheder 12. okt. 1935.

Rejseproviant. Et Par Erindringer. Svendborg Avis 11. og 12. nov. 1937.

Var den danske Sprogordning i Slesvig mellem 1850 og 1864 et Daniseringsforsøg? Flensborg Avis 15. og 17. maj 1938.

De store Landbrugsreformer. Berlingske Tidende (?) 15. juni 1938.

Den jyske Herredsfoged og Nedsættelsen af den store Landbokommission. Fyns Tidende 17. juni 1938.

Det danske Rigsarkivs 50 Aars Jubilæum. Kronik. Flensborg Avis 31. mar. 1939.

– at bade sit Sind i Minderne fra en Verden med »Morgenlivets gyldne Tavler«. Smaa Barndoms-Erindringer fra fynske Ferieegne. Fyns Tidende 28. nov. 1941.

Danmarks Historie i Dokumenter. En Vandring gennem Rigsarkivet. Fyns Tidende 1. jan. 1942.

Paa Rejse i Barndommens Land. Fyns Tidendes Tillæg – Fynsk Søndag 2. aug. 1942.

En Historikers Erindringer. Kronik om Friedrich Meinecke. Nationaltidende 6. nov. 1942.

Svensk Værk om Kalmarunionens Slutningsperiode. Anmeldelse af Lars Sjödin: Kalmarunionens slutskede. Gustav Vasas befrielseskrig. Nationaltidende 26. maj 1943.

Har Historien Maal og Mening? Kronik. Nationaltidende 12. aug. 1943.

De første Fjed i Bøgernes Verden. Kronikker. Fyns Tidende 18. og 26. aug. 1943.

- Tysk og dansk i Tønder Byarkiv i ældre Tid. Flensborg Avis 5. okt. 1943.
- Da Urtekræmmeren friede til Statsfangens Datter. Berlingske Søndags Magasin 16. jan. 1944.
- Om Rigsarkivets Privatarkiver og deres Tilgængelighed. Kronik. Berlingske Aftenavis 3. apr. 1944.
- Peter den Store, Gehejmraaden og Apotekerdrengen. Berlingske Søndags Magasin 30. juli 1944.
- Livet og Dokumenterne. Kronik. Berlingske Aftenavis 1. dec. 1944.
- Paa Jagt efter Aner. Kronik. Berlingske Aftenavis 16. juli 1945.
- Knud Fabricius. 1875 – 13. August – 1945. Kronik. Nationaltidende 13. aug. 1945.
- Breve fra danske Konger. Kronik. Morgenbladet 5. okt. 1945.
- Udgør Sydslesvig en Opgave eller en Fare for Danmark? Kronik. Berlingske Aftenavis 8. nov. 1945.
- Peter den Store og hans Ophold i Danmark I-IV. Østsjællands Folkeblad 15., 16., 19., 20. mar. 1946.
- Er de plattysktalende Syd-Slesvigere vore Landsmænd? Kronik. Berlingske Aftenavis 23. maj 1946.
- Nogle Bemærkninger om Sydslesvig og Danmark. Grænselandet september 1946.
- Sydslesvigs Folkegrund ikke dansk, men tysk? Kronik. Berlingske Aftenavis 28. sep. 1946.
- »Den første Sønderjyde«. Kronik. Børsen 7. dec. 1946.
- I den frie og i den »sorte« Skole. Svendborg Avis' Julenummer 1946.
- Et Par historiske Kendsgerninger om Sydslesvig. Det brændende Spørgsmål 1. feb. 1947.
- En ny Ejderpolitik? Kronik. Jyllands-Posten 25. mar. 1947.
- Det danske Rigsarkivs Udstilling. Sydsvenska Dagbladet Snällposten 16. maj 1947.
- Sydslesvigernes danske Forudsætninger. Kronik. Nationaltidende 25. aug. 1947.
- Opfattelsen af Sydslesvigs Historie i de 121's Adresse. Kronik. Jyllands-Posten 16. okt. 1947.
- Sydfyn og København. Svendborg Avis 12. og 13. nov. 1947.
- Danmarks Historie i Dokumenter. Radioforedrag. Vort Værn 3. dec. 1947.

Sønderjyllands statsretlige Forhold gennem Tiderne. Vort Værn juli 1948.

Den tyske Sjæl. Anmeldelse af Friedrich Meinecke: Den tyske Katastrofe. Nationaltidende 19. sep. 1948.

Bør vi arbejde for et sydslesvigsk martyrium? Kronik. Nationaltidende 19. apr. 1949.

Formanden skrider ind. Kronik. Berlingske Aftenavis 25. maj 1949.

Hvem stod sig –? Kronik. Berlingske Aftenavis 2. juni 1949.

Nogle af dem, der skabte Juni-Grundloven. Og lidt om dem, der ikke kom med. Jyllands-Posten 5. juni 1949.

Da Flensborg »anerkendte« Oprørsregeringen. Kronik. Berlingske Aftenavis 27. juni 1950.

Nogle udtalelser af Grundtvig og Tscherning om jordspørgsmålet. Grundskyld nr. 5 1950.

Rigsarkivets historiske Udstilling. Kronik. Berlingske Aftenavis 24. maj 1951.

Frode Sadolin. Nekrolog. Grundskyld nr. 6 1951.

Kildeskrift-Selskabet og dets Indsats. Kronik. Berlingske Aftenavis 28. jan. 1952.

De nationalpolitiske Forhold i Flensborg for 100 Aar siden. Kronik. Jyllands-Posten 3. feb. 1952.

Retsmoralen og Henry George-bevægelsen. Grundskyld nr. 2 1952.

Den danske Henry George-bevægelse gennem 50 år. Kronik. Flensborg Avis 24. mar. 1952.

Værket om Skaanes »Forsvenskning«. Kronik. Anmeldelse af Knud Fabricius: Skaanes Overgang fra Danmark til Sverige, 3. Del. Berlingske Aftenavis 24. maj 1952.

Skandinavien og Tyskland. Kronik. Jyllands-Posten 27. aug. 1952.

En tysk Historiker. Kronik. Friedrich Meinecke 90 år. Berlingske Aftenavis 21. okt. 1952.

Gustaf von Dardels Erindringer. Kronik. Anmeldelse af Dardel: Lyckliga hov, stormiga år. Berlingske Aftenavis 13. okt. 1953.

Holbergs Laan til Major Bülow. Kronik. Berlingske Aftenavis 3. dec. 1953.

Statsmoral og Privatmoral. Kronik. Berlingske Aftenavis 6. aug. 1954.

Krig og Politik. Kronik. Anmeldelse af Gerhard Ritter: Staatskunst und Kriegshandwerk, I. Berlingske Aftenavis 26. jan. 1955.

Carl XV, Borgernes og Kunstnernes Konge. Anmeldelse af Sven Eriksson: Carl XV. Berlingske Aftenavis 5. mar. 1955.

Historikere i Rom. Kronik. Berlingske Aftenavis 5. dec. 1955.

I mere levende, direkte Rapport med Leonora Christina. Kronik. Berlingske Aftenavis 5. jan. 1956.

Tre tyske historikere. Kronik. Berlingske Aftenavis 24. juli 1956.

De er allesammen døde. Berlingske Aftenavis 22. sep. 1956.

Karl XII's søster. Anmeldelse af Walfrid Holst: Ulrika Eleonora d.Y. Berlingske Aftenavis 10. okt. 1956.

En nationalliberal politiker. Anmeldelse af Troels G. Jørgensen: Andreas Frederik Krieger. Berlingske Tidende 19. okt. 1956.

Bismarck i engelsk belysning. Kronik. Berlingske Aftenavis 25. feb. 1957.

Man bliver aldrig for gammel til lykken. Kronik. Berlingske Aftenavis 8. maj 1957.

Fra ejderprogram til helstatspolitik. Kronik. Berlingske Aftenavis 20. nov. 1957.

Om Arkivarpatriotisme og Højskolepatriotisme. Kronik. Flensborg Avis 5. dec. 1957.

Leonora Christinas franske levnedsskildring. Anmeldelse. Berlingske Aftenavis 13. mar. 1958.

Skaanes forsvenskning. Anmeldelse af Knud Fabricius: Skaanes Overgang fra Danmark til Sverige, bind IV. Berlingske Aftenavis 28. mar. 1958.

Bjerger og mennesker. Kronik. Berlingske Aftenavis 9. apr. 1958.

Patriotisme contra familiefølelse. Kronik. Berlingske Aftenavis 15. aug. 1958.

Tyske historikere om tidens problemer. Kronik. Berlingske Aftenavis 20. mar. 1959.

Om Phileas Fogg, Knud den Store og andre englændere. Kronik. Berlingske Aftenavis 22. juni 1959.

I audiens hos Frederik VII. Kronik. Berlingske Aftenavis 4. sep. 1959.

En stad i Schweiz. Anmeldelse af Conrad Ulrich: Zürich einst und jetzt. Berlingske Aftenavis 16. feb. 1960.

En anden mening. Kronik. Anmeldelse af Erik Lönnroth: Från Svensk Medeltid. Berlingske Aftenavis 6. apr. 1960.

»Min barndom, farvel –«. Kronik. Berlingske Aftenavis 2. aug. 1960.

Da kongemagten sejrede over adelen. Statsomvæltningen i 1660. Berlingske Aftenavis 7. okt. 1960.

Flensborgs historie. Anmeldelse af Otto Schütt: Der Stadt Flensburg olde Wilkoer. Berlingske Aftenavis 10. apr. 1961.

Lehmann i slesvig-holstensk fangenskab. Kronik. Berlingske Aftenavis 8. juni 1961.

En spanier hos dronning Christina. Berlingske Aftenavis 1. aug. 1961.

Om nationalisme. Kronik. Anmeldelse af Nils Elvander: Harald Hjärne och konservatismen. Berlingske Aftenavis 12. okt. 1961.

Militarisme og Wilhelm II's Tyskland. Kronik. Anmeldelse af Gerhard Ritter: Staatskunst und Kriegshandwerk, II. Berlingske Aftenavis 2. jan. 1962.

Revolutionstider. Kronik. Berlingske Aftenavis 2. apr. 1962.

Roserne stod i flor hinsides muren -. Kronik. Berlingske Aftenavis 18. juli 1962.

Toynbees opgør med sine kritikere. Kronik. Berlingske Aftenavis 5. okt. 1962.

Strandet i Lybæk. Berlingske Tidende 11. mar. 1963.

Disharmonisk trio. Kronik. Berlingske Aftenavis 15. okt. 1963.

I Slesvig By og i Hytten Bjerge. Kronik. Berlingske Aftenavis 21. jan. 1964 og Flensborg Avis 31. jan. 1964.

Mens Sundet frøs til. Kronik. Berlingske Aftenavis 14. apr. 1964.

Drømme om rejser, der blev til virkelighed. Kronik. Berlingske Aftenavis 31. juli 1964.

S. Nygård. Nekrolog. Nordisk Arkivnyt 15. sep. 1964.

Ind og ud af Sverige. Anmeldelse af Tomas Hammar: Sverige åt svenskarna. Berlingske Aftenavis 27. feb. 1965.

En tysk historikers breve gennem 60 år. Kronik. Anmeldelse af Ausgewählter Briefwechsel (Friedrich Meinecke). Berlingske Aftenavis 9. juli 1965.

En bygd i Södermanland. Anmeldelse af Sam. Hedar: En Sörmlandsbygd och dess inbyggare. Berlingske Aftenavis 22. feb. 1966.

Grænsebys historie. Tysk bog som modstykke til Flensborg Bys Historie. Anmeldelse af Flensburg. Geschichte einer Grenzstadt. Berlingske Aftenavis 13. jun. 1966.

Johanne Skovgaard. Nekrolog. Nordisk Arkivnyt 15. juni 1966.

Utaknemlig mæglerrolle. Kronik. Berlingske Aftenavis 21 okt. 1966 og Dannevirke 10. nov. 1966.

Valløby og slægten Sadolin. Dagbladet 2. nov. 1966.

En selvbiografi fra Sveriges frihedstid. Kronik. Anmeldelse af Daniel Tilas selvbiografiske optegnelser 1712–1757 og 1767. Berlingske Aftenavis 8. dec. 1966.

Nordslesvigs skolelærere i preussertiden. Anmeldelse af L. S. Ravn: Dansk-uddannede folkeskolelærere i Nordslesvig under preussisk styre. Berlingske Aftenavis 11. jan. 1967.

Haderslev Latinskoles Historie. Anmeldelse af M. Favrhøldt: Haderslev Latinskoles Historie 1567-1967. Berlingske Aftenavis 14. feb. 1967.

Når vi ser os tilbage –. Nogle utrykte breve af Troels-Lund, Høffding og Chr. Christiansen. Kronik. Berlingske Aftenavis 3. apr. 1967.

Et svensk memoireværk fra årene 1880-1906. Anmeldelse af Edvard von Krusenstjerna: Minnesanteckningar. Berlingske Aftenavis 10. apr. 1967.

Severin Christensen og Retsdemokratisk Forbund. Grundskyld september 1967.

Da Victoria og Albert triumferede. Kronik. Berlingske Aftenavis 11. aug. 1967.

I Berlin i tyverne. Kronik. Berlingske Aftenavis 16. nov. 1967.

Fra Als til København. Anmeldelse af Jens Bladt: Alsiske Minder. Berlingske Aftenavis 7. dec. 1967.

Kontraster. Fra London. Kronik. Berlingske Aftenavis 21. maj 1968.

Regensen var økonomisk velvære og vellevned. Berlingske Aftenavis 18. juli 1968.

Sejrherrn fra Egernførde. Kronik. Berlingske Aftenavis 19. sep. 1968.

Gerhard Ritters skildring af 1. verdenskrig. Kronik. Anmeldelse af Staatskunst und Kriegshandwerk, IV. Berlingske Aftenavis 8. okt. 1968.

Hårdhændet politik i 70'ernes Danmark. Belyst gennem breve fra folketingsmand Anders Tange. Anmeldelse. Berlingske Aftenavis 14. okt. 1968.

Engelsk oversigt over vikingetiden. Anmeldelse af Gwyn Jones: A History of the Vikings. Berlingske Aftenavis 15. nov 1968.

Hvorfor byggedes Stonehenge? Anmeldelse af Gerald S. Hawkins og John B. White: Stonehenge opklaret (Stonehenge decoded). Berlingske Aftenavis 21. nov. 1968.

Steder i London hvor man læser. Kronik. Berlingske Aftenavis 30. juli 1969.

Vægtigt svensk arbejde om Kristiern II. Anmeldelse af Handlingar till Nordens Historia 1515-1523, I 1515 – juni 1518. Berlingske Aftenavis 12. aug. 1969.

Gensyn med Dalarna – og et besøg hos en tinforsker. Kronik. Aftenavisen 9. mar. 1970.

Glyksborgerne på tronen. Kronik. Berlingske Aftenavis 4. jan. 1971.

En talsmand for det danske sprog i Mellemslesvig. Kronik. Flensborg Avis 25. juni 1974.

De handler med jord som med sukker og kaffe. Weekendavisen (Berl. Aften) 18. sep. 1975.

To »slesvig-holstenske« stovværker fylder 50 år. Kronik. Flensborg Avis 29. nov. 1976.

VIII. BIDRAG TIL »RET« (TIDSSKRIFT FOR MANDSRET OG LANDSRET) OG FRA 1917 TIL »RETSSTATEN« (TIDSSKRIFT FOR RETSDEMOKRATISK POLITIK)

Spanske Jordforhold. 8. bd., s. 52-53, 1912-13.

Menneskelig Kvintessens. 8. bd., s. 87, 1913.

Franske Jordforhold. 8. bd., s. 100-101, 1913.

Fra de romanske Lande. 8. bd., s. 132, 1913.

Anm.: Woodrow Wilson: Den nye Frihed. 8. bd., s. 169, 1913.

Anm.: Sigurd Ibsen: Udsyn og Indblik. 8. bd., s. 236, 1913.

Fra Ronda-Kongressen. 8. bd., s. 266, 1913.

Engelsk Konservatisme og Jordspørgsmål. 9. bd., s. 36-37, 1913.

Landboforhold i Schweiz. 9. bd., s. 112, 1914.

Fra Tyskland. 9. bd., s. 125-126, 1914.

Anm.: Sigurd Ibsen: Robert Frank. 9. bd., s. 129-130, 1914.

Sven Hedin og det sociale Spørgsmål. 9. bd., s. 157, 1914.

Karl Erik Forslund, en svensk Naturdyrker. 10. bd., s. 134, 1915.

Tyrens Taktik. 10. bd., s. 153-154, 1915.

Svensk Jordpolitik. 11. bd., s. 11-14, 1915.

Filosofi og Politik. To Anmeldelser: Hans Larsson: Filosofien och Politiken. Jul. Wulff: Englands Udvikling til Verdensmagt. 11. bd., s. 41, 1915.

Anm.: Gustav Bang: Arbejderklassens Liv og dens Kamp. 11. bd., s. 93-97, 1915.

Danmark og Verden. Anm. af A. Fraenkel: Verden med dansk Maal eller Danmark med Verdensmaal. 11. bd., s. 132-136, 1915.

Et større Danmark. Anm. af Povl Drachmann: Fortid og Fremtid. 11. bd., s. 158-160, 1915.

Ulven, der skal slaas ned. 11. bd., s. 169-170, 1915.

Kongsaaren i dansk Politik. Bd. I, s. 9-13, 1917.

Landbrugets Fremtid i Indien. Bd. I, s. 15, 1917.

Tysk Kritik af preussiske Statsidealer. Bd. I, s. 56-57, 1917.

Dansk Opdyrkningselskab. Bd. I, s. 58, 1917.

Brunkullenes Eventyr. Bd. I, s. 76, 1917.

Anm.: Carl Lindhagen: Demokrati. Bd. I, s. 174-175, 1917.

Kolonialproblemet. Bd. I, s. 184-185, 1917.

Anm.: Carl Koch: Verdensfred? Bd. I, s. 185-186, 1917.

Anm.: Harald Balslev: Henry George. Bd. I, s. 190, 1917.

Den voksende Snebold. Bd. II, s. 33-38, 1918.

Anm.: C. Lambek: Retsmoralske Grundrids. Bd. II, 42-43, 1918.

Af Valgargumenternes Flok: »Uden for Partierne«. Bd. II, s. 70-72, 1918.

Anm.: E. D. Morel: Varför dröjer freden? Bd. II, s. 116-117, 1918.

Anm.: L. V. Birck: Rigets Jordegods og Regalerne. Bd. II, s. 132-134, 1918.

Anm.: Chr. Norlev: Hvad er social Retfærdighed. Bd. III, s. 99-100, 1919.

Nogle Bemærkninger om Flertalsstyre og Retsstyre. Bd. IV, s. 59-61, 1920.

Bør Arvelovgivningen reformeres. Bd. IV, s. 80-81 og 100, 1920.

Fattigmands Ret. Bd. IV, s. 93-94, 1920.

IX. DIVERSE

Holger Hjelholt (Selvbiografi). Festskrift udg. af Københavns Universitet Nov. 1923 s. 102-103.

Forord til Eventyr og Sagn fra Valløby. Nedskrevet af Louise Sadolin, 1941.

For Sydslesvigs frihed. En redegørelse. Sammen med Knud Fabricius, 1947.

Knud Fabricius. Mindetale i Videnskabernes Selskabs møde den 20. oktober 1967.

Indholdsfortegnelse

<i>Første afsnit</i>	7–84
1. Det danske monarki (omkring 1815)	7
2. I Åbenrå	9
3. I Sorø (1829–37)	12
4. Universitetsstudier. Embedsvirksomhed i Danske kancelli. (1837–49)	15
5. Revolution og systemskifte. Regenburg i Flensborg	17
6. Tillisch bliver regeringskommissær, Regenburg departements- chef. Sprogordningen i Mellemslesvig	22
7. To plagsomme præster	30
8. Samarbejde med Carl Moltke (1852–54)	33
9. Kan ingen være minister uden at følge Regenburgs system? ..	41
10. Mellem stænderkampene (ca. 1855–57)	46
11. Direktør for slesvigsk ministerium under Blixen-Finecke. Stænderforsamlingen 1860	49
12. En breche i sprogordningen. Konfirmation og huslærere	59
13. Svar på en officiel preussisk kritik af sprogordningen	64
14. Foreningen »Dannevirke«. Regenburg deltager i konspirationer mod Halls ministerium	75
15. Fællesforfatningen vedtages. Tronskifte. Krigen	78
<i>Andet afsnit</i>	85–94
16. Seks år uden embede	85
<i>Tredie afsnit</i>	95–125
17. Flytningen til Skanderborg. Den fransk-tyske krig	95
18. Det første tiår	99
19. Biskop Martensens angreb i sine erindringer (1883) på sprog- ordningen	108
20. Fra provisorietiden	112
21. Afsked. Hans sidste levetid i København	120
<i>Henvisninger</i>	127–128
<i>Personregister</i>	129–133
<i>Bibliografi over Holger Hjelholts forfatterskab. Ved Nils Berg</i>	135–154

Skrifter, udgivne af Historisk Samfund for Sønderjylland

1. Erik Christensen: *Fra min virksomhed i Tønder*. Udsolgt.
2. P. J. Refshauge: *Bonden, der blev Landråd*. Udsolgt.
3. *Tønder gennem Tiderne*. Under redaktion af M. Mackeprang. Udsolgt.
4. M. H. Nielsen: *Fra slesvigsk Fattigvæsens Fortid*. Udsolgt.
5. Troels Fink og Johan Hvidtfeldt: *Vejledning i Studiet af Sønderjyllands Historie*. Udsolgt.
6. *Navneregister til H. P. Hanssens Værker*. Udg. af Johan Hvidtfeldt.
7. *Aktstykker vedrørende Kreditanstalt Vogelgesangs Tilblivelse*. Udsolgt.
8. Peter Kr. Iversen: *Vejledning for sønderjyske Lokalhistorikere*. Udsolgt.
9. Johan Hvidtfeldt: *Slægtshistoriske studier i Sønderjylland*. 2. udg. revideret og udvidet af Hans Worsøe. Kr. 10,00 (16,00).
10. *Nordslesvigs åndelige Genforening med Danmark*. Red. af Claus Eskildsen, Johan Hvidtfeldt og Peter Kr. Iversen. Kr. 10,00 (20,00).
11. Olav Christensen: *Bibliografi over sønderjysk slægtstavelitteratur*. 2. udg. m. tillæg: Manuskripter vedrørende sønderjysk personalhistorie i Landsarkivet, Åbenrå, ved Peter Kr. Iversen. Kr. 12,00 (20,00).
12. *Nordslesvig efter genforeningen*. 7 radioforedrag. Udsolgt.
13. Thorvald Petersen: *Fra Als til Tønder*. Udsolgt.
14. N. Black Hansen: *Åbenrå annaler, 1524, 1584–1694*. Kr. 5,00 (8,00).
15. Peter Kr. Iversen: *Kniplingskræmmer Jens Wulffs dagbog*. Udsolgt.
16. A. Svensson: *Redaktør J. Jessen, Flensborg Avis*. I uds., II kr. 12,00 (20,00), III kr. 18,00 (30,00).
17. H. V. Gregersen: *Niels Heldvad. En biografi*. Kr. 15,00 (26,00).
18. Erland Møller og Johan Hvidtfeldt: *Kaptajn Hans Bruhns erindringer*. Udsolgt.
19. Asger Nyholm: *Nationale og religiøse brydninger i Tønder på sprogeskripterens tid*. Udsolgt.
20. Knud Kretzschmer: *Den sønderjyske Fond*. Kr. 12,00 (20,00).
21. H. V. Gregersen: *Gotiske skriftprøver fra sønderjyske arkivalier*. Udsolgt.
22. Aage Bonde og Johan Hvidtfeldt: *Borgmestre, rådmænd, byfogeder og byskrivere i Flensborg 1550–1848*. Udsolgt.
23. G. Japsen: *Den nationale udvikling i Åbenrå 1800–1850*. Kr. 18,00 (30,00).
24. Sigurd Schoubye: *Guldsmedehåndværket i Tønder og på Tønder-egnen 1550–1900*. Udsolgt.
25. *Åbenrå bys historie*. Under redaktion af Johan Hvidtfeldt og Peter Kr. Iversen. I uds., II kr. 30,00 (50,00), i skindbind kr. 45,00 (76,00), III kr. 45,00 (80,00), i skindbind kr. 60,00 (100,00).

26. Harald Jørgensen: *To ungdomsvenner. H. P. Hanssen. H. V. Clausen.* Kr. 18,00 (30,00).
27. H. Hejselbjerg Paulsen: *Sønderjydske Psalmesang 1717–1740.* Kr. 25,00 (44,00).
28. H. V. Gregersen: *Den lüneburgske saltoktroi.* Kr. 20,00 (34,00).
29. Johan Hvidtfeldt: *Kampen om ophævelsen af livegenskabet i Slesvig og Holsten 1795–1805.* Udsolgt.
30. *Tønder Seminarie-stat 1788–1963.* Udarb. af Jens Lampe under medvirken af Asger Nyholm og Erik Larsen. Udsolgt.
31. Peder H. Smidt: *Hverdag og fest. Vestslesvigske minder.* Udsolgt.
32. *Jacob Fabricius d. Yngres optegnelser.* Udgivet af A. Andersen. Kr. 35,00 (60,00).
33. H. V. Gregersen: *Laurids Skaus brevveksling med politiske venner i København.* Kr. 35,00 (60,00).
34. *Johannes Oldendorphs selvbiografi.* Udgivet ved A. Andersen. Kr. 12,50 (20,00).
35. L. S. Ravn: *Danskuddannede folkeskolelærere i Nordslesvig under preussisk styre.* Kr. 18,00 (30,00).
36. M. Favrhøldt: *Haderslev Latinskoles historie 1567–1967.* Udsolgt.
37. Jens Engberg: *Det slesvigske spørgsmål 1850–1853.* Kr. 40,00 (57,50).
38. Mourits Mørk Hansen: *Livs-erindringer.* Udgivet ved H. V. Gregersen. Kr. 30,00 (49,50).
39. Peter Kier: *Min rejse gennem jordelivet.* Udgivet ved Jens Holdt og Hans Hejselbjerg Paulsen. Kr. 30,00 (49,50).
40. G. Japsen: *Det dansksprogede skolevæsen i Sønderjylland indtil 1814.* Kr. 35,00 (57,50).
41. G. Japsen: *De nordslesvigske sparekassers historie.* Kr. 36,00 (60,00).
42. H. V. Gregersen: *Laurids Skaus brevveksling med politiske venner i Sønderjylland.* Kr. 60,00 (90,00).
43. Harald Jørgensen: *Genforeningens statspolitiske baggrund.* Kr. 36,00 (60,00).
44. *Sønderjyske Historikere efter 1864.* Under redaktion af Johan Hvidtfeldt, Peter Kr. Iversen og Dorrit Andersen. Kr. 25,00 (40,00).
45. Aksel Lassen: *Valg mellem tysk og dansk.* Kr. 80,00 (150,00).
46. Anders Pontoppidan Thyssen: *Vækkelse, kirkefornyelse og nationalitetskamp i Sønderjylland 1815–1850.* Kr. 65,00 (115,00).
47. Lars N. Henningsen: *Fattigvæsenet i de sønderjyske købstæder 1736–1841.* Kr. 45,00 (90,00).
48. Holger Hjelholt (†): *A. Regenburt, 1815–1895. En dansk embedsmand.* Kr. 40,00 (80,00).
49. Aage Rasch (†): *Ejderkanalen.* Kr. 35,00 (60,00).

Normalprisen for ikke-medlemmer er angivet i parentes.

Bøgerne fås ved henvendelse til Historisk Samsunds ekspedition, Haderslevvej 45, 6200 Åbenrå. Telefon (04) 62 46 83.